

નઈ તાલીમ અને નવવિધાન

ખંડ ૨ જે

(૧૭)

શીલ અને સમાજ

શુભચંદ્ર તો સાહિત્યસ્વામી છે. આપણે જેમને સામાન્ય ને અતિ સામાન્ય લોકો કહેતા હોઈએ છીએ તેવા લોકો તરફ એમની સહાનુભૂતિ, અનુકંપા અને શ્રદ્ધાને કોઈ પાર નથી. એટલે એમની વાર્તાના નાયકો અને નાયિકાઓ ઘણીવાર સમાજના આ ચોરમાયા વર્ગનાં હોય છે. ‘અ’ધારે આલોક’ અને એમનું વિખ્યાત નવલ ‘શ્રીકાન્ત’ એના દાખલા છે. મધ્યમવર્ગનાં જે અમરચિત્રો એમણે લખ્યાં કર્યાં છે, અને તેમાં પણ સમાજનો જે દલિત વર્ગ ગણાય છે એ સ્ત્રીવર્ગમાં એમણે બારે તેજસ્વી ધર્મપરાયણતાનું આરોપણ કરેલું છે. પારકાં છોકરાને ઉછેરવા ને સાચવવા સારુ ધરનાં માણસો સાથે એ પુણ્યચરિત નારીઓ શ્રદ્ધા કરતી હોય છે.

આ બધું વાંચ્યું છે, રસપૂર્વક વાંચ્યું છે, પણ તે વખતે મનમાં એમ થતું કે આ બધું અદ્ભૂત રીતે લખાયું છે એની ના નહિ, પરંતુ આ નવલકથામાં આવે છે એવી સ્ત્રીઓ અને એવાં અસામાન્ય સામાન્યજનો ખરેખર હશે ખરાં ? કે પછી મહાપુરુષોને હાથે પથ્થરની રીતિષ્ઠા થાય તોપણ પૂજ્ય છે એવું તો આ નહિ હોય ને ? એમની અનુકંપાએ એમનાં ચિત્રો ને પાત્રોને વધારે પડતો રંગ તો હિ ચડાવ્યો હોય ? પરંતુ હમણાં ફરતાં ફરતાં શરદ્ચંદ્રની શ્રદ્ધાને તાચી દરાવતા એકાદ-બે કિસ્સા પ્રત્યક્ષ જોવા મળ્યા.

...ગામ ગયો હતો. ૬ પટેલ અનુભવીને આજ્ઞવાળા. ગેરડી ખાતાં ખાતાં વાતો ચાલતી હતી. મેં કહ્યું:

‘મારે તમને એક વાત કહેવી છે. બાળુના ગામમાં ગયો હતો, ત્યાં...પટેલને તો તમે જાણજો છો. એણે એની વહુને હમણાં કાઢી મૂકી છે. કહે છે કે છોકરાં બિઝનેસમાં જાય એટલે ખીજ કરવાનો વિચાર છે. એ વાત તો ઠીક, પણ બાપ એના પિયરથી હજાર-એ હજારનું ધરણું લઇને આવેલી, હવે એ ધરણું પણ તથી આપતો ને જવાપ પણ નથી આપતો. તમારી નાતે આવા કિસ્સામાં વચ્ચે પડવું જોઈએ.’

‘એ તો બહુ કહેવાય, હજારહજાર કળજીગ જ આવ્યો છે ને! ધરણું માણસ! કેટલા તડકા-જાંચકા હારે કાઢ્યા હોય તોય આમ કેમ થતું હશે? સાચું માણસ પોતાના જૂના દાંડાનેય આમ કાઢી નથી મૂકતો.’

મેં કહ્યું: ‘હવે કાઢી મૂકવાનું ક્યાં લેવા જવું પડે એમ છે? અમારા ગામમાં તો એ બાજતમાં કાળજી કંઈયે થઈ ગયાં છે.’

‘સાચી વાત છે. જમાનો એવો આવ્યો છે કે આજ્ઞસોતા એના (પરમાત્માના) ધામમાં પહોંચી જઈએ તો ધણું કહેવાય. અમારા ધરમાં જ હજી કાલ બોલાચાલી થતાં રહી ગઈ.’

‘શું?’ મારાથી બોલી જવાયું.

‘અમારી એક બાણેજવહુ છે. એના સારુ કંઈક લૂગડું આવેલું. તે ઘેરાંતો જીવ...’ કહી ચોડીવાર એ યંબી ગયા. જાણે જીવ બિડો બિતરી ગયો. ગેરડીનો કટકો હાથમાં રહી ગયો. પછી પાછાં ચૂમવાનું શરૂ કરીને કહે:

‘મારે એક બેન હતી. પરણાવી, પણ આજીવી કાંઈક સ્થિતિએ દૂખજો એટલે જમીન પણ અમે પડખેના ગામમાં લઈ દીધેલી. પરણ્યા પછી ચારેક વર્ષે બેન દુઃખાણી. દોઢ વરસનો ભાણો એટલે

ત્યાં કેમ રહે ? અમે ઘેર લઈ આવીયા. ત્યાંની ખેડ અંદીથી જ અધવારું કરીને સંભાળી. જકેન પણ થોડાં વરસે પાછી થઈ. બાળે અમારી ભેગો ન્હો. ખેડ શીખ્યો. બાળો પણ નેહને કાળજી કરે એવો. મતાર અંદર વરમનો થયો એટલે પરણ્યાં. બાઈ આજી આવી એટલે એમને મામ મોકલીને ત્યાં વગાડ્યાં ને ખેડ સર કરાવી. બાણાને ઘેર દીકરો આવ્યો. પણ ભગવાનને કરવું છે ને ? વાત નેડી કાઢેની લાગે પણ ત્રીજે જ વર્ગે બાળોય પાડો થયો. પત્રી એની વડુને અંદી તેડી લાવ્યા, કેમકે એના પિપરમાં ને બાઈઓમાં સમાય એમ નહોતું. પહેલાં એન ને બાળો આવ્યાં ત્યાં એમ આ બાળોજવડુ ને એનો દીકરો આવ્યાં. ખેતીનું પેટ મોટું તે સી મહેનત કરે તો મદરી ખાય. એની ઉપર હારના એટલી દયા છે. એને હું અંદી તેડી લાવેશો તે વિચારી મેં એક નીમ લીધેનું કે ધરમાં બાઈનું માટે, છોકરાં માટે, કંઈક લૂંગડું—ચીપડું, ચીનવમત લાવવાનું હોય તો એક એક નંગ વધારે જ લાવવું. ૨૦-૨૫ વરસ થઈ ગયાં, પણ મારી સાંભરણુમા કાઈ દી હું એમને જુઓ નથી કે વેરાવંચો થવા દીધો નથી. કાંઈ મામજીનું કે બાળોજવડુને માટે ધરમાં કંઈક લૂંગડું આપ્યું હશે ત્યારે માના દીકરાની વડુએ એમ કહી નાખ્યું હતો કે આવાં ને આવાં ખરચ. ગોળ ને ગોળ મો મરખાં !' બાણાની વડુને સાંભળતાં આમ બોલ્યા હો એણે બે આંસુ પાડ્યા હશે. ભગવાન ! ભગવાન ! એને એટલીય ખજર ન પડી કે ગોળ તો મઠો મધ નેવો લાગે ને વેળુ તો કડવી નહ જેવાં દાડ્યાં, પણ તોય અમારા ધરમા ભારે સંપ. જીજી તો જ્યાં નેહએ ત્યાં દેહ-હજીતા છે...

હું પાછળથી પૂરું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળના નહોતો. વિચારે ચડી ગયેલો કે આ માણસે જે પુણ્યકાર્ય કર્યું છે તેને કયા પ્રકારનો યજ્ઞ કરેલો. રાજસૂય, સર્વભેદ, વિશ્વજિત કે કયો યજ્ઞ આની તોયે આરે ?

પહેલા જડેન અને બાળેજને મમાયા. ખાવાનું જ આપ્યું એમ નહિ એ તો અનાયાશનો પણ આપે છે પણ પ્રેમ આપ્યો, ગૌરવ આપ્યું, જીવનનો મદિમા આપ્યો, ને એ કામ પૂરું થયું 'હવે આપણે છૂટા' એમ માન્યું' લા વગી 'પુનઃ દરિદ્ર' જેવું થયું. હજી એ જાળક ચાર વગસનું છે તેને અગર વગસનું પ્રતુ પડે લાગા ચૌદ વરમ બનમડોની છાતી ખેસી જાન, પણ આને તો એનો વિચાર જ નથી એણે કંઈ કે ખેતીનું પે મોટું એને સૌ સમાધ જાય એ વાત માત્રી છે મધ્યમવર્ગમાં આનું બન્યું હોય તો નમાવવું મુશ્કેલ હોય છે, એમ એમા એક જણુ ખાનાર ને જાડીના ઓ ખાનાર હોય છે પણ તેમ છતાં ખેતી પ્રતારનું દિન પણ મોટું હોતું જોઈએ મગાબાધને આર્થો આસ જમીન વધારે ન આપવા માટે, એટલી જમીનની કિંમત પ્રતા વીમવીમ ગણ્યા નાણા કોટંગ્ગેરીમાં ખર્ચાને પાયમાલ થનારા ખેડૂતો પણ પડ્યા જ છે ને! ને સંપત્તિવાનો પણ ક્યા નથી પડ્યા કે જેના રસોડાના એકવાડમાં પાચ જણુ નમી જાન એનું હોય છતાં પ્રાધને માટે જરાક સરખો ધમારો ખમવાની વાત આવતા જીવ તાળવે ચોગી જતો હોય છે હમણા એવા એક શેખે મળવાનું થયેનું મે પ્રત્યુ 'ગાધી-જય ત્રીની ચેત્રીમાં તમારે કંઈ આપવાનું છે તમે રાજ થઈને પ્રો તેટલું નોધું' .

'મને શ્રદ્ધા નથી પ્ર વરસે પ્રોડો રૂપિયાના રૂડકાના થાય છે તેનું સૌ ગાધીવાળા શુ કરે છે ?'

'તમે તો રોજ છાપા વાચો છો તમે કંઈ ગામડિયા નથી કે દેશમાં શુ કામ આવે છે તે કહેવું પડે'

'તો ચાર આના નોધો શ્રદ્ધા તો નથી, પણ ગામ દારે તો નહેનું જોઈએ ને ?' મે પ્રત્યુ 'શ્રદ્ધા વિનાનું ગાવી ચેત્રીમાં ન લેવાય

એમા તો દિલનો ઉમગ જોઈએ ’

‘ ઉમગ તો ક્યાથી હોય ? જુઓને તમે ખાડેય મોલી કરી નાખી
છ આને મળતી હતી ને આડ આને થઇ ગઇ ’

આ શેઠ, જેની પાસે ગામના પ્રમાણમા ઠીકઠીક નાણું છે તેને
પોતાને જોઈતી પાચ શેર ખાડ મોલી થઇ ગઇ તે દુનિયામાં સૌથી
મહત્ત્વનો ડગ્ગ લાગે છે ગાંધીવાળાઓએ અહીંથી પરદેશી સત્તાને
કાઢી, રાજાઓને ફારેગ મ્યાં, તાલુકાદારોના સેકડો ગામડાઓને એક જ
ખાલમા રૈયતની સાથે મૂકી દીધા-એ જાણુ મરી ગણતરીમા નથી
‘ મારી પાચ શેર ખાડ મોલી થઇ ગઇ, છતાં આ-આ છે તે આર
આના લઇ જાએ અમે શેઠ થયા એટલે કાંઈ ના પડાય છે ’ આ
એની મનોદશા મને ચુકે ‘ ક્યા આવા લક્ષ્મીપતિ રાક લોકો અને
ક્યા પેરો મજૂરી કરીને જીવતો ને અન્યને જિવાડનો દિલનો દિલાવર
રાક ખેડૂત સાચી સપત્તિ તો એની પામે જ છે ને ! એવી સપત્તિ
ખેડેકે ઠેકાણે હશે ! ’

*

~

થોડા દિવસ પહેલાં એક ગામમા જવાળુ ચુકું હતું યજમાનને
મે મ્યુ ‘ અહીં કોઇ બજનિકો હોય તો રાત્રે બજન સાબળવા છે ’
યજમાન કહે ‘ એક જાણુ છે-કોળી બગત-પણુ જરાક વિચિત્ર છે
એનું માંદ કંટેવાય નહિ આજ આપણે ત્યાં જ દાડીએ આવેલ છે
મળશુ

વાડાએ નાહાવા ગયા ત્યાં ખેતરમા એક વૃદ્ધ દાડીયો કામ કરતો
હતો ગામડામા સર્વવ્યાપી છે તેમ એના લૂગડા મેના ને ફાળી મેના
હતા દાઢી વધી ગઇ હતી ને તેના પર પરસેવાના ટીપા ખાજ્યા હતા
અમે પામે જઈને જિભા રહ્યા પણ એણે અમારી સામે જોયું નહિ
કાદાળી વની યો ખોલે રાખી ગામડાના લોકો પર ઇજ્જીનધ લૂગડા

ને સુવાળી ચામડીવાળાનો એક પ્રકારનો મૂંગો વટ પડે છે. તેવું આમાં કાંઈ ન દેખાયું. મેં કુતલક્ષથી કહ્યું: ‘બાપા ! હું...બાપને ત્યાં આવ્યો છું. તમે ભગ્ન સારાં આવ છો તે આજ રાત્રે સંભળાવશો ?’

બાપતાં બાપતાં કહે: ‘ના બાપ ! આજ નો ફાવે !’ મારા યજ્ઞમાન મારી ઝાળખાણ આપીને કહે: ‘વંધો શું છે ?’. કોઠાળી દેશમાં બોમી, સાળડા પર મોં ટેકવીને કહે: ‘સાચું કહું, બાપ ? ભગ્ન કરવા બેમીએ પછી કાંઈ માપ રે’તું નથી, રાત્ર એમાં વધ જાય છે, તે પછી સવારે મોડું ઉઠાય. જેની દાડીએ જતું હોય એવું કામ ઝાણું થાય. અગિયારસ કે અગામનો અગતો હોય ત્યારે આવો તો સાડું !’ કહી અમારા પ્રત્યુત્તરની આશા રાખ્યા વિના એ બોલવા લાગ્યા. હું દિગ્મુઃ થઈને જોઈ રહ્યો. નાનાબાપને એકવાર કહેતું કે લોકો લાંબી લાંબી પ્રાર્થનાઓ કરે છે તે હવે મને નથી રૂચતું. પ્રાર્થનાએ રસાયણતું કામ કરતું જોઈએ. સવારે પાંચ-દસ મિનિટ પ્રાર્થના કરીએ એટલે ૨૪ કલાક સુધીના કામમાં એનો કોટો રહેવો જોઈએ. કેટલું જાણું કામ કરવાતું પડ્યું છે !’ બરાબર આ વદ્દ દાડિયો પણ એ જ સૂરમાં કહેતો હતો કે: ‘પછી કામ ઝાણું થાય છે.’ પણ ક્યાં વેદવિદ્ બ્રાહ્મણ નાનાબાપ ને ક્યાં અબણ, વિશ્વનાં બળાબળોથી સાવ અપરિચિત મજૂર ! ને આણે તો વળી પંદર દડાડા સુધી કોટો ચાલવો જોઈએ તેમ માન્યું ! મેં જોઈ લીધું કે આ મેદધિલાં લૂગડાંમાં તો એક સાધુજન પીંટળાયેલો છે. મારા યજ્ઞમાનને મેં કહ્યું કે: ‘આમી તમે મંબાળ લેતા રહેજો.’

યજ્ઞમાન કહે ‘કોઈને સંભાળ લેવા દે તો કે ? તાર આવે તો કોઈને કહે નહિ. કોઈનું લાવેતું આવ નહિ. એકવાર ત્રણ દિવસ તાવમાં બૂખ્યા પડ્યા રહ્યા ત્યારે માંડ મેં ઘોડું ધેરથી લાવીને ખવરાવ્યું. મને કહે: ‘આવતે બર પાછું દેવા આવતું પડે ને ?’

મારા મોમાથી ઉદ્ધાર નીકળી ગયાં ' ઓ...તારી ! '

યજ્ઞમાન કહે ' પડેના હું ખેડ નહોતો કરતો, છેલ્લટાકની જમ ર્યા કરતો, એ તમે જાણો છો. એકવાર એમને દાડીએ આવવાનું કહેવા ગયો. વાડીએ એક લાકડું ફાડવાનું હતું. એમની પગલાંડે જોડું ન પડે એટલે સૌ એમને દાડીએ લઈ જવા ખેંચનાણુ કરે. મેં મહું ' કાલ મારે ત્યા દાડીએ આવશે ? '

' ના. '

મેં કહ્યું ' પરમ દિવસે ? '

તોય ડોકું ધુણાવ્યું. મેં કીધું ' કાલ વધારે દાડી જોઈએ છે ! લોભ લાગ્યો છે ? '

' તું જ એ લાકડું ફાડવા જ ને ! તમારે સૌએ હોટયમા ચા પીવી ને પતા રમવાં છે ! હું તો તમારી વાડીએ આવવાનો નથી. ' હું તો મનમા ધા જ ખાઈ ગયો

મુઝમાવે હું તાપમા કામ કરતા એ વૃદ્ધ તરફ જોઈ રહ્યો સૂર્યના કિરણો એની ધોળી દાઢી ને કાળા અમકતા કપાળ પર પડતા હતા-જાણે કિરણાવણિ રમતી હતી

નાહતા નાહતા યજ્ઞમાન કહે ' એમને નાનું એનું ખેતર છે, જાડું ચાપ. એકવાર હું જાડું ખરીદવા ગયો. એટલે કહે ' કાલ ને નથી આપનાનું, ઝાલી જામણને આપી દીધું છે. '

' પણ હું વધારે પૈસા આપુ. '

' ના, તારે તો ખેતર છે. ધ જામણને ખેતર થોડું જ છે ? એની ગાયને કપાથી ખવરાવે ? તને નહિ દહ. '

મેં કહ્યું ' આફરીન ! તમને ખેતર મળ્યું છે, તમારે તમારા ઢોર જોટલી કડળ કરવી-અથવા વધારે ઢોર ન રાખના-સીકું જ અર્થ-શાસ્ત્ર ! કાલ વાક્રીક, અટપટા કે ભુલભુલામણી નહિ ! એ અપનમ્મદ

વૈષ્ણવે એક જગ્યાએ રૂપિયાની આર્થિક ને નૈતિક કિંમત પર રસિકનતી દૃષ્ટિએ સુંદર જણાવટ કરી છે. આપ-તે કે હિતપાત્રના વ્યવહારમાં કેવળ નાણું જ છેવટનો મગ ન ગણાય. એ આપ-તે કે હિતપાત્રના વ્યવહારને પરિણામે સૃષ્ટિમાં કેટલા સુખ ને દુઃખ વધે છે તે પહેલાં તપામવું જોઈએ. જાપુએ ખાદી મોઢી છતાં મોઢી આ કાન્ટો જ કહેલી. ને આખરે મિત્રનું કાપડ જ આજની વ્યવસ્થામાં મોઢું પડે છે એમ કહેવું, કારણ કે મિત્ર-ઉદ્યોગને પરિણામે બેકાર પડનારા મનુષ્યોની બેકારીનું દુઃખ-અમંતોપ, એમની શુભ શક્તિઓનું રૂંધન, એમને રાજ્ય તરફથી અપાનારી 'હોશ' (બેકારી-મજ) આ બધાની કિંમત રૂપિયા, આના, પાછામાં મિત્રના કાપડ પર ચડાવવી જોઈએ. આ જુદા ભગનિંદ પણ કડગની નાણાંકીય આપ-તે કરતી વખતે એની નૈતિક જાણ તપાસી કે જો છું આ કડગ આ મોટા બેડૂતને આપીશ ને તેમ મૌ આપે તો જોમને જમીન નથી તેમજો છેવટે આ મોટા બેડૂત પામે લેવા જવું પડે, ને પરિણામે એની સાચાર ઘ્યા બીજી થાય; દાડિએ જવું, કિંમત દહને કામ કરવું, પણ જે પોતે આજસુ રહી મંદિરો કૂટયા કરે તેની દાડિએ ન જવાય એ તો એની આજમને ઉરોગન આપ્યા જેવું થાય: આફરીન, મોવાર આફરીન!

પણ મારા મનમાં વારેવારે એક જ વિચાર આવ્યા કયો કે આવો સુદ્ધ વિવેક એને મળ્યો ક્યાંથી? અમારા જેવાને જે ખૂબ અભ્યાસ, અવલોકન, રખડપાટથી જેવું-તેવું દેખાયું છે તે આને સ્વયંગિદ્ધ મતની જેમ કેમ સૂઝ્યું હશે? મેં યત્નમાનને પૂછ્યું. એ કહે: 'એના કાકા આ જાણુના બકત હતા. એ પાણુ રાત્રે અહીંથી બે માલ દૂર હનુમાનને મંદિરે જતા ને સવારે કામે ચડતા. એમના આખા કુટુંબમાં કોઈ હજી તો ચોરી કર્યું નથી.'

એટલે અદ્વૈતી બક્ષિતએ એને આ હૈયા-ઉક્ષત આપી છે એમ

ગણવું રહ્યું. ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે: 'તને જરૂર પડતો બુદ્ધિયોગ હું આપીશ.' તે શું આપું નામ ?

પણ આ જાતના નમૂનાઓ હવે અષવાદરૂપ થતા જાય છે. કારણ કે આવા નમૂનાઓ મમાજની દસ ટકા જેટલી મંખ્યામાં હોત તો આજની સ્થિતિ આવી ન હોત. થોડા દહાડા પહેલાં જ મને એની સાક્ષી આપતો અનુભવ થયો.

એકવાર માજે અમારા ગામના પટેલ કહે: 'આજ એક દૈનક થઈ ..પટેલને તમે ઓળખો છો ?'

મેં કહ્યું: 'હા.'

'જપોરે ઘેર આવીને વહુ સાથે બાઝ્યો ને બૂખ્યો બૂખ્યો માટી પાછો ચાલ્યો ગયો. શું કામ કે, સાથીઓ માટે ભાનમાં કાઢીક ગોળ મોકલ્યો હતો. કહે કે મારું આખું ધર ખવરાવી દેવું છે ? રહ્યું છે-ને કેડના અકોડા તોડી નાખ્યું છું તે છ' સાથીઓ મારું નહિ. સાથીઓને એવાં લાડ શું વળી ?'

મેં કહ્યું: 'જરાક મોહું મન રાખવું નેહએ.'

પટેલ કહે: 'પણ દુનિયા સાવ ટુંકા મનની થઈ ગઈ એટલે ધરતીમાથી રમકમ ગડી ગયા છે. મારી જ વાત કરું: મારી જીવાનીમા અમારા ધરની સ્થિતિ મોળી. હું આપણા ખોટા પટેલના બાબાને ત્યાં સાથી રહેવો. દમ વરમ એમાં કામ ક્યું', એકવાર કૂવો ગાળતાંતા. જપોરે ભાત આવ્યું. અમે-પટેલ સૌ ખાવા બેઠા. છોડી પટેલને કહે: 'આના તમારા મારું આ બતાણું છે.' પટેલ બાબાએ બતાણું છોડ્યું. એમાં દત્તા બાજરાના રોટલા ને અમારા મારું દત્તા જરના. બતાણું એમ ને એમ મુકીને ધરમણી હાલી નીખ્યા. જઈને ઘેર કહે: 'મને શું પિંગો ફરી દેવાનું થાયું છે ? કૂવો ગાયે છે ઓલ્યા તારા ડોસા ! એને પિંગા કરશું તો બે પાકડે ચાનું. ફરી કાંઈ દી આવે વેરા-વચો મ્યો છે તો ખેર નહિ રહે તારી-હું છું'

ને તું છો !' આ જોતું જમ્યું છે તેવું કહું છું. આમ રાખે પછી કામ કરવામાં પાંધું વાળીને ચા મારુ જોઈએ? કામ કરીને આવડાં તોડી નાખ્યાં...પણ એ જમાનો જ બુદ્ધિ. આજ તો સાચાંને છાશ મળે ને ધરનાને દૂધ-પછી માથી રાત્રે પાડરા છોડી મૂકે ને બેએ ધવરાવી દે. પૂછે તો મહે: ' છૂટી આં હરો, ખગર નથી.' આમ બરકત થાય કયાથી ?'

મેં કહ્યું: ' દૂધ વેચતા હશે. '

' હા, બામનગર હોટલમાં દૂધ જાય છે; પણ એમાંય દૂધના દૂધમાં ને પાણીના પાણીમાં જાય !'

મેં કહ્યું: ' ગાંધીજી તો કહેતા કે પ્રમાણિક ને પ્રેમ બર્યો વહેવાર એ ખોટો ધંધો નથી. એ જ એક જરૂરતનો સાચો માર્ગ છે. '

પરેલ કહે: ' પણ નાણાંમાં સોકની નજર અંજાઈ ગઈ છે. ' મને યાદ આવ્યું :

સાવનું મોં સોનાના વાસણ વડે ઢંકાઈ ગયું છે.

*

*

*

ગો. હવ તરફ થોડા જુવાન-ખેડૂત મિત્રો છે. ગાંધીજીની વિચાર-સરણીમાં ઠીક રંગાયેલા છે. પોતાની ખેતી કરતાં કરતાં એ દિશામાં કંઈક કંઈક થયાં કરે છે. હરિજનોને કાંઈ કનડગત હોય, પિયાવામાં મેલ કે શેત્રાળ બાઝી ગયાં હોય, શેરીના ખૂણે મંદીનો દગ થયો હોય તો એ બધું દૂર કરવા અમામ કે અગિયારસે નીકળી પડે. ગામના માણસો સાથે છે કે નહિ તેનો બહુ વિચાર ન કરે. સમગ્રણ મર્યાદિત પણ પ્રમાણિકતા ને નિશ્ચયજ્ઞ સારાં. ઉનાળામાં નવરાસ હોય ત્યારે સૌ અમારી સંસ્થામાં આવે, અઠવાડિયું રહે ને જે કાંઈ નવાસો બિખા થયા હોય તેની ચર્ચા કરે. મંડળ બધું એક ર 'ગીલું' છે. એમાં મે ત્રણ યુદ્ધાઓ પણ છે. પરંતુ માનની શૂખમા યુદ્ધાઓ

પણ કાંઈ જીવાનોથી ગાંજ્યા જાય તેવા નથી. અમારે ત્યાં રહે એ દરમિયાન પણ ફિત્સના પાંચ-છ કલાક સંસ્થાની વાડીમાં કામ કરે, ગંજી ખડકે, મકાન ચણાવે કે હળ હાકે, સાંજે નાહી ઘાંઘ મોડે સુધી જીભા ચથેલા સવાલો પર વાદ-પ્રતિવાદ કરતાં ગૂંચ ઉકેલવા મથે. ભારે રૂડું દશ્ય હોય છે, બુદ્ધિપૂર્વકનો શ્રમ ને તત્ત્વજિજ્ઞાસા. ધર્મા-પનિપદની ભાષામાં કહું કે અવિદ્યા (લોકિક વિદ્યા) ને વિદ્યાને આવો સમન્વય આટલાં વર્ષોથી ગામડાંના ખેડૂતોમાં રહું છું પણ બીજો જોયો નથી.

પાંચ-સાત વરસ પહેલાં શરૂઆતમાં આવ્યા ત્યારે એમના રાજ્યમાં ચાલતી લાયનું જીવ ઉઠાવનારું વર્ણન કરેલું. પડતર ભોમાથી સંડોયે ધૂળ લીધી હોય તો હંડ થાય, શેરીમાં પાણી ઢાળ્યું હોય તોય હંડ થાય. આવા કાનૂનવાળા રાજ્યમાં નોકરશાહી સર્વસત્તા-ધારી હોય તેમાં નવાઈ શું? હાલતાં-ચાલતાં ક્યાં કાયદાની જગમાં આવી જશું તે જાણતા નહિ હોવાથી ગામડોડોએ જ અમલદારોને રાજપુત્રીથી દરેક ખાજતમાં લાંચ કરાવી દીધેલી.

મેં કહ્યું: 'તમારામાંથી કોઈકે તો આ દરવાજો ભાંગવો જ જોઈએ. અસખત, જે ભાંગવા જશે તેના તો ભાંગીને છુટકા જ થઈ જવાના.'

એક જણ કહે: 'આપણે અધા કાયદા પાળીએ પછી શું કરશે? કાંઈક તો આપણેય મોળા છીએ.'

'મોળાની ક્યાં વાત છે? પળાય જ નહિ એવા કાયદા હોય તેમાં બળુકા થઈનેય શું કરીએ? આ ૬૦ ટકા અનાજ વાવવાની વાત સાચી રીતે પાળવા જઈએ તો પાકનો ફેરબદલો કેમ થાય? ચાર પાંચ વર્ષે જમીન ટળી જાય.'

મેં કહ્યું: 'એ વાત સાચી છે, પણ આ બધુંકર લાંચ-રશવત પર ક્યાંક તો હુમલો કરો!'

ખે-પાંચ જણાએ લાંચ નહિ દેવાનું દરાવ્યું, એ પાંચ જણાએ કાપલને ચીવટથી પાળવાનું પણ શરૂ કર્યું. બીજાની હિંમત હતી નહોતી.

પણ લાંચ ન દેવાથી એમનું કામ મોડું થતું. કેટલાકને મદાન ચણાયું હોય આ સાક્ષ ને રજા મળી ખે વર્ષે. કેટલાક અમુક વખત સુધી વાંકમાં ન આવ્યા એટલે એક કોભાડ જીભું કર્યું.

થોડા મિત્રો એક દિવસે શંકરના મંદિરે કાંઈક ઉજવણી કરવા ગયા હશે. રસોઈ માટે પડખેનું આખરું લાવના દત્તા તે કાંઈક નોકરિયાતે જોયું. બમ, થયું. એના ઉપર કેમ કર્યો. એકવાર વરસાદ આવવા માંડ્યો, એક જણનું અનાજ ખજામાં પડ્યું હતું. તોલ કરવા અમલદારે આવ્યા નહોતા. અમલદારને અનાજ તોળી જવા હતું, ન આવ્યા એટલે અનાજ લાવીને ઘરમાં એક બાલુ મૂક્યું. થયું. અનાજ બંડું સીધું કર્યું ને જપ્ત કર્યું. આવી વિવિધ મુસીબતો છતાં એમાંનો મોટો ભાગ અડમ રહેલો.

ખાજે કે ત્રીજે વર્ષે એકવાર સૌ આવ્યા ત્યારે મેં એમને કહ્યું:

‘તમાકુનું વાવેતર કેટલું કરે છે ?’

સહુએ કહ્યું: ‘ખે વર્ષથી થોડું કરીએ છીએ.’

મેં કહ્યું: ‘આપણાથી એ કેમ યાય ?’

એક બાબાએ કહ્યું: ‘ભાવ એવો ફારી નીકળ્યો છે કે મન ઝાલી રાખવું મુશ્કેલ છે. મથુના ૫૦-૬૦ ખોલાય છે.’

‘તો...માંને પણ વાવશે ને ?’

બધા મૂંગા રહ્યા.

‘અપીણુ પણ વાવશે ?’

‘ના, ના.’

‘તમે ડાગર વાવો છો ?’

‘હા.’

‘યુરોપમાં ઝાંગર સેડવીને દારૂ બનાવાય છે. એમાં ઘણી કમાણી થાય. એવું કરો નો ?’

‘એ.તે કુમ થાય ?’

‘એમ પણ શા-સારું ? આ બધી મહેનત મૂકી છતાં ને જીગરખાતું ચલાવીએ તો બેઠા બેઠા કમાણી થાય.’

‘પણ અનીતિનો પૈસો ને ?’

‘હં, જેનાથી અનીતિ વધે તેવા પૈસા ન મેળવાય, ખરું ને ? દાખલા તરીકે તમને ખબર પડે કે હમણા લગાધમાં રાઈના બાવ બહુ વધી ગયા છે, તેવું કારણ એમાંથી એક જાતનો ઝેરી વાયુ કે બોમ્બ બને છે, તો તમે એ રાઈનું ઉત્પન્ન વધારવાના ખરા ?’

‘વિચાર કરવો પડે ખરો !’

બીજા બાબા કહે ‘બાઈ, આમાં તો સ્પષ્ટ પડતી નથી.’

‘એટલે જ ગાંધીજીએ તો કહ્યું કે તમે તમારું પકવો, વધે તો આડોશીપાડોશી સાથે લેવડદેવડ કરી સમજો, પણ વધારે બાવ લેવા માટે જો પકવશો તો આજની દુનિયામાંથી શોપણ જવાતું નથી અને છેવટે આપણે છોડેલું બાણ આપણી છાતીમાં વાગવાતું છે. તમારા છોકરાને કોઈ સિગારેટ કે અશીલુતું વ્યસન વળખાડે તો ગમે ?’

*

આ વાત ક્યાંની ત્રણ-ચાર વર્ષ થઈ ગયા.

એમાંના ઘણા ખરા તમાકુ વાવતા નહોતા. હમણાં થોડા વખત પહેલાં એમને ગામ ગયેયો ત્યારે એક જાણે કહ્યું :

‘તમાકુ વાવતા નથી, પણ બે શીંગા માડ મળે છે. મદાનમાં કાંઈ સમું-કરાવવું હોય તો જમ્યવું નથી.’

બીજા બાઈ કહે : ‘પણ ઇ કરતાય ધરવાળીયું બહુ રાડ્યુ દે છે’

‘કુમ ?’

‘કેમ શું? એમને ઘરેણું ધણવાતાં નથી!’

‘એટલે?’

‘એટલે એમ કે અત્યારે સારા ભાવ તમાકુના ને શિંગના છે. મસક આખો ૭૦-૮૦ ટકા શિંગ વાવે. અમારે ૫૦-૬૦ ટકા અનાજ વાવવું જ જોઈએ, તમાકુ તો વાવવાની હોય જ નહિ.’

‘સરકાર વધારે શિંગ વાવવાવાળાને કાંઈ નહિ કરતી હોય?’

‘મરકાર શું કરે? જેવા કોણ આવે! તલાટી ને! તલાટીને પેટ નથી! ખોટખોટાં પત્રકો ભરી મોકલે. જધાય હજારો રૂપિયા શિંગ-તમાકુમાં રળે, ઘરેણું ધણવે, હીંચકા બધાવે, મકાનો લે ને અમારે ત્યાં તો એના એ રામ હોય એટલે બાણાં ખખડે કો’કવાર.’

‘વળી એ બાધઓતું એમ કહેવું છે કે શિંગ કાયદેસર વધારે ન વવાય, પણ તમાકુ પર દયા બંધી છે? જધા પાંચ-દસ વીધાની કરે છે. આપણે એક-બે વીધા તો કરે.’ ખીન્ને જણ બોલ્યો.

‘અરે, મારા બાપા તો કહે કે તું સીધો મોક્ષ મેળવવાનો લાગે છે. આમ ને આમ બૂખે મરી જાશ.’ એક જુવાન બેઠી બોલ્યો.

અને જધા હસી પડ્યા, પણ મને હમવું ન આવ્યું. મોક્ષ મેળવવા હજીનારો-એટલે અહીં પ્રમાણિક માણસ-બૂખે શા સારુ મરવો જોઈએ? જે સમાજમાં પ્રમાણિક બૂખે મરે તે સમાજને કે રાજ્યને સારા શા સારુ કહેવાં? વ્યાસે કહ્યું છે કે:

धर्मादर्थश्च कामय

स क्षिप्य न सेव्यते

‘ધર્મ પડે જરૂરી અર્થ ને કામ મળે છે, તો ધર્મ કેમ સેવતા નથી?’ આજ તો એથી જોધું છે તે કેમ ચાલે?

હું આ વિચારે ચડ્યો હતો ત્યાં એક વૃદ્ધ કહે: ‘પણ સરકારને અનાજ વધારે વવરાવવું હોય ને શિંગ-તમાકુ ઘટાડવાં હોય તો

શિંગ-તમાકુ ઉત્પન્ન કરવાવાળા પર કર કેમ નાખતી નથી ?

મેં કહ્યું: ' સાચી વાત, ને એમની પાસેથી લીધેલા એસા તમારી ખોટ પૂરવા નાખવા જોઈએ.'

' તો તો મૈ તમાકુ વાવડું જાંધ યાચ ને મલકમાંથી એક પાપ જોડું યાચ.'

મને યાચ છે કે આવા પ્રસંગે રાજ્યનું કર્તવ્ય શું છે ? રાજ્ય એની વસ્તીમાંથી કયા પ્રકારના માણસોનું સંવર્ધન કરવા માગે છે ? કે એને ગોળ ને ખોળ સૌ સરખાં છે ? જરૂરી વસ્તુઓનું ઉત્પન્ન કરવાવાળા ખોટમાં જાય ને બિનજરૂરી-એશઆગમની ચીજો ઉત્પન્ન કરવામાં સમય ને શક્તિનો ગેરઉપયોગ કરવાવાળા વધારે રજે તેનું ચાલવા દેનું તે યોગ્ય છે ? આપણે ત્યાં તો રાજ્યનો હેતુ ધર્મની અભિવૃદ્ધિની આડે આવતાં વિધો દૂર કરવાનો મનાયો છે.

અથ ધર્માર્થપલાય રાજ્યાય નમઃ

એક જૈનમુનિએ રાજપ્રકરણના ગ્રંથમાં લખેલ આ સૂત્ર છે. એનો અર્થ ' ધર્મયુક્ત અર્થને મેળવવા માટે રાજને અમે પૂજ્યો છીએ.' ધર્મપૂર્વક પ્રાપ્ત થતા અર્થને જ રક્ષણ આપવું તે રાજ્યનું કર્તવ્ય છે.

ગાંધીજી પણ મત્ય ને નીતિને કેદમાં રાખીને આખી સમાજરચના ગોઠવવા કબ્જતા હતા. આવી સમાજરચના ગોઠવવામાં જૂનું રાજ્ય-તંત્ર આડે આવતું હતું એથી એની માથે ઝઘડો હતો. એમણે રાજ્ય-તંત્ર વિશે કહ્યું છે કે:

' સાચી વાત એ છે કે જ્યારે મેં જોયું કે અમુક આંશે મારું સમાજ-સેવાનું કાર્ય પણ રાજકારણની મદદ મિલાવ શક્ય નથી ત્યારે હું રાજકારણમાં પડ્યો. અને મારા સામાજિક કાર્યને મદદરૂપ યાચ તેટલા પૂરતો જ તેમા હું રહું છું.'

એમની કલ્પનાના અર્થશાસ્ત્ર વિશે પણ એમણે માફ કલ્પના રજૂ કરી છે. તેમણે રૂપિય કહ્યું કે :

‘ સાચું અર્થકારણ કય્ય કોટિના નીતિધર્મ સાથે કદી ઝડપતું નથી. જેમ સાચા નીતિશાસ્ત્રે પણ જે એ નામધારી જ ન હોય તો શુદ્ધ અર્થશાસ્ત્રનું રૂપ લેવું જ રહ્યું. જે અર્થકારણ ધનની પૂજા ગળથૂંથીમાં પાપ છે અને નમજાને ભોગે સમજાને ધન ભેટું કરવાની સમગ્ર કરી આપે છે તે ખોટું ને ગોઝારું ચારત્ર છે.’

દીવા જેવું ચોખ્ખું નથી કે જે રાજતંત્ર ગાંધીજીને અનુસરવા માગતું હોય તેણે અનીતિથી પૈસો ભેગો કરનારા કાલે-કાલે ને નીતિથી વ્યવહારે અક્ષાવનારા મુંઝવણમાં મુકાય તેવા તંત્રને બદલવું જોઈએ ?

આવા નીતિપ્રધાન ખેડૂતોને આજે આપણે કાંઈ સન્માન કે રક્ષણ ન આપી શકીએ ? કે એમણે પણ જુદાણું, હવેલીનતા ને સુવર્ણ-લોભના પ્રવાહમાં આખરે તણાવું ?

માંડવિકના રાજ્યમાં નરમિંહની ઠેકડી થાય તે સમજાય તેવું છે, પણ શિવાજીના રાજ્યમાં તો રામદાસ ને તેના અનુયાયીઓ જ સન્માન પામે છે. આપણે સમાજને બદલવો હોય તો સન્માનનું ધોરણ પણ બદલવું જોઈએ. બહુ પૈસો હોય તે આગળ પુરસ્કી લેવાની લાયકી નહિ પણ નાલાયકી લેખાવી જોઈએ.

આ મંથન હમણાં જ એક ગામમાં ગયો ત્યારે વિશેષ તીવ્રપણે અનુમન્યું. જન્માષ્ટમી પર ગયો હતો. સૌ ગાયો ચરાવવાવાળા ગોવર્ધનધારી શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા સાંભળી આનંદિત થયા. મેં પૂછ્યું : ‘ આ ગામમાં ચોખ્ખું ધી જોઈએ હોય તો કેટલાને ત્યાંથી મળે ? ’

પહેલા તો દમ-વીસનો સંખ્યા અપાઈ, પણ ચંચાં થતાં એ સંખ્યા ત્રણ પર આવીને જોઈ રહી. વેચિટેવલ ઘોની મંધી હતી ત્યાં મુખી તો ઘણ-ઘાર જણ જ મિત્રણ કરતા, હવે ઘણ-ઘાર જણ જ મિત્રણ નથી કરતા. પ્રજાનું ચારિત્ર્ય-ધાર્તરમાં શિક્ષક ને શિક્ષણક્રમ

ઉપરાત આબુઆબુનું વાતાવરણ પણ કાળો આપે છે. આ ધડતર થતાં વાર લાગે ત્યાં સુધી ઘેરઘેર અનીતિનો ચેપ લગાડનાર આવી સ્થૂલ લાલચ રાજ્યે કાયદા ને સામનની મદદથી અટકાવવી જોઈએ, એને ચાલવા દઈએ તો શિક્ષણ માટેનું વાતાવરણ પણ બગડે, રાજ્ય નીતિને જન્મ નથી આપી શકતું, તે તો ચારિત્ર્યધડતરના સાધનો દ્વારા શિક્ષકો, સેવકો, સાધુઓ કરશે. પણ દરમિયાનમાં સ્થૂળ અનીતિનો ફેલાવો થતાં તો જરૂર રોકી શકે છે. નીતિમય વ્યવહારની આડે આવનાર તત્ત્વોનું ઈમન કરી ઉખેડી તો શકે છે. જે ભાવનગર રાજ્યમાં શક્ય હતું તે આપણી પ્રજાકીય મરકાર શા સાડુ ન કરે ? આમ નહિ કરે તો જે ત્રણ જણા નીતિપૂર્વકે ધી વેચે છે તેમણે કાં તો સૌની સાથે અનીતિમાં મળી જવું પડશે ને કાં તો ઢોર કાઢી નાખવાં પડશે, કારણ કે બજારમાં એમના ધીનો ભાવ પેલા મિશ્રણ કરેલ ધી જેટલો જ આવે છે, છતાં આપણે પશુપાલનની, ગોમંવર્ધનની ને કૃષ્ણ મહિમાની વાતો ચલાવ્યા કરીએ છીએ.

તે આ કરતાય ચિંતાજનક વાત તો બીજી છે. રાજ્ય શું એમ ધારતું હશે કે આ ધીમાં મિશ્રણ કરવાની અનીતિ માત્ર તે ક્ષેત્ર પૂરતી જ મર્યાદિત રહેવાની છે ? તે તો લોટમાં, દૂધમાં, ફામાં હળાર ને ધાણા-જીરુમાં પણ ફેલાય છે. અમે ધાણાનું તેલ ખાવાનું બંધ કર્યું છે, કારણ કે એમાં વ્હાછટ ઓધલ ભેળવવામાં આવે છે. પહેલાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં આ બાબુ ભેળવવામાં આવતું નહોતું. પણ કદાચ આ પહેલાં પણ આ અનીતિ ચાલતી હોય તોપણ આપણા લોકરાજ્યમાં લોકોના અર્થજીવન તથા નીતિજીવનને મૂળમાંથી મંદાવી નાખનારી આ અનીતિની નામે જેટલાં કડક પગલા લેવાય તે ઓછા જ છે એમ સમજવું જોઈએ.

આવા પ્રાણપ્રશ્ન પ્રત્યે આપણા ધુગવાહકોનું ધ્યાન ખેંચાતું નહિ હોય ? કે પછી આ ધનચોરુષ ને ગોઝારા અર્થશાસ્ત્રના ઓઝા-યામાયી રાજ્ય હજી નીકળી શકે એમ જ નથી ?

અભણ ભણેલા ને ભણેલા અભણ

થો

૩૧ દિવસ પહેલાં બે હજિન લુવાનો મળવા આવેલા તેમને હું એક વર્ષથી ઓળખુ છું મગ્યામાં પ્રમ પ્રમ ગે એમને જ બોલાવીએ સસ્થાની રાનિયાળમાં તે જ ને ભણેલા તે દિવસે આવીને કહે “મરફારી ઝેરીમા ત્રણચાર પટાવાળાની જગ્યા ખાતી પડી છે તમે બનામણ કરો તો અમે જમએ વરમાલુ કામ કેકાણુ નથી એટલે કયાક નોકરીએ વળગી જમએ એમ થાય છે”

મે એમને બનામણ લખી આપી ખીજે દિવસે બેમાથી એક જણ-ધૂળો-આવીને કહે “ત્યા એક જગ્યા હતી તે દુનાને ગમ્યો. મને વળી એક ખીજ જગ્યા હોય તો બનામણ કરજો” મે કહ્યું “સારું”

બેત્રણ સ્વિસ પછી દુનો મળવા આવેનો મે પૂછ્યું “ત્યા શવે છે?”

“તમારા પ્રતાપે મને નિરાત છે તે હિં ધૂળાએ જ વનણુ સારું લીડુ એટલે મારું નકી પણ થયું”

મે કહ્યું “શું?”

“અમે ગયા એટલે માહેમ તમારી ચિકી વાચીને કહે ‘અહીં તો એક જગ્યા છે તમે બેમાથી એક જણને રાખી શકો એમ છું તમે જ નક્કી કરો, કોને રાખું? અમે બેન મૂગા થઈ ગયા કેાણુ ના પાડે? ત્યા ધૂળો કહે ‘માહેમ, આ દુનાના ધરમા ઝાઝા જણ છે, ને રળનાર ઇ એક છે, મારા વરમા અમે બે ભાઈ રળનાર છીએ તમે દુનાને રાખો, મારો વારો વળી પડી, જગ્યા થાય ત્યારે રાખજો સાહેમે મને રાખી લીધો આમ હું તો તમારા પ્રતાપે કાળે વળગી ગયો’

મેં આનંદ ને આશ્ચર્યથી કહ્યું : “પ્રતાપ તો ધૂળાના.”

હુને તો ગયો પણ મારા મનમાં થયા ક્યું કે આતું નામ ધૂળો જોઈએ કે હીરો? ધૂળમા ઊઝરતી, ધૂળમા રમદોળાતી ને ધૂળિયો ધધો કરતી આ કોમના જીવનમા આ અસ્કારિતાનું સાચું બહુનર કોણે આપ્યું? એક દિ' રોજી મળે, વળી એ દિ' ન મળે, મળે તે પણ ખરા તડકામા ખાળિયા ખોદવાની કે ભીંતડા ચણવાનાં. તેણે ટાઢા છાયાની ખાતરીખંધ પમારવાળી નોકરી પોતાના એક જન ભાઈ માટે કંઈ સંસ્કારિતાને જોરે જતી કરી?

ગામડાંમા વર્ષોની રહું છું; આવો કિસ્સો કાંઈ પડેયો જ નથી જોયો. શરદ્યદ્રની નવવક્રચાઓનાં પાત્રોનું સ્મરણ કરાવે તેવા કિસ્સા આ અમલ્ય મમાજમા ઘણી વાર નિકાળ્યા છે. શોધનું એ જોઈએ કે કંઈ સંસ્કારપ્રક્રિયાની આ પેશશ છે? હમણા જ એ કિસ્સો સાંભળ્યો. નામ તો સાચા ન વાપરી ચકાવ. રામજીભાઈ કરીને એક ખેડૂત. તેને રતનલાલ કરીને એક શિક્ષક જોડે ભાઈખંધી થઈ એ દિવસોમાં ખેતીની પેદાશના ભાવો જિંચા હતા ને નોકરિયાતોના પગારોનું પ્રમાણ જિયું નહોતું થતું. શિક્ષકને આ ખેડૂતની ભાઈખંધીથી ખેતી કરવાનું મન થયું. નોકરી મૂકી સહિયારી ખેતી આ રામજીભાઈના ખેતર પર તેણે શરૂ કરી; નાતું એંજિન લાવ્યા, દૂધો જોડો ઉતરાવ્યો, ટેળા પપૈયાં લાવ્યા, આ માટે સરકાર પાસેથી ત્રણચાર હજારની તગાવી લીધી; પણ જનવાકાળ તે એનું બન્યું કે એ વર્ષે દુબકાળ પડ્યો, ધાયું અનાજ પાક્યું નહીં. રતનલાલ તો વરમ દોઢ વરસે ઘાટી ગયા ને નોકરીએ વળ્યા. સદ્ભાગ્યે નોકરી પણ ઠીક મળી ગઈ. અહીં રામજીભાઈ પર મરકારે તગાવીના હપ્તા માટે ભીંસ કરવા માડો. મરકારે તગાવી તો એમની જમીન પર ધીરી હતી. રામજીભાઈએ રતનલાલને આ ખોટામાથી એના ભાગે આવતા ખર્ચના પેસાનો વેત કરવા લખ્યું પણ કંઈ જવાજ મળ્યો નહિ; બીજો કાગળ લખ્યો,

જવાબ નહીં. ત્રીજો કામળ લખ્યો, જવાબ જ નહીં. અહીં તો સરકારી બોંસ વધી. જમીન ખાલત્યા ચવાની વેળા આવી. રામજી બાઇ રતનલાલની પાસે ગયા. રતનલાલ કીક નોકરીએ હતા; પણ જવાબ મળ્યો, “બાઇ, મારાં છોકરાંનેય ક્યાં દૂધ પડું મળે છે કે તમને આપી શકું ?”

રામજીબાઈને બહુ માહું લાગ્યું. એમની પાસે પૂરી ૨૦ વીંટા જમીન નહોતી ને એમનાં છોકરાય દૂધ બાળતાં નહોતાં; પણ કડવો ઘૂંટડો ઉતારી કહે, “મયે બાઇ, તમારાં છોકરાં ઇ મારા જ કેંવાય; એનાં બાણાંમાંથી મારે દૂધ નથી જૂંટવું”

આવીને રામજીબાઇએ મરકાર પાસે રાહત માગી, હપ્તા થોડાક પાછા ઠેલાવ્યા ને તેઓ ખેતીએ લાગી ગયા. જેની ટૂંકી હતી એટલે નવરાશે દૂધ લઇને શહેરમાં પોગાડ્યું, કોષ્ટું ચકાન બાંધવામાં મુકાફી કરી, કોષ્ટને ખાલ-સામાન લાવી દીધો, આમ કાંઇક પરચુરણ કામે કરતાં કરતાં, ધરનો વહેવાર ચલાવતાં ચલાવતાં રામજીબાઇ સરકારી દેણું ભર્યું ગયા. હમણાં મળ્યા ત્યારે કહે: “હવે પાંચસો સાતસો રૂપિયા બાકી છે, આ મોસમે બરાઇ જશે.” મેં કહ્યું, “રતનલાલે મારે કરી તમારા પર.”

“એનોય શો વાંક ? એનેય ખરચાનો પાર નો હોય. ટીંગાણું ઉપર જોર શું ?”

આનાં સમજ ને મમતા કેટલા બણેલા યુવકોમાં મળે ! રતનલાલને રામજીબાઇએ બાઇની જેમ જ રાખેલા. ઝોળા, પોંક, ગોળ, દૂધ જે રામજીબાઇને ત્યાં હોય તે રતનલાલને ત્યાં પહોંચ્યું જ હોય ને છેવટે તેમજે પોતાની જમીન પર પોતાના નામે તમાચી લઇને રતનલાલને ખેતી પણ કરાવી. છતાં જ્યાં દેણું ભરવાની, જમીન ખાલસા ચવાની ઘડી આવી ત્યારે રતનલાલ ફરક્યા નહીં. તોય આ માણસ કહે છે: “ટીંગાણું પર જોર શું ? એને વ સો ખરચા હોય ને ?”

કોઈનું અધવારું, કોઈનો ટેલટપો, કોઈની મુકાદ્દમી કરીને તેઓ દેણું બચે નય છે, પણ રતનવાલનાં છેકરાંનાં બાણાંમાથી દૂધ સેવાનું તેઓ મન કરતા નથી.

મને થયું કે જ્યારે દેણું તે બરી રહે ત્યારે ગામ તરફથી એને અભિનંદન આપવા જોઈએ. રસ્કિન મોટો કલાવિદ્ ને, મોટો અર્થ-શાસ્ત્રી ને સમાજમર્મજ્ઞ હતો, તેણે ધંત્ર-ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિમાં ધનો-ત્પાદનની-ભોગવૃદ્ધિની લાવસાને મંસ્કારિતાની પારાશીથી માનનાર વિદ્વાનોને એતવણી આપી હતી કે “દેશની સમૃદ્ધિનું માપ તે દેશમાં કેટલું સોનું, રૂપું ને યાત્રિક કુશળતા છે તે નથી, પણ તે દેશમાં કેટલા પ્રમાણિક, મહેનતુ ને નિષ્ઠાવાન નાગરિકો છે, તે છે.” દેશના અબણ વર્ગમાં પ્રમાણિક, નિષ્ઠાવાન ને સમગ્ર નાગરિકો જોવા મળે છે ત્યારે ‘રાંકને રતન’ મળ્યા જોવા આનંદ થાય છે.

સાધોમાથ જ્યારે રેલ્વે મુસાફરીમાં, ભણેલા જીવાનો કે આધારને દિવસોનાં છાપાં વાંચતા, નદીઓના ફોટાઓ ને જીવનની ચર્ચા કરતા જોઈએ છીએ ત્યારે હ.ખ થાય છે. પ્રેમ જરૂર થાય કે આપણું ભણુ-તર ખરેખર ભણુનારને કેળવે છે ખરું ? ને જે ભણુતર કેળવણી ન આપે ને તે સિવાયની બીજી સો મામૂલી ચીજો બચે આપે તો પણ તેને ભણુતરનું નામ આપવું લાજનમ છે ખરું ?

મંસ્કારિતાની એક સરલ કસોટી નવરાસનો ઉપયોગ માણુમ શો કરે છે તે ગણાય છે. આપણી રેલવેઓમાં ખપતા માસિકો, સાપ્તાહિકો આપણું ભણુતર, સંસ્કારિતા સિવાય બીજું બધું આપે છે એટલું જ પોદારી પોદારીને કહે છે.

આપણે માટે એ મમય બરાબ ચૂક્યો છે કે સ્વતંત્રતાના આ પ્રથમ દગ્ગામાં જ આપણે ભણુતર ને કેળવણી વચ્ચેનો ભેદ મમજી લઈએ ને ભણુતર ભણુનારને કેળવે તે માટેની થોજના નવેસરથી વિચારીએ.

તીરથભેગ

સેવાભગિની શ્રી. પુષ્પાબેન મહેતાએ કહેલી આ વાત છે
યાદાસ્ત તાજી કરીને તેમના જ સપ્તેમાં મૂકું છું.

‘દુષ્કાળના કામ અંગે જામનગર તરફનાં ગામડાંઓમાં ફરતી
હતી. વેરાન પ્રદેશમાંથી મોટર જતી હતી. આભુઆભુ વાડીઓ કે
જાડવાં દૂર દૂર સુધી નજરે ચડતાં નહોતાં, એક વદ માણસે અમારી
મોટર થંભાવવા હાથ લાખેા કર્યો, મોટર અટકાવી એટલે કહે:

‘આણ્ણિકારથી તમે નીકળવાનાં છો એમ સાંભળ્યું એટલે સવા-
રનો જામો છું.’

વૃદ્ધનો ચહેરો આભુઆભુના નિર્જન પ્રદેશની છાંયી સમો હતો,
પણ બોલવામાં ખૂબ ભાવ હતો.

મેં કહ્યું: ‘કહો, શું કહેવું છે?’

‘આંહીથી થોડે દૂર આવો એટલી જ મારી અંરજ છે.’

‘ત્યાં શું કામ છે? દુષ્કાળમાં કાંઈ રાહત જોતી હોય તો અહીં
જ કહેશો તોય આશરો.’

‘ના, મારે તો એક વાવ જતાવવાની છે.’

‘વાવ કોંડી લેવરાવવી છે?’

‘ના, ના. તમે આવીને જુઓ એટલે મારે જધું આવી ગયું.’

‘બાબા, અત્યારે તો અમારે હતાવગતું કામ છે. વળતી વખતે
આવવાનું રાખીએ.’ મારી સાથેના એક બાપએ કહ્યું.

‘તો તો જાપ આવી રિયાં. ધણાય કે’તાં જાય છે, પણ આવતાં
નથી.’

વૃદ્ધ એવી રીતે બોલ્યો કે જાયે એની સાત માળની હવેલી
ભાંગી પડી હોય-મને થયું કે જાપ આવીએ.

કહ્યું : ‘ચાલો !’

પાંચ-બેતરવા દૂર વાવ હતી. ત્રીસેક હાથ લિંડી દશે-આ બાણુ પાણી લિંડાં હોય છે. પગથિયાં પણ કોરી કડયાં હતાં.

વૃદ્ધ તો બહુ વર્ષે જન્મેલ બાળકને જોયા કરે તેમ વાવને ફરી ફરીને જતાવતો હતો.

મેં કહ્યું : ‘આ વાવમાં કેટલુંક ખર્ચ થયું ?’

‘ખરચ કાઠ નથી થયું.’

‘કેમ ? મામના લોકે મદદ આપી છે ?’

‘ના, વાવ મેં બાંધી છે. એકલા પડે, આ હાથે બાંધી છે.’ હાથ લાંબો કરીને એ જોડ્યો.

‘શું કહો છો ? એકલા પડે ?’ મારી નવાઈનો પાર ન રહ્યો.

‘હા, એકલા પડે. આણીકાર વટેમાર્ગને પાણીનો બહુ ત્રાસ હતો. મને થયું કે પાણીનો આશરો થાય તો ધણી જીવને વિભાગો મળે. પિયાવો થાય, બે જાડ થાય તો પંખીડાં આવે. પણ આપણે તો ગરીબ માણસ-આપણે વાવ ક્યાંથી બાંધાવીએ ? એટલે થયું કે આપાં પડખે જ મારું બેતર છે ત્યાં તો રોજ આવું છું. ત્યારે બે કલાક આપાં આવું ને આ જગ્યાએ જોડવા માંડું. આમ કરતાં કરતાં પાણી નીકળ્યું. પછી તો બે મણમની મદદ પણ મળી. પણ આ પગથિયાં ને આ બધુંય હાથે કોરેલું હો !’

મેં ફિંગ થઈ પૂછ્યું : ‘જાબા, કેટલો વખત લાગ્યો આ પૂરું કરતાં ?’

‘પાંચ-ઠવરસ લાગ્યાં હશે ! પણ રોજ જરાબર બે કલાક જ કામ કરું ને ?’

મારા હૃદયમાં શુંનું શું થતું હતું. આપણે જેને અજાન, પઠાન ને અબુધ કહીએ છીએ તેવા લોકમાના એકે પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી

પોતાની રાજની મજૂરીમાંથી જે કલાક જ્યાંની પંખીડાં, પશુ ને
ખાણસો ખાટે કેવો આવપૂર્વક, કેવો એકધારો શ્રમ કર્યો હતો !

મેં નમ્રતાથી કહ્યું: ‘ભાભા, તમે તો ખરે લાગવા જોગ છો.
હું અહીં ન આવી હોત તો એક તીરથ જોયા વિના રહી જાત.’

(૧૮)

આપણો રાજરોગ

દેશની સ્વતંત્રતાની વ્યાખ્યા નક્કી કરવાનું આ લોકશાહીના જમાનામાં મુશ્કેલ નથી, સ્વતંત્રતા એટલે આપણા દેશનું બાવિ સુધારવા કે જમાડવાની આપણી સ્વતંત્રતા. આમાં આપણી એટલે દેશના આડ કે સુડ સૌ લોકોની; આજે જેવી છે તેવી માત્ર કમ-જિયાતોની સ્વતંત્રતા નહિ. દેશના અસંખ્ય લોકજનસમુદાયને આ સ્વતંત્રતાને ઉપયોગ કરતો કેમ કરવો તે આપણી સામેનો પ્રાપ્ત છે. દશ કે વીસ વીસુનો હિસાબ માંડ કરી જણનાર, પોતાના તાલુકાની હદ બાંધે જ વટાવી હોય તેવો આ સામાન્યજન આપણા લોકસભાના અબજોની સંખ્યાના આંકડા કે ધારાસભ્યોની પદાબાજી જેવી દલીલોમાં કાઢી સમજતો નથી એમ કહીએ તો એમાં કશું અધટિલ ન ગણાય. ને જે સમજતો નથી તે વાસ્તવિક કાબૂ પણ ધરાવી શકતો નથી, તે પણ ઉઘાડું છે.

એટલે આપણી પ્રામાણિકતાને આદવાન - કરતો પ્રશ્ન આ છે આ રાજ્યનો જે કાયદેમર સ્વામી છે તેને વાસ્તવિક સ્વામી કેમ ? જનાવડો ?

આપણું રાજ્યતંત્ર, અર્થતંત્ર, આપણું સમાજતંત્ર ને આપણો સામાન્યજન તેની વચ્ચે વિશાળ અંતર પડેલું છે. આ અંતર ટાળ-

વાના જે ઉપાયો છે: કા તો મામાન્યજનની જે જૂમિકા છે, તેને લક્ષમાં રાખીને ઉપસાં ત્રણે તંત્રોમાં ફેરફાર કરવો, ને કાં તો મામાન્ય જનને તંત્રની કક્ષાએ લઈ જવો. વચ્ચે માર્ગ એ પણ છે કે મામાન્ય જનની યોગ્યતા સહેજ વધાર્યે જવી, ને તે દરમ્યાનમાં તંત્રની કક્ષા પણ મહેજ નીચે ઉતારતા જવી.

પણ આ પ્રશ્ન કરતાં એ વધારે અગત્યનો પડેલાના મુળમાં પ્રશ્ન છે, આપણી પાતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાનો, સ્વતંત્રતા હશે તો એની વ્યાપ્તિનો વિચાર થઈ શકશે, પણ સ્વતંત્રતા નહિ હોય તો વ્યાપ થશે એનો ? ગુલામીનો ?

હિંદુસ્તાનમાં આ રાજદ્રવીય સ્વાતંત્ર્ય પહેલી જ વાર આવ્યું છે તેમ નથી. મુમલમાનોના કાળ પહેલાં આપણે દેશ સ્વાધીન હતો જ ને મુસ્લિમ કાળ દરમ્યાન પણ મરાઠાઓએ જે પ્રયત્ન કર્યો તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લિમ રાજમત્તા ઊન્નતિ થઈ ગઈ હતી. હિંદુસ્તાનના બહુ મોટા ભાગ પર ૧૭૬૧ માં, મરાઠાઓની સત્તા હતી. બ્રિટીશ માંડીને તે જીંજ સુધી ને હારકાથી માંડીને તે મુર્શિદાબાદ સુધી કાંઈ ને કાંઈ મરાઠા સરદારની હાક વાગતી હતી.

તે છતાં તે પછીના ત્રણ દસકામાં જ અંગ્રેજો કેમ મુખ્ય મત્તા બની ગયા ? મરાઠાઓના હાથમાં જે સુવર્ણકળશ આવ્યો હતો તે કેમ ફૂટી ગયો ? જે હિંદવીસ્વરાજનું સ્વપ્નું સેષું હતું તે સવારના ઝાડળની જેમ કેમ ભડી ગયું ?

અંગ્રેજો કંઈ મોટી સંખ્યામાં નહોતા, તેઓની પાસે આપણા કરતાં ઊંચા હથિયારો કે વધારે ધન હતું તેમ પણ ન હતું, મરાઠી સત્તાને હઠાવનાર એલિફન્ટને જ કહ્યું છે કે ‘લશ્કરી મંથ્યાબળ, હથિયારો કે નાણાંની છાજ એકે વરણની તેમને તાણુ નહોતી.’

છતાં આ જ એલિફન્ટને મૂડીમર માણસો વડે પેસવાઈને ખડ-

કરનારા પણ સંગ, પ્રતાપ, દુર્ગદાસ, હનમાલ, ચંપતરાય ને શિવાજી મદારાજ અહીં જ જન્મ્યા હતા. અકબરની હાર નીતિ આગળ બધે નમતું જોખું હોય, પણ સાધારણ રીતે પરદેશી રાજકર્તા સામે મુગ્ધ સમયમાં લડાઈઓ અટકી નહોતી. અંગ્રેજોએ તો હિંદી સિપાઈઓની મદદથી જ હિંદ છતું છે તે સૌ કાંઈ જાણે છે. આજે પણ શિખ, ગુરખા, મરાઠા, રજપૂતોની બહાદુરી બીજા પરદેશી સિપાઈઓ કરતાં જિતરતી નથી.

આપણે કાયર નહોતા તો બીજાં ક્યાં કારણો હતાં ? ઉપસક રીતે બે કારણો અપાય છે :

(૧) આપણામાં સંપ નહોતો.

(૨) આપણાં હથિયારો જિતરતાં હતાં.

પણ શા માટે આપણાં હથિયારો જિતરતાં હતાં, એમ પૂછું જોઈએ. તેથી મેં વિશેષ તો એ પુછાવું જોઈએ કે શા માટે હંમેશાં હથિયાર જિતરતાં જ રહ્યાં ? બાજર પાણિપતના મેદાનમાં હત્યો. કારણ કે એની પાસે તોપો હતી, પણ તે પછી તો દમકાઓ વીત્યા તોપણ દેશવાસીઓએ એવી કે એથી અડિયાતી તોપો કેમ ન બનાવી ? અંગ્રેજોની ને ફ્રેંચોની મુઠ્ઠમંગલન પદ્ધતિ ને શિસ્ત અડિયાતાં હતાં તો એક-બે ને ત્રણ વાર અનુભવ લીધા પછી શા માટે દેશવાસીઓએ એ ન અપનાવી ? ને અપનાવી તો પણ તેમાં અંગ્રેજોના જોટલી કાર્યક્ષમતા કેમ પ્રાપ્ત ન કરી શક્યા ?

હતરોની પણ પછવાડે આપણે નજર નાખવી જોઈએ, કે સંપ નહોતો પણ હાર બાધા પછી પણ આપણે સંપ કેમ ન કર્યો ? કબીર, નાનક જેવા સંતો ને નાના ફકરવીસ જેવા રાજનીતિજ્ઞો શા માટે સફળ ન થયા ? નાક કાપીને અપશુકન કરવાવાળા બાહરાવ જેવાની જમાત જ કેમ બળવત્તર રહી ? રોગતું મૂળ જિંડું છે.

કોઈ પણ દુમલાના ત્રણ પ્રત્યાધાત યાય છે, પછી તે દુમલો

વિચારનો હોય કે લખ્ખરનો; કાં તો એ હુમલાને વેરવિખેર કરીને, કાં તો એના શક્તિ અંશો પચાવી સમન્વય કરીને, કાં તો તેની પાસે ઘૂંટણ નમાવીને. સમાજમાં નવીન આક્રમણ વખતે ત્રણે પ્રક્રિયા ચાલતી હોય છે: કારણ કે સમાજ સાવ એકરંગી નથી હોતો. પણ આખરે સમાજમાં વિશેષે કરીને જે વિચારો અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તેનો લઘુત્તમ સાધારણ અવયવ નીકળે છે.

મુસ્લિમો કે અંગ્રેજો અહીં આવ્યા ને રાજકર્તા ત્રણા તે મહત્ત્વની ખીના નથી; પણ સમાજે પ્રત્યાધાતરપે કંઈ પ્રક્રિયાનો લઘુત્તમ સાધારણ અવયવ આપ્યો એ મહત્ત્વનું છે.

આપણે ત્યાં સિકંદર આવ્યો હતો પણ તેને મણુરાજ્યોએ એવો જવાબ આપ્યો કે પાછા જવું પડ્યું. સેયુકસને હાર ખાવી પડી. ઝઘડીને છેવટે સમન્વયનો માર્ગ લેવો પડ્યો.

મુસ્લિમો વખતે આ આક્રમણની કે સમન્વયની એકે ક્રિયા કેમ સફળ ન થઈ ? આપણા સમાજનું સ્વરૂપ મુસ્લિમો આવ્યા પહેલાં એવું તે કેવું બની ગયું હતું કે આગલી બન્ને પ્રક્રિયા સફળ ન થઈ ?

આને જ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખીજી રીતે વિચારીએ તો પ્રજાપ કે ઇ. સ. ૯૦૦ પછી આપણા દેશમાં આગલા યુગની સરખામણીએ સર્જક પ્રતિભાનો લોપ શા માટે થયો છે ? ટીકા-ટિપ્પણી જ શા માટે વધારે થઈ છે ?

મધ્યાવેળવ જેવો ગુપ્ત યુગ જતાં કેમ એકાએક આમ બન્યું છે ?

અથવા તો આપણા દેશની ઉત્તમોત્તમ વિશ્વતિઓનો, મૌલિક દૃષ્ટા ને સૃષ્ટાઓનો બહુ મોટો ભાગ ઇ. સ. ૯૦૦ પહેલાં જ શા મારુ છે ?

આમાં પ્રાચીન કાળનાં યશોમાન ગાવાની જરૂર નથી. એ રીતે

તો મધ્યયુગ પણ ભૂતકાળજ છે, પણ હકીકતોના પ્રકાશમાં માર્ગ ગોધવાનો છે. જે હકીકતોને નિષ્પક્ષ દષ્ટિએ જોઈશું તો ઇ. સ ૯૦૦ પહેલાનો કાળ ઉજ્જવળ દેખાવા સિવાય નહિ રહે.

હવેનું વૃક્ષ રોગનો સામનો કરે છે ને ઋતુએ-ઋતુએ ફૂલ ને ફળના સુંડા બરી દે છે.

ક્યો રોગ લાગ્યો હતો આપણા સમાજવૃક્ષને, કે ન એણે રોગનો સામનો કર્યો, 'ન આગવા યુગ જેવા ફળફૂલો આપ્યા' ભારતનાં ઇતિહાસ, મહાજ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાનનો જોમણે અભ્યાસ કર્યો છે, તેમને લાગે છે કે આના કારણો એ છે :

(૧) વ્યક્તિ, તેના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિને આપણે ગોણુ ગણ્યાં છે.

(૨) તત્ત્વજ્ઞાનને પારલોકિક ઓકવાણું બનાવ્યું છે.

આપણે હિપર જતાવેલા કાળ પછી વ્યક્તિએ પોતે પોતાના પુરુષાર્થ ને આરિચ્ચ વડે કેવો પિકમિત કર્યો છે, એ જોઈને સ્થાન કે માન આપ્યું નથી. કળીર જેવા વીર સાધકે એ પનાણે ઝૂંટવી બધે લીધું હોય પણ આપણા મહાજ્ઞાની ગતિવિધિ તો વ્યક્તિ મહાજ્ઞાના ક્યે પગથિએ જન્મી છે તેના પર જ રહી છે. આને લીર 'ઓખા મેળા' ઉત્તમ પ્રકારનો સંત હોવા છતાં તેને અપમાન મળે છે. ને શિવાજી મહારાજ મહારાષ્ટ્રકલ્પક થયા પછી પણ એના શૂદ્રત્વને ધોવા વંશાવલી હટેપુરના ગિસોદીયઆ માથે મેળવી દેવાનો કામિયો ગોધવો પડે છે. શિવાજી મહારાજનો રાજ્યાભિષેક કરવા કોઈ તૈયાર થઈ નહોતું. ત્રણ દસકા પહેલાં ડો. આબેડકરને પ્રતિભામંપન્ન પુરુષ હોવા છતાં જો વેઠનું પડ્યું તે આ ગતિ હજુ પૂરી રોકાઈ નહોતી તેનો પુરાવો છે.

પ્રાચીન મળમા પણ આ વસ્તુ ઓછેવરો અંગે હતી. પણ

તેનાં વિરોધી બળો જોરફાર હતાં. વિદુર ને વિકર્ણ દાસીપુત્ર હતા. વ્યાસ માછીમારના પુત્ર હતા. ઋગ્વેદકાળમાં સ્ત્રી ઋષિયો પશુ હતી. ઉપનિષદકાળમાં ક્ષત્રિયો પાસે બ્રાહ્મણો વિદ્યા લેના જતાં, ને કૃષ્ણ પોતે આહીરોમાં લીધ્યાં હતા. અલખત્ત, કર્ણ જેવાને વેડતું પડ્યું હતું, પણ તેડું કારણ એ સૂત્રપુત્ર હતો તે કરતાં એ વિશેષ તો તે અગ્નાત કુલશીલ્પ હતો; ને તે છતાં એ દુર્યોધનના દરબારમાં યોદ્ધા તરીકે ને મમત્ર સમાજમાં દાતા તરીકે તેની ખ્યાતિ હતી જ. તેને સેનાપતિત્વ મળ્યું જ હતું. આંતરવિક્રહની આગમાં તે જો લાકડું ન બન્યો હોત તો તેણે આથી એ વિશેષ સન્માન મેળવ્યું હોત.

પ્રાચીનકાળમાં વ્યક્તિ મમાજમાં કયા સ્તરમાંથી આવી છે તે જોયા મિવાય તેના શુભશીન માર્ગ કરી શકતાં. અડચણ આવતી પણ પ્રાચીન યુગની સમાપ્તિ સુધી પ્રગતિશીલ બળોએ વિજય મેળવ્યો હતો. વિશ્વામિત્રે વમિષ્ઠ પર, શ્રીકૃષ્ણે જરામધ પર, જનકે, વેદવ્યસનાએ પર ને ભુદ-મહાવીરે યાગિક પુરોહિતો પર વિજય મેળવ્યો હતો.

પણ પ્રાચીન યુગના અંત સાથે જો હંદુધર્મ આશુ તેમાં પ્રાગતિક બળોની ધીમેધીમે પીછેહઠ જ થતી ગઈ. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો લોપ, પ્રજાતંત્રનો લોપ, સ્વતંત્ર વિચારણાનો લોપ ને પરિણામે રાષ્ટ્રીય તેજ-સ્વિનાનો લોપ.

કારણ કે મધ્યયુગમાં વ્યક્તિ એ સ્વતંત્ર નથી રહી પણ શાસ્ત્રનાં વિધિવિધાનોનું એક સોગડું બની ગઈ છે. એણે કેમ હાથપગ ધોવાથી માંડી એણે કયો ધધો કરવો ને એણે કયા લોકમાં મર્્યા પછી જવું તે પણ આ બધા ત્રિકાત્મ લોકોએ તેના જન્મ પૂર્વે જાણે નક્કી કરી નાખ્યું છે.

શૂદ્ર, વૈશ્ય, કે ક્ષત્રિય ગમે તેના ધરે આવનરનારે કશું જાત્રે વિચારવાનું નથી, તેના માટે પ્રાચીન કાળના મદર્પિઓએ જાણું વિચારી રાખ્યું છે, આ પ્રાચીન કાળનું વચન આપતા ગ્રાસ્ત્રત્રયોને પ્રાચીન કાળના ઋષિઓને નામે યજ્ઞાત્યા છે.

વિચાર કરવાની શક્તિથી મનુષ્ય પ્રાણી-પશુસંષ્ઠિ કરતાં જુદો પડે છે, ને તે જ વિચાર કરવાની શક્તિ ન હેજવાય તો તેના મનુષ્યત્વનો વિકાસ અધૂરો જ રહે ને? પછી પુરુષાર્થ કરવાનો પણ શું રહે? પુરુષાર્થનું મૂળ જ વિચારમંથન છે.

બુદ્ધ કહેતા. 'હું મોટો સાધુ છું, તે માટે હું કહું તે માની ન લેતા, પણ તમારી બુદ્ધિથી સાચું લાગે તો મારું વચન સ્વીકાલે.' તેમણે અંત વખતે પણ કહ્યું. 'હવેમીં યાઓ, અપ્રમાદી રહો.'

વેદોએ પણ કહ્યું :

'ચાક્ષનારો અમૃતને પામે છે. ચાક્ષે છે તેનું નસીમ ચાક્ષે છે, બેસે છે તેનું નસીમ પણ બેસે છે.' આપણો દેશ ઇ. સ. ૯૦૦ પછી વિચારસ્વાતંત્ર્યમાં ને પરિણામે પુરુષાર્થમાં બેસી ગયો હતો એટલે એનું નસીમ પણ બેસી ગયું હતું.

આપણે જો સ્વાતંત્ર્ય માયવનું હોય તો છેક હીનમાં હીનને પણ વિચારસ્વાતંત્ર્ય આપવું પડશે, તેના વિચારો ગમે કે ન ગમે, તેને સન્માન આપવું પડશે. આમાંથી જ પુરુષાર્થની ને સમાનતાની જવાબ પ્રકટશે. દેશના રક્ષણનો તોપ-અંદકના વધારા કરતાં ચે અસર-કારક ઉપાય છે: વ્યક્તિને વિચાર કરતાં ને વિચાર પર દડ રહેતાં શીખવવાનો ને તે માટે સમજાવવાનો.

મધ્યયુગમાં આપણા સમય સમાજે સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો, અતિશૂદ્રો, ચાંડાલોને જે વર્તાવ આપ્યો ને જોને પરિણામે આ શૂદ્રોનો સમૃદ્ધ સુરિક્ષમ ધર્મ તરફ આકર્ષણ, તેને જો પહેલેથી સ્વાતંત્ર્ય ને સન્માન

હોત તો ન તો તેમના પર સમાજ લુપ્ત કરી શક્યો હોત, ન તેઓ માખી રહ્યા હોત. પણ સમાજે તે ક્યું, તેમણે માંખ્યું ને પરિણામે લુપ્ત કરનાર ને લુપ્ત વેડનાર જન્મે એક નવીન યુવામીમાં જકડાયા.

પરદેશીઓને મદદ મળી જ રહી; કારણ કે પોતાના સ્વદેશના નરકથી તેમને ન મળ્યો જરૂરી પ્રેમ, ન મળ્યું જરૂરી

ન્યાં સમાજ વ્યક્તિના શુભો ને પુરુષાર્થ પર નહિ, પણ જન્મગ્રામ પર રચાય, ન્યા નીચેના દમગ અકારણ નીચેજ ગ્દી અપમાન વેળા કરે ને હપરના અકારણ માત્ર ને મિજબાની મેળવ્યા કરે તે મમાજમા મંપની આશા રાખવી તે વધાએ પડતું છે.

‘તું ન્યા જન્મ્યો ત્યાં જ પડ્યો રહે ને મૂગોમૂગો મહન કરતો પડ્યો ગ્દીગ તો જ તારો આવતો ભવ મારો આવશે; નહિતર તારો આ ભવ તો જગડ્યો જ છે પણ આવતો ભવ પણ જગડશે.’ આ સાબળતો ક્યડાતો સામાન્ય જન શા સારું સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરે ? એમને તો સ્વાતંત્ર્ય હતું જ તકી. તેને શૂદ્ર-અતિશૂદ્ર ક્ષેત્ર અપમાનનારા મમાજની એકતાનું માત્ર તેને આવે કેમ ? તેના સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવાનો ઉત્સાહ કેમ રહે ?

જે લોકોએ લોકોના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ને વિચારસ્વાતંત્ર્યને રૂંધ્યા તે એક વાત તો મમજતા હતા કે શરીરને જકડી શકાય છે, પણ વિચારને પકડી રાખી શકતો નથી એટલે એમણે જે વિચાર કયે જ રહે તેને માટે રસ્તો કાઢ્યો-વિચારને આ લોક તરફથી ખેંચી પરચોક તરફ વાળવાનો. ‘વિચાર કર-પણ આવતા ભવના-તે પછીના ભવના, સૂર્યલોક, ચંદ્રલોક, સ્વર્ગલોક-વગેરેનો કર. આ લોક તરફ તો નગર નાખીશ મા; કારણ કે અહીંની વ્યવસ્થા તો ગોઠવાઈ ગઈ છે. રાજ્યએ શું કરવું-પિતાએ શું કરવું સ્ત્રીએ શું કરવું-પ્રાણીઓ-શૂદ્રોએ શું કરવું જન્મથી તે મૃત્યુ સુધી શું કરવું તે બધું વિચારી રાખ્યું છે. આપણે તે પ્રમાણે ચાલીએ ને તેની વિરુદ્ધ ન જઈ ને આવતો ભવ સુધારીએ ને આ ક્ષણિક સંસારની ચિંતા પણ શા મારુ ? એ તો માયા છે.’

ઉપનતા એકેએક કોણડાનું આ પરલોક, જેનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ તેની ખાતરી કોઈ જ નહોતી તેની માથે અનુમંધાન કયું.

પરિણામે આ લોક તો ન જ સુધર્યો ને પરબોકતું તો શું કહેવાય ?

આને લોધે આપણે ત્યાં મંચારવિમુખ નિવૃત્તિમર્મી સાધુઓનો એક વર્ગ નિર્માણ થયો ને બીજી બાજુ મારા માણસો મંચારસુધારની પ્રવૃત્તિમાંથી બાગતા નિદ્રિષ્ટ લોકો જ એમાં રહ્યા, જેથી સંસાર વધારે વિપમ બન્યો.

તત્ત્વજ્ઞાનનો જરૂર છે—આત્મતા જરૂર છે, પણ તે આ પ્રેતલ જગતના જીવનને વધારે મારું કરવા માટે પણ આપણે એથી બિધું જ માની લઈ તત્ત્વજ્ઞાનની મજલ લઈ કહ્યું કે મંચાર તો જે ધડીનો છે ને પારનોકિક જીવન જ અનંત કાળનું છે આ જે ધડીના સંસાર માટે મધામણુ ધરવાની જરૂર નથી આને લીધે અહીં તહીં મનના શાસ્ત્રની શોધમાં, ચિત્તસંશોધનમાં મામૂલી ફાયદો થયો, પણ સમાજ-શાસ્ત્રમાં દેનાળું કાઢ્યું.

ઉપનિષદે તો સ્પષ્ટ કહેતું કે

‘જેઓ અવિદ્યાને ઉપાસે છે તે અધિકારમાં આથડે છે, પણ જેઓ એકબી વિદ્યાને જ ઉપાસે છે તેઓ તો એથી પણ મોટા અધિકારમાં પડેલા છે. જેઓ અવિદ્યા (ભૌતિક વિદ્યાઓ) ને વિદ્યા (આત્મવિદ્યા) બનેનો સમન્વય કરે છે, તેઓ અવિદ્યા વડે મૃત્યુએમ્ને તરી નાખે છે ને વિદ્યાવડે અમૃત (ચિત્તશાંતિ)ને પામે છે’

આથી જ ઉપનિષદકાળના સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાની જનક રાજા છે જુદા આમ સન્યાસમાર્ગને ઉત્તેજન આપનારા લેખાયા છે, પણ તેમણે પરતોકવૃત્તિની પ્રશ્ન સા નથી કરી. તે હોય કે ન હોય, પુરુષાર્થપૂર્વક મત્કર્મો કર્યા કરવા તે જ ઉપાય છે તેના વડે પરતોક દરો તો મુખ મળરો, નહીં હોય તો અહીં તો સુખ જ છે.

વિવેકપૂર્વક અગ્રમાત્રી સત્કર્મનો પુરુષાર્થ અને કાર્ય કરવાનો તેમનો આગ્રહ હતો ને તેથી જ તેમણે તાપમાં પાડીને આવેના

જ્ઞાનમુખ્યા જાલમુને પડેલાં જાત્યાંનો દત્તો અને પછી ઉપદેશ દેતો દત્તો. તેથી જ તેમને મધ્યમ પ્રતિષ્ઠામાંનો ઉપદેશ આપ્યો હતો ને તેથી જ તેઓ વ્યક્તિના પુરુષાર્થ ને પ્રેમજ્ઞાના પ્રતીક નમા મળી રાખ્યોના દિમાપતી દત્તા.

મદાગનક જનકમા આ પુરુષાર્થનો મદિમા કાવ્યમય રીતે ગૂંથવામાં આપ્યો છે.

મદાગનક નામનો વેપારી મમુડ્યાત્રા કરવા નીકળે છે, ને રસ્તામાં વદાળ તૂટતા તેના માથાંદારો દુઝી મરે છે, ને તે અધાગ મમુડ્યામાં માત્ર દિવસ સુધી તપા કરે છે. એ જોઈને સમુદ્રેલી મહિમેખલા એની પામે આવીને કહે છે:

‘જેનો મંદો દેખાતો નથી તે મમુડ્યાની વચ્ચે દાચના પગડા મારનાર તું કોણ છે ? મું મમુડ્યાને કયા બરોગા પર આ પરિશ્રમ કરે છે ?’

‘દેવી, હું એટલું જાણું છું કે આ સોડમાં જ્યાં મુધી ટપીએ, ત્યાં સુરી ઉઘમ કરવો જોઈએ; એટલે આ મંદો વિનાના સમુડ્યામાં પણ હું પુરુષાર્થ કરી જવો છું.’

‘તારો પુરુષ—આધાગ નિરર્થક છે. તું કોઈ પદોધ્યા વિના મુડ્યુગરજ થઈશ.’

‘તું આવો ઉપદેશ મા માત્રુ કરે છે ? પુરુષાર્થ કરતો કરતો મરીય તો સજાતમાંથી જમીય ને પુરુષાર્થ કરે છે તેને પગાવે નથી થતો—તે જ દેવો ને પિતરોના કાજુમાંથી મુક્ત થઈ ગયે છે.’

પ્રાચીનકાળના ત્રણ તત્ત્વ—વેદાળ, ઉપનિષદાળ ને જુદાળ. એ કાળ જોયા. વેદાળ તો પુરુષાર્થથી માન્યતો છે. તેમાં જાતિ કે જ્ઞાતિનાં બંધનો નથી. એક કાવિ મહે છે—‘મારા પિતા વેદ છે મારી મા જાણું છું છે ને હું કવિ છું; માંજે જુદા જુદા ગાયત્રીમાંથી કોર એક કાવ્યમાં આવે તેમ અને એક ધરમાં રહીએ છીએ.

મનુષ્યના રોપને ખાતર ને પાણીરૂપે જોઈએ છે સ્વતંત્રતા. સ્વતંત્ર વિચારની ને પોતાના પુરુષાર્થથી વિકસાવેલા વ્યક્તિત્વના ગમાન સ્વીકારની-ને તે માટે સમાન તકની.

પ્રાચીનકાળના ત્રણ મહાપુરુષો આવા સ્વાતંત્ર્યની દવામાંથી પ્રકટયા હતાઃ શ્રીકૃષ્ણ-અંધકૃષ્ણના સંઘરાજ્યમાં, બુદ્ધ-શાક્યોના સંઘરાજ્યમાં ને મહાવીર-લિચ્છવીઓના ગણરાજ્યમાં. તે જ યુગમાં વ્યાસને વાલ્મીકી ને બન્ને દલકી જાતિઓના લોહીથી મિશ્રિત છતાં ભગવાનનાં બિરુદ પામતા એમના વિરોધીઓ રોકી ન શક્યા.

લોકશાહીને સ્થિર કરવી હશે તો આપણે વિચારના એકાધિકારને નિર્મૂળ કરવો પડશે. બુદ્ધે યોગમાયાઓથી જ કહેવાનો આગ્રહ રાખ્યો; કારણ કે એને લોકોને વિચાર કરતા કરવા હતા. વિચારનો સર્વાધિકાર કેળવતાં ખીજ બધા એકાધિકારો-અંપત્તિના શાસ્ત્રીયતાના આપો-આપ તૂટતા જશે.

ને બીજું કરવું પડશે આ વિચારગતિને વર્તમાન તરફ વાળવાનું. તત્પદી બહીટહેડે વર્તમાનનું મૂક્યાંકન અતીવ સ્પષ્ટ રીતે કરી બતાવ્યું છે. એ કહે છે છે. ‘પ્રેઝન્ટ કોન્સિયસ ઓન, ધેટ ધેર ઇઝ. ઇટ ઇઝ હોલી ગ્રાઉન્ડ. ઇટ ઇઝ પોસ્ટ ઓન્ડ ઇટ ઇઝ ધી ફ્યુચર. વર્તમાનકાળ યસ-જૂમિ છે, કારણ કે ત્યાં જૂત ને બવિધ્ય જંનેનું મિશ્રન થાય છે. જૂત તેના વારમા સાથેના બાવિ તેની આશાઓ તથા મંભાગો સાથે વર્તમાનની જૂમિ પર જામાં છે.’ આપણે વિચારને તે દિશામાં વાળી ગુભ સંભવોને પ્રત્યક્ષ કરવાં છે.

રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ, ગાદીજી ને રવિન્દ્રનાથ. જોમને વર્તમાન ભારતના અતુર્મુખ જ્ઞાના કહી શકાય, તેમણે આ દિશામાં ખેડાણ ક્યું ને આપણે રાજકીય સ્વરાજ પામ્યા. એ જ માર્ગે આગળ ચાલશું ત્યાં મુધી આપણું કલ્યાણ જ છે.

(૧૯)

સત્યની પ્રતિષ્ઠા

મૂને ગાંધીજીન-જીન પર કામ કહેવા અહીં બોના-બો ત્યારે મને થયેનું કે ખરેખર શું જીવાન વર્ગ ગાંધીજીના જીવનજીન વિષે દલુ નિષ્ઠા સેવે છે ખરો ? જીવાનોની જ વાત આ મારે કઠીએ; નમ્ર દેશ જ્યારે આજે આચરણમાં ગાંધીજીએ આપેલ મૂલ્યાંકનો ભાગે ફગારી દેતો હોય તેમ લાગે છે, આચરણમાં ગાંધીજીએ મનુ હોય તેના મરતા ઉત્કું જ કમ્તો દેખાય કે, એ વખતે એની શુશ-પાસાયણ હચિત ખરી ? પણ હું માનું છું કે આપણો દેશ એ અમાધા-રણ પગિરિધનિમાથી પમાર થઇ રહ્યો છે એ વખતની આપણી મેનગ્ર આપણને જ એક કાળે ચરમાવશે જેમ એક પરિચિત કહેના દત્તા તેમ 'ગાંધીજી પરવારી ગયું છે' એમ હું માનતો નથી જો કે ગાંધીજી પોતે જ આજે કસ્ટાપૂર્ણ સ્વરે મંદી ગણા છે કે 'હું એમ્તો પડી ગયો છું, મારું ઝાઝ સામજી નથી' પણ ચોમામામા ખેપૂર આવતી નદીનું જીવન, પાણી ચાલુ ગયું નથી હોય ઉનાળામાં લીની કુન્નર વાડીઓ રાખનાર પગુ એ જ પાણી છે. પૃથ્વીના મ્યા પડમા ઉતરીને એ દુવામાં આવ્યું તે આપણે જાણતા નથી, પણ એ પડમાય વટેનું હોય છે એ જાણીએ છીએ 'ચોમાનાનું' ખડ શિયા-ળામાં જ સુકાઈ જાય છે ને ઉનાળામાં તો એનું તરણુ ય મહ દેખાવું નથી પણ ચોમામાના છાપા પડના જ જાહની પડે આખી

પૃથ્વી દરિયાગી થઇ જાય છે. ગાંધીજીએ પોતાની તપ-સાધના દ્વારા જે બી ભારતવર્ષના અંત પ્રણુમા વાળા છે તે બધા મરી પરવાર્થી છે તે આવી નિરાશાપૂર્ણ દશામાં પહોં હું માની શકતો નથી કારણ કે આથી એ વધુ નિરાશાપૂર્ણ દશા એમના લાગ્યા જીવનમા ધણી વાર આવી છે

દૂરની વાત શા સારુ કરીએ ? પાંચ વર્ષ હજુ એ વાતને નથી થયા. 'હિંદ છોડો'ની હાકલને પરિણામે એ આગાખાન મહેનમા બદી હતા, ને અંગ્રેજ સરકારે એમની ગેરહાજરીમા થયેન બધા તોફાનો ને દિંમાની જવાબદારી એમના પર નાખી હતી ગાંધીજીએ માત્ર નિષ્પક્ષ અદાલત દ્વારા એ આરોપ સાબિત થાય અથવા એમને જાતે જ આરોપો સાચા છે કે નહિ તે તપાસવા મૂકાય તેવી સીધી સાદી માગણી કરી હતી ને એ ન સ્વીકારતા ઇશ્વરની અદાલતમા પોતાની ધા મંબળાવવા એકવીશ દિવસના ઉપવાસ શરૂ કર્યા હતા.

એ દિનમો મબારો. દેશ આખો ઉપર નીચે થઇ ગયો હતો પણ કોઇ વાઇમરોળના મહેન આગળ જઇને માથું પગડવાની શક્તિ ધરાવતુ નથી. લડાઈ આપણે એટલી હદે હારી બેઠા તેનું લાગણું હતુ કે આ અર્થેય પ્રયાસ કરવાનો ઉત્સાહ સુદ્ધા દેખાતો ન હતો. માત્ર પ્રાર્થનાઓ નિર્મલોની-અનાયોનીએ છેવટના ઉપાયનો જ આ દેશે આશરો લીધો. ને સરકારે તો ગાંધી મરી જશે ને વળતે એ પ્રાર્થનામાથી જાગવો ફાટી નીકળે એ ભયે લશ્કર તૈયાર રાખ્યુ હતું. ને અમેરિકન લોખંભતને ડાંગે રહે દોરવવા ગાંધીજી પરના આરોપનુ ફરફરિયુ તૈયાર કરાવી ખાસ વિમાન માર્ફતે અમેરીકામા પહોચાડ્યું હતુ. એ પહેલા દશ દિનમો-નોકો-મવાયો કે જહાવો નૂર વગરના મોએ દર પગે અગુમ સમાચારના ભયે ફફડતા હતા પણ ગાંધીજી જોમાથી પણ પાર ઉતર્યા ને 'હિંદ છોડો' એ કરાવતો મનો-માના ફેરવ્યા વિના અદ્વરશ અમન થયો. તે દિવસે કોણે ચાર વરસ પડી--

આ બનશે એમ ધાણું હતું ?

તે દિવસે અંગ્રેજોએ એમનું નહોતું માન્યું, આજે જોયા હાય પ્રીતિ એ મમજવે છે પણ આપણે એમના પ્રાણથી પોષાયેના પશુ નથી માનતા. એ દુરમનો હતા—આપણે તો એમના મતાનો છીએ. તે દલાડે જેમ એમની વાત માચી પડી એમ જ આજે પણ માચી પડશે મરણ કે મત્તવનો આપણે વિચાર થાય છે. એ ધર્મવિવાદ્ય એમના જીવનથી એમણે માનિત મ્યું છે એમનું જીવન આપણી માથે ન હોત તો મબવ છે કે આ વાત્તમા આપણને વિશ્વાસ ન બેડો હોત હથિયાર કે સરના જોરે, લક્ષ્મીના તેજે, બુદ્ધિના બળે ધણીએ લોકો પર શાસન જમાવ્યું છે. કહીઓપેટ્ટા જેવી રાણીઓએ કપના જોરે ૫ ધણીને નમાવ્યા છે. પણ ગાંધીજી તો અકિંચન હતા ને છે, સત્યા તો એમણે હમેશા ત્યાગી છે ને રૂપ ? એમના કાન ને નાક જોયા પછી એમના બકનો પણ એમનામા રૂપ છે એમ નહિ કહી શકે છતાં વિશ્વના ખૂણે ખૂણેથી એમને લાખો લોકોના જે ભક્તિ-અર્ધ્ય મળ્યા છે તેથી વિશેષ આ યુગમા કોને મન્યા હશે ? શું કારણ છે આ પાછળ ?

એક કથાનક છે. પ્રહલાદ પાસે એક બ્રાહ્મણે જઈને યાચના કરી. ‘તમારું શીય આપો.’

વચનથી બંધાયેન પ્રહલાદે બ્રાહ્મણના હાથમા પાણી મૂક્યું પાણી મૂકતા જ પ્રહલાદના શરીરમાથી એક તેજસ્વી સત્ત્વ જલાર નીમ્યું, ને બ્રાહ્મણના શરીરમા પેહું. પ્રહલાદે એને પૂછ્યું. ‘તું કોણ ?’

‘જવાબ મળ્યો ‘તે’ આપેવ શીય.’

ચોડીવાર થઇ ત્યા બીજું એક તેજસ્વી સત્ત્વ નીમ્યું, એમણે પ્રહલાદે કહ્યું ‘તું કોણ ?’

‘હું શાંતિ’

‘તું ક્યાં જાય છે ?’

‘શીવ ગયું ત્યાં.’

‘પણ મેં તો શીવ આપેલ છે, તને નહિ.’

‘માફ કરો રાજન, હું જ્યાં શીવ હોય ત્યાં જ રહી ચકું છું.’

આમ કીર્તિ, વિજય, કલ્યાણ મૌ એક પછી એક પ્રહવાના શરીરમાંથી નીકળી પેના બ્રાહ્મણના શરીરમાં પ્રવેશે છે. ને પ્રહવાદ એમને દર વખતે રોકે છે ત્યારે જવાબ મળે છે: ‘જ્યાં શીવ રહે ત્યાં જ અમે રહી શકીએ.’

સોય પાછળ જેમ દોરો આવે તેમ શીવની ઉપાસનાની પછવાડે કલ્યાણનાં સર્વ તત્ત્વો આવ્યે જ રહે છે, ગાંધીજીના જીવનમાં પણ આવું જ બન્યું છે.

સત્યના એક જ મનની ઉપાસનાએ એમની સર્વતોમુખી પ્રતિભાને જન્મ આપેલ છે. એમના જીવનને ઉપર ઉપરથી વાચનારને પણ આ વાત દેખાયા મિવાય રહેતી નથી. અહિંમા, અકોષ, અભય, અલ્પચર્યા—વગેરે શુભો એમને કેળવવા પડ્યા છે. પણ સત્યનો શુભ જાણે એમને જન્મથી જ મળેલો. નાનપણમાં ચોરી બધા કરે છે. પણ બાપા પાસે સ્વેચ્છાથી કબૂલ કેટલા કરે છે ? પણ એ એક જ ચીવટપૂર્વકની ઉપાસનાએ બીજું બધું એમની પાસે ખેંચી આણેલ છે. કારણ કે સત્ય આચરણમાં ધર્મ માત્ર સમાયેલો છે એમ કહેવાય છે. સત્યની જાણ ને એવું આચરણ એની વચ્ચે ઘડાકનો પણ વિવંચ સહન ન થાય એમ એમની ને આપણી વચ્ચેનો ભેદ છે. રસ્કીનવું ‘સર્વોદય’ એમને ગાડીમાં વખત ગાળવા માટે પોનાકે આપેલું. એ વાચી ગયા ને ગાડીમાં જ નકકી કર્યું કે આ વકીલાતનો ધંધો ખોટો છે.

શ્રમજીવન એ સૃષ્ટિનો નાર છે. એટલે વકીલાત મૂકી શ્રીનીયમ આશ્રમ શરૂ કરવાનું નમી કર્યું. કોઈની સાથે વાત ન કરી, ચર્ચાઓ ન

કરી શું થાય શું ન થાય, શું શક્ય, અશક્ય આગળ પાડ્યા મંજોગોનો વિચાર કર્યું નહિ.

રસિકનનો વાન માચી હતી માચા જીવનને યોધનાર માટે વધીયાતનુ જીવન જોડું હતું. એટલું જ જાણવું જમ હતું આ જીવન પરિવર્તનમા સર્પને કાચળી કિતારતા જોઈતી વાર થાય તેટલી પણ વાર ન થઈ.

હવે વિચાર કરો કે રસિકનનું આ પુસ્તક શું એમણે જ પહેલ-વહેલા વાંચ્યું હતું ? એમના પછી પણ શું બીજાએ નથી વાંચ્યું ? કેટલાયે પોતાના જીવનને ધરમૂળથી પવટી નાખ્યા ? અહીં જ જાણુની વિશિષ્ટતા છે ને એ વિશિષ્ટતા પછી લીમડાની બાજનો પ્રયોગ કરવો હોય કે ભૂખડ્યાપી અંગ્રેજ મસ્તન માથે જાય બીડવાનો હોય-સરખા જ ઉત્સાહ ને કૃત નિશ્ચયનાથી અમનમા આવવાની. લીમડાની બાજ ખાવી એ જરૂરી હોય તો પછી એ કરી છે, ગધવાળી છે એ વાતો માન્ય છે. એના પ્રયોગ થવો જોઈએ વિચાર અને આચાર એ યુધિષ્ઠિરની જમ જ એમને મન અભિન્યપ્રક્રિયા છે. કહેવાય છે કે કૌરવ-પાંડવોને કોણે પહેલે જ દિવસે પાક આપ્યો. સત્ય વઃ ધર્મ ધર। ને બીજો દિવસે પાકો કરી લાવવા કહ્યું, બીજો દિવસે સૌને પૂછ્યું:

‘ પાક કરી આવ્યા છો ? ’

બધા કહે હા. માત્ર યુધિષ્ઠિરે કહ્યું: ‘ મને હજુ પાકો નથી થયો. ’ બે ત્રણ દિવસ સુધી આવો જવાજ આપ્યો ત્યારે કોણે કહ્યું: ‘ આ બીમ, દુર્ગેશ બધાને પાક આવડી ગયો ને તને જ નથી આવડતો ? ’

‘ ગુરુ ! આપે સત્યવદ એ પાક પાકો કરી લાવવા કહ્યું છે. હું ધણી મહેનત કરું છું. પણ હજુય કોઈ કોઈ વાર જૂઠું જોલાઈ જાય છે, એટલે કેમ કરીને કહું કે પાક પાકો થઈ ગયો છે ? ’

આજે આપણું એથી બધું છે. જ્ઞાન ને જીવન વચ્ચેની એ

ખાધને લીધે ધીમે ધીમે એક સુવાક્યમા છે તેમ જ્ઞાન પ્રમાણે જીવન થવાને બદલે જીવન પ્રમાણે જ્ઞાન થઈ જાય છે. અત્યારના વિજ્ઞાનની મોટા ભાગની શાખાઓ આપણો આખો મનુષ્ય-સમાજ જે રીતનું જીવન જીવી રહ્યો છે તેની ટીકા નથી કરતી. અથવા વિવેકપૂર્વકનું જીવન આ છે, ને આ રીતે તે જીવી શકાય તેમ નથી કહેતી.

પણ આપુ જીવનને ચાલુ માર્ગે જ પ્રગતિની નિશાની છે તેમ સાબિત કરવા જ જાગે. મથી રહી છે એટલે બોમ્બે શાંતિ વહેતી આણી એમ કહેનાર બૌદ્ધિકશાસ્ત્રીઓ આ વર્ગના વિદ્વાનો છે.

ગાંધીજી પ્રાચીન સંપ્રદાયોની જોડે છે. ‘ધર્મર્થદ્વય કામત્ર સઃ નિમર્ષ ન સેવ્યતે’ ધર્મથી જરૂરી અર્થ ને જરૂરી કામની પ્રાપ્તિ થાય છે, ધર્મના પાલનથી ઉલટો અર્થ ને કામ વિશેષ સુદર, વિશેષ શાંતિદાયક થશે એ ધર્મને તમે વગગી રહો. ધર્મ ને વ્યવહારને વિરોધ છે, એ વાત ખોટી છે. વ્યવહારે ધર્મ પાસેથી માર્ગદર્શન લેવાનું છે ને ધર્મ વ્યવહારમા ઉતારવાનો છે. આકાશમા વિહરે તે ધર્મ નથી, ઠંધક જામ છે. રાજકારણ, અર્થકારણ, જીવણી, સમાજ-રચના બધાએ આ સત્ય ધર્મની કસોટીએ ચડવું જોઈએ. ને એ સત્યધર્મ એનાયા ભાગનું ન જોઈએ. આપણે કાને વારે વારે પડવાથી આ વાત સાવ માધારણ લાગે છે. પણ આપણા જીવનની ચારે બાજુ જે ઝુલ્યાપૂર્ણ વિનાશ જોઈ રહ્યા છીએ તેનું મૂળ આ વિચ્છેદ છે.

જે રાજનીતિજ્ઞો ને આગેવાનો છે તે પાછોની જોડે છે. ‘what is truth?’ સત્ય? અત્યનો શો હિમાળ? બીજા બાજુ જે ધાર્મિકો છે તે કહે છે કે મીઝગને સીઝરનું આપી દો, આપણે આ દુનિયાનું કામ નથી આપણે તે બીજા દુનિયાના વાસીઓ છીએ ને ચોકો ગિયારા આ જનેની વચ્ચે અટવાય છે.

ગાંધીજીને કાળે એ મિદ્દ કરવાનો યશ જાય છે કે સત્ય એ અમર-
કારક ક્રાંતિકારી બળ છે એટલું જ નહિ પણ એક માત્ર બળ છે.
કદાચ કોઈ પૂછશે કે તો એ બળ આજે પંજાબમાં કેમ કામ નથી
આપતું ? કહે છે કે અંગ્રેજોએ માંડવે પર જનપાનીજ વિમાનો
આવ્યા ત્યારે તાડના થડને રેંકડા પર ચડાવી વિમાન-વિરોધી તોપો
તરીકે ગોઠવ્યાં હતા. તોપો તરીકેનો એ દેખાવ આપતા હતાં પણ
કામ નહોતાં આપતાં. એમાં તોપના ગોધનો ભાગ્યે જ વાંક કાઢી
શકાય, જે યોડો વખત પણ એરે કામ આપ્યું તે મારે અક્ષયતા કોઈ
અંગ્રેજોની તત્કાળ જીવિને ધન્યવાદ આપશે, પણ વાત જવા દઈએ.
હિંસા પર વધારે ષડતા વિશ્વાસના વાતાવરણમાં એક વાત તો
સમજવા જેવી છે જ કે જર્મની થે આટઆટલી હિંસા પછી હાથ
તેના પરથી શો સાર એવો ? હિંસા એ પણ અવિશ્વાસનીય
હથિયાર છે. સાચી વાત તો એ છે કે હિંસા કોઈ પ્રત્યેનો નિકાલ
લાવતી નથી. પ્રત્યેને દેખાવી બેઠે હતરી ફેલાવવાની ફરજ પાડે છે.
એથી તે તે પેઢીને તત્કાળ એવું દેખાય કે રોગ ચાલ્યો ગયો. લાખ
જીવે છે તે જીવે છે કે હિંસાએ કશું ઉઠેલું જ નથી.

કેમેરેશો જે ક્રાન્સનો વડો પ્રધાન હતો ને ૧૯૧૮નું મુદ્દ હતો
હતો, તે મરતી વખતે એક પુસ્તક લખતો હતો. 'Greatest and
miserly of victory' વિખ્યતો વૈભવ ને વેદના.

જ્યારે ગાંધીજીના કામમાં શ્રદ્ધા હોવાનું કહું છું, ત્યારે મારે એ
સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે ક્યા ક્યા કાર્યમાં; કારણ કે ગાંધીજીએ
એમના જીવનમાં એટલું બધું કશું છે ને કશું છે કે એમાંથી જ પર-
સ્પર વિરોધી કથનો ને કાર્યો શોધી શકાય. એમણે પોતે જ હમેશાં
સુધારા-વધારા કર્યા કર્યા છે. ચારવિધ કાર્યક્રમમાંથી ચોરવિધ ચલા છે
ને એમાંથી પણ કેટલા વિધ યશે તે કહેવાય નહીં. યંત્રના હળાહળ
વિરોધી શરૂમાં હતા તેટલા આજે નથી. એનો અર્થ એવો નથી કે

ગાંધી વિચારણામાં કશું સ્થિર નથી. હું ધારું છું, ગાંધી દર્શનમાં સત્ય ને અહિંસા એ જોવાં અચળ તત્વો છે તેવા જ એ બાલ્ય અગો લગભગ અચળ રહેવાના ને તે શ્રમ વિષે આદર ને આગ્રહ તથા વિકેન્દ્રિત અર્થરચના તરફ ઝોક.

આને જાણે ચારે બાજુ વગર મહેનતે વધુમાં વધુ ભોગો પ્રાપ્ત કરવાનો પવન ચાલ્યો છે. તમને જો કોઈ એમ કહે કે તમને આખો છે પણ જોવાનું નથી, નાક છે પણ સંધાનનું નથી તો તમે બળવો કરવાના. પણ હાથપગ ભરે રહ્યા પણ એણે મહેનત કરવાની જરૂર નથી તો તમારું મોઢું ખુશખુશાલ થઈ જવાનું. મવારમાં અમે ખેતરે જતા હોઈએ છીએ ત્યારે કોઈકવાગ હાઈકુલમાં બજાતા જે વિદ્યાર્થીઓ રજા ગાળવા આવ્યા હોય છે તે મળે છે. હું પૂછું કે ક્યા આવ્યા ?

તો કહેશે 'જરાક ફરવા' સ્વૃલમાં બપ્પા હોય છે કે 'વોટીંગ ઇઝ ધી બેસ્ટ એક્સરમાઇઝ' પણ એને ચોડું જ કાઢ કહેનાનું છે કે 'ગ્રાઇન્ડીંગ ઇઝ એલસો એ બેસ્ટ એક્સરસાઇઝ' એને કોણ કહે કે બાઇ તારી બહેન પંરોડીયે ધંડીએ બેસે છે તેને ચોડી મદદ કરાવે તો એક પંથ ને દો. ફાજ થાય પણ અન્યની મહેનત લેવા, બીજાની કાંધ પર બેઠા બેઠા મિસાન મજૂર રાજ્યની વાતો કરવા એટલા ટેવાઈ ગયા છીએ કે મન થાય છે કે 'ટોટીંગ ઇઝ ધી બેસ્ટ એક્સરમાઇઝ' એ સૂત્ર હજી કેમ ચાલુ નથી થયું ?

જર્મનોએ પોતે જર્મનીમાં સમાઈ શકે તેમ નથી માટે શવના મારુ વધારે જમીન જોઈએ તેવું સૂત્ર ચલાવેલ ને એ પાયા પર આ બે યુદ્ધો લડ્યા.

મને યાદ છે કે શું જર્મનો એટલા બુદ્ધિશાળી નથી કે એટલી જ જમીનમાં વધારે અન્ન પેદા કરી સુખેથી રહી શકે ? જેમણે વી ૧ વી. ૨ મખમરીનના જેવા કલ્પના ચંબી જાય તેવા શસ્ત્રો શોધ્યા તે શું એક દાણાને બે બે દાણા શોધવાની હુશિયારી ન વાપરી શકે ?

તે જે વાપરે તો ખીજના મુયગેની જરૂર શી ? પણ આજે તો અવળી ગંગા ચાલી છે. અમેરિકનો જે ૫૧ માળનાં મકાન બાંધે તો જર્મનીને થાય કે અમે પર માળનાં શા સારુ ન બાંધીએ ? અમે-રીકનો જે રૂપાના ચમચે જમતા હોય તો જર્મનીને થાય કે અમે લાકડાના ચમચે શા સારુ જમીએ ? એને એમ નહીં થાય કે સોનાના ચમચે કંઈ વધુ સ્વાદ નહીં આવે. સ્વાદ તો બોજનમાં કે સ્નાયી શૂષ્કમાં છે એ વાત જ કોઈને નહિ યાદ આવે. આનો ઉપાય શા ? હાથના આંટણ પડ્યા વિનાનું ખાવું તે અમંસ્કારીનું લક્ષણ છે એમ ન સમજાય ત્યાં સુધી આ ચાલવાનું. આજે તો મોટા ભાગના જીવાનો નદીઓના ફેલા રાખવામાં ફેશન-સંસ્કારિતા સમજે છે.

વિકેન્દ્રિત અર્થ રચનાનો અર્થ ધણા ખરા હાથ ઉલોગ એટલે જ છે. આજની વસ્તીને સંસ્કારી જીવનનું ધોરણ આપણે આપવું હોય તો છેક જ હાથ ઉલોગને વળગી રહીશું તો નહીં ચાલે, તેમ મને લાગે છે. જે વસ્તી-વધારો યંત્રયુગ આવ્યા પછી થયો છે તે દકીકતનો આપણે મામનો કરવો જ જોઈએ. ઉપરાંત મોટા ભાગની નીચલા ધરની પ્રેમ ચીન, હિન્દુસ્તાન ને એશિયાના અજ્ઞાણિત ભોક્ષા સાથે કંગાલ જીવન જીવે છે તે પણ મિટાવવું જ પડશે. પણ માણસને એની વ્યવસ્થા વચ્ચે આજે મોટું અંતર પડી ગયું છે.

ગામડીઆથી માંડીને તે રાજપુરુષ સુધીના સૌ આદિ અને અંત વિનાની ગૃહવાડા બરેલી જાળમાં જાણે ગોટવાઇ ગયા છે. નિવૃત્ત રાજપુરુષોનાં આત્મચરિત્રો વાંચીએ તો આપણને દેખાશે કે નીચામાં નીચા નાગરિકને પોતાની સામે ઉભા થતા પ્રશ્નોમાં જે નિરાધારપણું ને રપથ માર્ગના અભાવે થતી મંજવણો અનુભવાય છે તે જ ઉંચે એકેલા આગેવાનો પણ અનુભવે છે. વ્યવસ્થા એટલી જટિલ થઇ ગઇ છે કે એકેએક અંગ ઉપર ઝીણામાં ઝીણો કાળુ જે માણસ પાસે ન હોય તે કશું જ ખાતરીપૂર્વક કહી નથી શકતો. ને સામાન્ય

માણસ ને એનું પ્રજ્ઞરાજ્ય તો એનું જોટવાઇ ગયાં છે કે એનો તો પરો જ નથી.

એકમકડે 'શાંતિ કે માવિઝી'માં એક એવો કિસ્સો ટાક્યો છે. ૧૪ ની લડાઇ પછી ચર્ચીલની મંડળીએ પાલમિન્ટ પાસેથી રીઝર્વ બેન્કના ગર્વનરને એવી સત્તા અપાવી કે જે જહારથી નિર્દોષ દેખાતી હતી પણ એને પરિણામે ઇંગ્લાડના આમ વર્ગને લડાઇ દરમ્યાન જેટલું આર્થિક તુકશાન થયું હતું તેટલું જ તુકશાન થયું. હવે પાલમિન્ટ-સંબોનું જ્ઞાન પણ આમાં અપૂરતું થયું, તો સામાન્ય આદમીની તો વાત જ શી કરવી ? જેને માટે મધને આ જાન જોડી છે એ વ્યક્તિનો જ આમાં પરો લાગતો નથી કેન્દ્રીકરણ જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી સામાન્ય માનવીનું રાજ્ય સંભવે કંઈ રીતે ? સ્વતંત્રતા પણ કેવી ? થોડા વિશારદો-મેનેજરો-વ્યવસ્થાપકોનું જ એમાં ઉપજી શકાય, માણસની વિગિજ્જતા એ વિચારી શકે છે, સૌંદર્ય માણી શકે છે, ને સૌની સાથે આત્મભાવ અનુભવી શકે છે એ છે. ચિંતન અને સર્જન માટે એ જન્મેલ છે. એક મહાકાવ્ય યંત્રમાં જડ સ્કુ થવા માટે નહિ. મેનેજરોને માટે મજૂરો સ્કુ જેવા જડ ને કલાગરા થાય તે ભયે જરૂરી હોય-પણ મજૂરના વિકાસ માટે એ આદ્ય સ્થિતિ છે એમ કોઈ નહિ કહી શકે. ખામ કરીને જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો સંબંધમાં કેન્દ્રીકરણ કરવાથી માનવજાત પરાધીન બને છે. રેશનીંગ એનો નમૂનો છે. કેટલી લાયક ? કેટલો અધઃપાત ? કેટલી લાચારી એને લીધે પેઢાં છે કે યંત્રોત્પાદનને કેન્દ્રીકરણ બંને અનિવાર્યપણે સાથે સંકળાયેલાં નથી. વિજ્ઞાન મૂડીદારોના હાથમાં હોવાથી એણે એનું જ શોધ્યા કયું છે કે જેથી થોડા માણસોના હાથમાં સત્તા ને ધન વધ્યા કરે. પણ યંત્રોત્પાદન ને વિકેન્દ્રીકરણ શક્ય છે. જાપાન, નોર્વે, સ્વીડન, સ્વીઝર્લેન્ડમાં વીજળીના આવૃત્તા શૂદ્ધ ઉદ્યોગો એના નમૂના છે. હમણા જ

એવો એક અખતરો વાયવામા આવ્યો છે. તમે જાણતા હશે કે આપણે ખાતરના ખાડા કરીએ છીએ ને દરરોજ એ ખાડામા કચરો-છાણ વગેરે નાખીએ છીએ. ૬-૮ મહિને એ ખડું સડીને તૈયાર થાય ત્યારે એને બહાર કાઢી ખેતરમા નાખીએ છીએ. હવે આ ખુલ્લા ખાડામા છાણમાથી એમોનિયા તો આવે વખત આવ્યો જ નતો હોય છે ખીન્ને પણ એક ગેમ આ જ રીતે જતો હોય છે. મધ્યસ્થ સરકારના ખેતી સંશોધન ખાતાએ હમણા એવી શોધ કરી છે કે એ ખાડા પર જે હવામધ ટાકી બાધી-પડખેની સંઘરાટાકી-એ ગેમ લઇ શકાય છે. ને પછી પીપ ભરી એ ગેસ બળતણ તરીકે-યંત્ર ચલાવનાર શક્તિ તરીકે વાપરી શકાય છે. છેલ્લા ચાર-પાંચ વર્ષથી ખેતી ખાતાએ આના પ્રયોગો કર્યા છે. ને હવે એ સિદ્ધ પ્રયોગ તરીકે લોકો પાસે મૂકેલ છે. જે એ શક્ય હોય તો આ ભારે ક્રાંતિકારી શોધ છે.

તમે કદાચ જાણતા હશે કે આપણે ત્યાં બળતણને અભાવે લોકો છાણા બાળે છે. ને એને લીધે આપણી જમીનનો કસ ખાતરના અભાવે ઘટતો જાય છે. ખેતીવાડીની આબાદી ધન્યનારાઓને; આ છાણા બાળતા લોકોને કેમ અટકાવવા એ ભારે ચિંતાનો વિષય હતો. જંગલો એમાં ચતા હતા. ખેડવાણુ જમીન વધતી હતી ને ખીજ ખાણુ અમૂલ્ય ખાતર જેવું છાણુ બળતણ તરીકે વપરાતું હતું એ કેમ અટકાવવું ? વિજ્ઞાન આ ઉડી જતા ગેમનો ઉપયોગ કરવાનું શીખવી એ મહાન પ્રશ્ન ઉઠેલી દે છે. એને એ જ ગેમ પાણી ખેંચરો, મોટરો પણ એના વડે ચાલશે હિસાબ એવો ગણાયો છે કે એક ગાયના છાણુનું ખાતર ચર્ધ રહે તે દરમિયાન સોળ જણની રમોઇનું બળતણ નેટયો ગેસ આપી શકે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ મળતું ખાતર ચતા જે એમોનિયા છૂટે છે તે સંઘરીને મોટરો ચલાવવી શરૂ પણ કરી છે. હવે આખું ગામ એક જગ્યાએ ખાતર એકઠું કરે, ને

ત્યા ટાકી બાધી પાછપો ગોઠવી એ શક્તિ વડે ધર અજવાળે કે ફવા માથી પાણી ખેંચે, આમા અલ્પમત્ત થોડી વૈજ્ઞાનિક આવડત જોશે યાત્રિ કુશળતા જોશે પણ એ શક્તિ કોઈમા કે વીજળી કરતા વિકેન્દ્રિત છે કારણ કે ઢોરનું છાણુ ગામડે ગામડે મળવાનુ છે ને છતાં આપણા ઉત્પાદનમા ખૂબ વેગ મળવાનો. એટમ બોમ્બના આ જમા નામા લોકોને સ્થાનિક શક્તિ પર આધાર રાખતા જોઈલા મ્યાં તેટલી ભારે સેવા થઈ. વિજ્ઞાન એમા જોઈલી સહાય કરે તેટલી સેવામા ગાંધી દર્શાવે જરાય સંકોચ ન થાય.

તમે વિદ્યાર્થી-અવસ્થામા છો, દેશમા જ્ઞાનની ખતપૂર્વક ઉપાસના થઈ છે યમ રાજ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવા જતા પણ નચિકેતાને થડકો નહોતો લાગ્યો તેમજ જ્ઞાનસુતી રાજાને રૈક્ય જેવા ગાડાવાળાના પગ પાસે બેસતા ય સંકોચ નહોતો મયો નાના નાના મોજગોખો ને આકર્ષણોમા ખેચાયા વિના આ દષ્ટિએ પૂર્વ ને પશ્ચિમ બનેતા સાચા ને ખોટા નેતાઓના ઇવનનો અભ્યાસ કરજો એ જે કહે તેને સર્વના મધ્યાણુની દષ્ટિએ કસજો. ને નક્કી થયા પછી એને વળગી રહેવા પ્રયાસ કરજો.

(૨૦)

ગાંધી વિચારણા વિષે

આપ સૌની પાસે આજે જે કહેવા ઊભો થયો છું, તે કહું તે પહેલાં એક બે સ્પષ્ટતા કરી લેવાની રજા લઉં છું.

આજે હું આપ સૌની પાસે ગાંધી-જયંતિ અંગે આવ્યો છું તે, આપ સૌ અધિકારીઓ છો તે ગણતરીએ નહિ, પણ આપ સૌ સમાજનું મંચાવન કરનાર જીવિશાળી વર્ગના એક ભાગરૂપ છો, તે દૃષ્ટિએ, હું ધારું છું ને ઇતિહાસ માફી પૂરગે કે કાંઈ પણ મંસ્કૃતિ, સમાજ કે સંસ્થા છિન્નભિન્ન બને તે પહેલાં તે સંસ્કૃતિ, સમાજ કે સંસ્થાનું સંચાલન કરનાર જીવિશાળી વર્ગની જીવિ છિન્નભિન્ન બની જાય છે. મંચાવન કરનાર જીવિશાળી વર્ગની પ્રજા ત્યાંસુધી સાબૂત હોય ત્યાંસુધી તે સંસ્થા, સમાજ કે તત્ત્વ છિન્નભિન્ન થતા નથી.

મરાઠી યુગના અંત વખતે પેશવાઈના એક સમર્થ સેનાપતિ પરશુરામ બાહીની ઠીકરી આઠ વરસની હિમ્મતે વિધવા થઈ હતી. તે જોઈને સેનાપતિનો જીવ ખૂમ કંકળતો હતો તેનું પુનર્જન થાય કે નહિ તે માટે તેણે ભારતભરની પંડિત-મહાઓને પૂછાવેલું. પણ કાંઈ પંડિત-સભાએ હા પાડેલી નહીં. છેવટે એક પંડિતે હા પાડી. તો પણ પરશુરામ બાહીની હિમ્મત ન ચાલી. આ છે સંચાલક જીવિ-જીવીઓનો પક્ષરાત મુગવ-શાસનના અંતકાળે પણ આ પક્ષ-

ધાત માફ દેખાય છે

આપણે પણ મસ્કૃતિના સર્વનાશના કાઠે ઊભા છીએ, તેમ જગતના કાંતદર્શી પુરુષો કહે છે એવે વખતે બુદ્ધિમાળી વર્ગમાના એક તરીકે થોડા વાતો કરવાની તક લેવા અહીં જિભો થયો છું

બીજી પ્રપંચતા ગે કરી લઉં કે કોએસી કે કોએમ તરફી મહાત્મ જૂતિ ધરાનનાર તરીકે પણ આપની સમક્ષ છું આવ્યો નથી નૌરાબૂદ રચનાત્મક મિતિ ગે રચનાત્મક કામ પ્રનારી સસ્થા છે ને એમા પડેલા અમે નો માનીએ છીએ કે રચનાત્મક કામ રાજકીય કામ માથે સેળભેળ ન થાય તે ઇષ્ટ ને જરૂરી છે રાજકીય કાર્યની જરૂર છે રાજકર્તા-વર્ગની સહાનુભૂતિ બીજા મૌના જોડેલી હત્યાહત્રેરક છે પણ રચનાત્મક કામ નથી રાજકીય કામ કે નથી તેના ટેકે ચાનતું કામ, નેને ટેકે ચાલશે તે ક્વિસે રચનાત્મક કામ તેજ વગરનું બની જશે

આ રચનાત્મક કામનો અર્થ શું છે ? રચનાત્મક કામ મનોરચના બદલનારું કામ છે આદિસક સસ્કૃતિ રચવાનું, ને અહિસક નાગરિક વિના અહિસક સમાજ બને કેમ ? પ્લોટાએ ન્યાયી સમાજની શોધ કરતા એમ ઠરાવ્યું છે કે ન્યાયી નાગરિક વિના ન્યાયી સમાજ શક્ય નથી ને ન્યાયી નાગરિકને સર્જશે કેળવણી એટલે એણે રાજ-નીતિનો મથ લખતા લખતા કેળવણીનો મથ લખી નાખ્યો

રાજકીય કામનું લક્ષ્ય છે રાજસત્તા હાથ કરવાનું, ને રાજ્ય ચાલે છે દડમથે ગભ્યનું દડ-શાસન એ હથિયાર છે આને પરિણામે રચનાત્મક કામ ને રાજકીય કામ વચ્ચે ઘણીવાર વિરોધ થઇ ગય છે એકનું લક્ષ્ય છે દડ વડે શાસન ને બીજાનું લક્ષ્ય જ છે અરાજ્યવાદ થોરોએ સારા રાજ્યની વ્યાખ્યા કરી કે ઝોઝામા ઝોઝુ રાજ્ય કરવાની જોને જરૂર રહે તે મારું રાજ્ય ગાવીજીએ આ વાક્યને પાતાનો મુદ્દાનેખ ગણેનો ને તેના ખગ

રાજકીય વિકેન્દ્રીકરણની હિમાયત કરેલી.

ઐટલે જોણે મુખ્યત્વે રચનાત્મક કામ, મનનો ફેરફાર કરવાનું કામ સ્વીકાર્યું છે, તેણે શાસનજાળે ફેરફાર કરવાનો વિચાર છોડવો પડશે.

પણ સાલચ જીતવી મુશ્કેલ હોય છે. ખાસ કરીને હિંસાહી સુધાન. રોકા ને પામલ ક્રાંતિકારીઓ માટે રાજમત્તાના જોરે લોકોમાં ફેરફાર કરી નાખી નંદનવન હિતારવાની સાલચ જતી કરવી મુશ્કેલ છે.

પણ રચનાત્મક કામને સમજનારા એને વગ્ન થતા નથી; કારણ કે એમને ખબર હોય છે કે મનને શાસન કે બચ વડે જીતવા જઘ્ઘાએ તો એમાં મન જીતવું વિમુખ જની જાય છે. જળાત્કાર વડે મલનેા પ્રકાશ ઢંકાઈ જાય છે.

ઇતિહાસમાં આના પણ અખતરા થયા છે. અશોક બુદ્ધધર્મી હતો. તેને ખાતરી હતી કે જાગવાન તથાગતના ધર્મ વિના જગતમાં શાંતિ સ્થાપવી મુશ્કેલ છે. ઐટલે એણે જૌદ્ધ-ધર્મને રાજ-ધર્મનું સ્થાન આપ્યું ને પોતાનો સમગ્ર ખજાનો ને લાગણ્ય તેને આપ્યાં. રાજ્યની લાગવગને પરિણામે સ્થૂલ જૌદ્ધધર્મ એશિયામાં વિસ્તર્યો. તેનાં પરિણામે પણ સારાં આવ્યાં.

પણ તેણે એક નવો કુવિચાર પણ લાખલ કર્યો, ને તે રાજ-સત્તાને જોરે ધર્મ ફેલાવવાનો. ધર્મે તેના પોતાના પગ પર લેખા રહેવાનું હતું તે જુલાઈ ગયું. પછી દરેક ધર્મવાળાનું કામ ફક્ત એકાદ રાજ-મહારાજને સકંજમાં લેવાનું જ રહ્યું.

બુદ્ધના સમયમાં એકલા જિહ્વારમાં નાના મોટા માઠ પંથો હતા. રાજ એક ધર્મનો હોય ને રાણી બીજા ધર્મની હોય તેના કિસ્સા છે. કારણ કે ધર્મે પોતાના સ્વતઃમૂલ્ય પર જીવવું તેમ મનાવું હતું. પણ જોડું અરોકે પોતાના રાજ્યનું જળ જૌદ્ધધર્મને આપ્યું કે તરત બીજા ધર્મે મામે એને વિશેષાધિકાર (વેટજ) મળ્યો. સૌ ધર્મેને પોતાની શુદ્ધિ કરવાનું મૂકી રાજ્યાશ્રય મેજવવાનું સૂઝ્યું. અશોકના

છોકરા સપત્તિએ જૈન ધર્મને આશ્રય આપ્યો. દક્ષિણના કેટલાક રાજ્યોએ શૈવધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવી જૈનો પર અત્યાચારો કર્યા શુભવશી પુણ્યભિત્રે તો જોઈ સાધુઓને વીણી વીણીને માર્યા અશોકે સન્નિગ્રહપૂર્વક જે જૂલ કરી તેના આ પ્રત્યોધાતો જાણ્યા. ધર્મ ને બળ-પ્રયોગ બને એક ચતા ધર્મની સુગંધ ચાલી ગઈ ને બળ-પ્રયોગને એક ઓહુ મળ્યું.

ધતિહાસનો આ બોધપાઠ રચનાત્મક પ્રમતે રાજ્યથી અલગ રાખવાનું શીખવે છે કારણ કે આખરે રચનાત્મક પ્રમતે એ નથી રેટિયામા કે નથી ખાદીમા એ તો છે માનવીના મન ને આત્માના ક્રમયોગ દ્વારા ધડવાનો કાર્યક્રમ એટલે કે ધાર્મિક હિલચાલ છે ને હલ્લ-પરિવર્તન બનાત્કાર દ્વારા થઈ શકતું નથી રાજ્ય આપને ખાદી પહેન્તા કરી શકે, કારણ કે બાલ ક્રિયા છે. રાજ્ય ધાણાઓ બંધ કરી ધાણીનું તેમ વાપરતા કરી શકે, પણ આપને પ્રેમાજ કે નિર્મળ અતકરણવાળા હુકમ દ્વારા કેમ કરી શકે? ત્યાં બળ-પ્રયોગ નકામે છે હલ્લના વિગસમા બળ-પ્રયોગ હોઈ ન શકે, રચનાત્મક કામનો આખરી હેતુ એક બેકાર ડોશીને થોડા આના આપવાનો નથી, પણ એ ડોશીને વિજ્ઞાના સૌ માનવીઓ માથે એકતા અનુભવી, તેને પોષક એવો જીવન-બવહાર ગોઠવતા શીખવવાનો છે એટલે કે હલ્લનો વિગસ કરી, ચિત્તશુદ્ધિ કરી, ક્રમયોગને માર્ગે સેવાનો છે આ વાત બળ-પ્રયોગ સાથે એકરૂપ કેમ થઈ શકે?

આથી મે આપની પાસે સ્પષ્ટતા કરી કે રચનાત્મક મિમિતિને રાજ્યીય પક્ષ સાથે કોઈ સંધાન નથી એ તો એક ચિરંતન પ્રવૃત્તિ છે પક્ષો આવગે ને જશે

આના અર્થ એમ નથી કે રચનાત્મક કાર્યપ્રેરને કોઈ પક્ષની મહાનિર્ભૂતની ક્રિયા નથી પણ રાજ્ય મૂળે બળ-પ્રયોગની મર્યાદા હોવાથી રચનાત્મક પ્રમતે તેની સાથે જોડાઈ ન શકે.

આ વાત જો આપના પ્યાવમા આવી હોય તો આપ મમજી શકો કે જોછામા જોછું શામન કરે તે રાજ્ય મારું, એમ માધીજી શા મારું કહેના હતા. તેમજે મનુષ્યને ને તે મનુષ્યના પશુ શરીર, મન, બુદ્ધિ અને આત્માના સંતુલિત વિભાગને કેદ્રમા રાખીને મમાજ રચનાનો પ્રશ્ન ત્રિચાર્યો હતો. આમા એમને દેખાઈું હતું કે વર્તમાન મમાજ કે રાજ્યરચનામા, જેને માટે એ ચાહે છે તે જ દેન્દ્રમા નથી. આપણા મરખાનાઓના કેદ્રમા મજૂરો નથી, મજૂર ઉત્પાદન છે. આપણી દેળવણીમા કેદ્રમા બાળક નથી પણ એક અતિ અદ્ય વર્ગને ઉપયોગી એવો અભ્યાસક્રમ છે. આપણા રાજ્યતંત્રમા પણ નાગરિકને બદલે કાર્યક્ષમતા કેદ્રમા છે. મજૂમ ઉપર એની વ્યવસ્થા મવાર થઈ બેઠી છે. માણુમના ઉપર કલ્પા તેવા વિભાગને કેદ્રમા રાખીને અર્થ-રચના, દેળવણી, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, રાજ્ય, બધાને પનટવાઈું કામ રચનાત્મક પ્રદર્શિ છે. એમા મર્યાદા મત્ત અને અદિમાની છે. કારણ કે અમત્ત ને દિંસા જેવા સ્વીકાર્યાં કે હુરત શરીર, મન, બુદ્ધિ ને આત્મા, સૌનો મંતુલિત વિકાગ કરે તેનું નામ જ પ્રગતિ, તે વ્યાખ્યા છોડી દેવી પડે.

મિતો ફક્ત કાપક હરપન્ન કરે છે ને રેંટિયા-શાળ પણ કાપક બનાવે છે. બન્નેમા મતિ છે; પણ આ દેશ માટે પ્રગતિ તો રેંટિયામા જ છે.

ગામેગામ-ચંત્ર-ધંટી હાખલ થઈ જાય છે, એક ચંત્ર-ધંટી આવી એટલે પાય હમ ડોશીઓનો રોટલો ટાળ્યો. જે ડોશી સાફ વર્ષની આવગ્યાએ સ્વાયંબી હતી તેને રસ્તા પગની બિખારણુ બનાવી. આને પ્રગતિ શી રીતે કહેવી? ધંટીવાળો જે પોતે કમાય ને ઉપરાત ડોશીઓને મગતી હતી એટલી રકમ અન્ય કોઈ કામ માટે આપી શક ને છતાં સોડોને દળાવવાઈું મરજું પડે ત્યારે તેજે પ્રગતિ કરી ગણાય.

પણ આજે આપણે લોકશાહી લાવ્યા છીએ. સૌને સમાન અધિકાર આપ્યાં છે, પણ તેનો અમલ થતો નથી. આ અધિકારનો અમલ તો અસમાન ધન-વહેંચણીના પરિણામે એક નાગરિક બીજા નાગરિકનો ધંધો ઝૂંટવી લેવામાં કરે છે. મદ્રાસના વીસ લાખ વણ-કરોનો ધંધો મિલોએ લઇ લીધો છે. આ વીસ લાખ માણસો મૂંગા નહિ રહે. આપણું રાજ્યમાં દમનને જોરે તેઓ મૂંગા રહ્યા હતા. આપણે ત્યાં તો એ યોડાં વર્ષમાં બીજા લોક-શાહી દેશોની જેમ રોટી કાં કામ માગશે. રાજ્યે તેને ડાલ આપવી પડશે આ ડાનના-જીવનવેતનના-પૈમા આજે તે વણીને, કાંતીને, ખાંડીને, ઘાણી પીત્રીને, રંગીને, છાપીને, ધો વેચીને મેળવી રહેલ છે. આપણી મિલો, વેજ-ટેક્સના કારખાનાં, નાનામોટાં કારખાનાં આ બંધાંને ભેં ભેગાં કરી રહ્યા છે, ને આપણે ઉત્પાદન ને પ્રગતિને નામે તે કિયાને વેગ આપી રહ્યા છીએ. ખાદી ને આમેઘોગનો કાર્યક્રમ માનવીના સ્વમાન ને જીવતરના મૌઘી પ્રથમ અધિકાર-કામદારા રોટીનો કાર્યક્રમ છે.

વસ્તીથી ભરચક આ દેશમાં વરસના પાંચ મહિના બેકાર બેસી રહેતા કરોડો બેઠૂતોના આ દેશમાં એની અવગણના કરીને આપણે કશું પામશું નહિ અથવા તો પેલા યંત્રોવાળા પર કર નાખી અનેક ચોપડામાં તેને જમા-કુધાર કરી, અનેક કારકુનો માર-ફત ડાલ રૂપે તે બેકારોને આપણે પૈસા આપવા ન પડશે, બેકારો પાસેથી કામ લીધા સિવાય આપવા પડશે.

ગાંધીજીની ખાદી ને આમેઘોગની વાત સ્વયંસંચાલિત યંત્ર જેવી છે. તે સ્થળ પર આપોઆપ કામ આવે છે ને આપોઆપ ધનની વહેંચણી કરી અસમાનતા દૂર કરે છે. આપણી વસ્તી ઘણી ઓછી હોત ને જમીન ઘણી વધારે હોત તો જુદી વાત હતી. અથવા ભવિષ્યમાં આજે દસપંદર ટકા બેઠૂતો પાસે પીતની ખેતી છે તેની જગ્યાએ સો ટકા માટે પીતની જમીન થાય. તે દહાડે જુદી વાત

છે, પણ તેમ છતાં હજી પચાસ વગસ જગે, ને તે દિવસે પણ આ ઐતમયુગમા અન્ન અને વસ્ત્રનું સ્વાવનન જ દેશના રક્ષણની મોટી દીવાલ બનશે અલગત જાપાનની જેમ ધરે ધરે કે ગામે, ગામ મદ-મરી પીગળી ઢાગ નાના મથા વાપરવામા આપણને વાધો નહિ હોય.

ગાંધી-વિચારણા વિષે-ઢેરટે એક વાત કહી દઉં આ વિચારણા સમગ્ર સ્વરૂપે જોવી કે વેવી જોઈએ. તેની આર્થિક, ગૃહીય ને તાત્વિક વિચારણા એકમીન સાથે અનુપગમે મંડળાયેલી છે, તેને છૂટી પાડીને લઈ શક્યું નહિ. ખાટવાને ચાર પાયા હોય છે તેમાનો એક પાયો જે ઓછો હોય તો ખાટનો સૂના કામમા ખપ ન લાગે તેનું ગાંધી-વિચારણાનું સમજવું જોઈએ. એનો પાયો તેની તાત્વિક જૂમિકા એટલે મનુષ્ય-જીવનના વિકાસ વિષેની કલ્પના છે, ને તેના પર અન્ય મજલા ઊમા ક્યાં છે. મળંગસૂત્ર સ્થાપત્યના દુનિયા પ્રવાથી ઈતુ ચરતો નથી. બીજું, દરેક વિચારણામા અમુક ચિરંતન તત્ત્વ હોય છે ને અમુક તે કાળની પરિસ્થિતિમા જાણું થયેનું હોય છે તે કાળના પરિસ્થિતિમાથી જાણું થયેલું તત્ત્વ પરિસ્થિતિ બદલાતા કામનું રહેતું નથી. ગાંધી-વિચારણામા પણ જ ને તરવો છે. મારી દૃષ્ટિએ એમની વિચારણામા બે તરવો ચિરંતન છે એક માધન-શુદ્ધિ ને બીજી વિદ્યેશીકરણ ને તે જ બે નનો વરતુઓ તેમજે મમાજ-વિજ્ઞાન અને નનોવિજ્ઞાનમા ઉમેરી છે

આ મદીમા બે મોટા બનાવો લેખાશે એક ઐતમયોગ્ય ને બીજો ગાંધી-વિચારણા. આ વાત સમજશું તો આપણને માર્ગ મળી રહેશે

(જામનગરમા અધિમરીવર્ગની સભામા આપેલ વ્યાખ્યાન-૧૯૫૨)

(૨૧)

આપણી સબળાઈ ને નબળાઈ

ધૂણીવાર એવો વિચાર આવે છે કે આપણો દેશ આવડો મોટો છે-રશિયા સિવાયના યુરોપખંડ જેવડો. તેમાં કોઈ એકચક્રી રાજસત્તા તો હતી નહિ; તેમ નહોતી ફેસને માફગતી રેન્વેઓ. અનેક રાજ્યોના સીમાડામાં આ દેશ વડેચાયયો હતો. બપાઓ વિવિધ દત્તી, ને વિવિધ પહેરવેશ હતા. આ બધું જાણે અહીં આટલી સદીઓ સુધી આવી શાંતિ કેમ જળવાઈ છે ? યુરોપ રશિયા જાફ જતા આપણા જેવડો ખંડ છે, તેમાં છેલ્લા ત્રણ ચાર સદીમાં કેટલા બીપણ્ય યુદ્ધો થયા છે ! સો વર્ષની લડાઈ ! ત્રીસ વર્ષની લડાઈ ! સાત વર્ષની લડાઈ ! પહેલું મહાયુદ્ધ ! બીજું મહાયુદ્ધ ! આ તો મોટી લડાઈઓ, નાની નાની લડાઈની વાતો જવા દઈએ, એના પ્રમાણમાં અહીં કેમ ઓછા યુદ્ધો થયા છે ?

ભૂમિ તો બધે જ લગભગ સરખી હોય છે. લોખંડ ચૂનો, ફોસ્ફોરમ વગેરે દ્રવ્યો બધી જમીનમાં હોય છે, પણ આખો તેમનાથી મીઠાશમાં મજાગાર થાય તેવા જ તત્ત્વો લે છે. આગલી ખાટા-તૂરા સ્વાદને જન્મ આપે તેવા તત્ત્વો લે છે; શેરડી જમીનમાંથી ખાડ બનાવે છે, ને તે જ જમીનઆકાશમાંથી લીમડો ઝડી લીંબોળી બનાવે છે.

પ્રજાઓનું પણ કાંઈક આવું તો નહીં હોય ? જેટલા પ્રવાસીઓ આવી ગયા તે જ્યાં એકઠું સુરે કહેતા ગયા છે કે ભારતવાસીઓ

શાંતિપ્રિય છે જડાગ્ર નથી, આતિથ્યશીલ છે

ભારતવર્ષની મામાન્ય જનતાના આ સ્વભાવને ઘડવામા મતોએ બહુ મોટો ફાળો આપ્યો દેખાય છે મતોનો વશવેલો અહીં આતુર પણે ચાલ્યા કર્યો દેખાય છે અમલો માધક એવો રસ ચખાડ્યો દેખાય છે & તામાન જડાગ્રનો રમ ફૂડ વાગ્યો હશે મતો પ્રેમરમના ઉપા મગ, ઇસ્ક અ નાહન નામ છે ઇસ્ક જ અ લાહનો ગગ છે, ને ઇસ્ક જ અહનાહનુ વતન છે”

એ સતોની વિગિષ્ટતા બે તથુ હતી તેમો મદિરો કે કિયાકાડને મહત્વ ન આપના, ન્યાતજાતને ઘુચ્છ ગણતા, દેશના બધોનો પશુ તેમજે અગ્વી ૧૨ મ્યો હતો, તેમને મન ‘દાધ અક્ષર પ્રેમમ’ તેનુ મહત્વ હતુ

પડિતાઇ કિયાકાડ, મરિ ન્યાત-જાતને ફાફ ગણુન રા આ સતોની પર પરા મતત આનુ રહી છે તે આપણી પ્રજાનુ મદમાઅ છે

જેમ ધારો ધારો-બેરો વરસાદ ધોધમાર વરમાદ કરતા જમીનમા વધારે પડે છે, ને સરવાળે વધારે ઉપયોગી થાય છે તેમ આ અનેક નામા અનામી સતોનુ કામ આપણુન મોગ પેગબરો કે પ્રતિમા સ રનો કરતા વધારે ઉપયોગી થયુ છે તેમની વિશાળ સખ્યા મતત આ દેશમા ન ચલ્યા કરી હોત તો શાંતિપ્રિયતાનો દુરતાનો નત્યની વ્યાપકતા ને વૈવિધ્યનો અસ્કારપૂટ આપણી આ પ્રજાને ન ચડ્યા હોત મનુઅસમાજ કા તો પરશાસન વડે ચાતે છે ને કા તો આત્મશાસન વડે ચાતે છે સમાજમા કાછક ને કાછક નિયમન જોઇએ છે આ નિયમન કા તો રાજ્ય જેવી કાઇ અસ્થા લાદે ને, કા તો લોખ પોતે જ તેનુ નિયમન અમજપૂર્વક પેતાની જાત ઉપર મૂકે આવુ સ્વય-નિયમન હોય ત્યારે નિયમન તે શાસન નથી રહેતુ પણ વહીવટ બની જાય છે, જેને શાસનનિરપેક્ષ કે શાસનમુક્ત સમાજ કહીએ છીએ તે

વધુમાં વધુ આત્મશાસિત સમાજ હોય છે. જ્યાં પરનિયમનનો અભાવ હોય ને છતાં જ્યાં શાંતિ-સમૃદ્ધિ હોય ત્યાં આવું આત્મશાસન હોય જ.

આત્મશામન-સ્વયંનિયમન ત્યારે જ આવી શકે છે કે જ્યારે સ્વયંનિયમન મૂકનાર વ્યક્તિને આત્મિક સુખનો એમાં અનુભવ થાય છે. ઇન્દ્રિયોનું દમન આત્મિક આનંદનું માધનન હોય ત્યાં ક્ષણિક ને પ્રત્યાઘાત નિપજાવનાર નીવડે છે. તેનું જ અહંકારનું વિસર્જન, કે અહંકારનું શમન ત્યારે જ મહત્ત્વ બને છે કે જ્યારે વ્યક્તિત્વના વિસર્જનની સાધોમાય વિશ્વાત્માના તેજપુંજનો આભાસ મળે, શબ્દ કે તર્કની જાડુગરીથી આ બની શકતું નથી.

સંતો આ બંને અનુભવો આપનાર મર્મીઓ હતા. તેમણે પોતાની આજીવનજીવના ભોકોને આ આત્મિક શાંતિની અલ્પમાત્રા પણ આપી હતી તેથી જ આ દેશમાં નિરૂપદ્રવી સમાજ ચાલ્યા કર્યો-અર્ધો રાજ્યને બદલે એક ગામથી પણ ચનાવી લેવાની મુખિષિરવૃત્તિ ખીનવી શકાઈ.

પણ ભારતની જેમ આ લાક્ષણિકતા આપણને ચકિત કરી મૂકે છે તેમ જ એક ખીંચ લાક્ષણિકતા આપણને મૂંઝવે પણ છે ધણીવાર થાય છે કે આવડો મોટો દેશ, આવડી મોટી વસ્તી, આટલા જાગર પહાડો, આવી વિશાળ નદીઓ, આવા ધન્યોર જંગલો, આવો વિશાળ દરિયાકાંઠો-આટલાટલું કેને મળ્યું છે! ને છતાં આ દેશ સૈંકાઓથી પરાધીન કેમ? અંગ્રેજો મુઠીબર હતા છતાં આપણે પરાધીન થયા, મુઝિયમો પણ ગણરાગાઠ્યા હતા છતાં આપણે હાર્યો ગયા ને તે પહેલાં પણ રાષ્ટ્ર, હુજો, તુખારો ને બધા બંધે આપણા ધર્મના બન્યા, પણ હેવટે તેઓ રાજ્ય તો થયા.

આટલાટલી સમૃદ્ધિ ને સસ્કારિતા હોવા છતાં આપણે કેમ વારે વારે હાર્યા છીએ! ત્યારે થાય છે કે આપણે ક્યાંક જૂન આધી હોવી જોઈએ-મારે જૂલ આધી હોવી જોઈએ સદગુણના જ્ઞાને મીઠા ફળો જ આવે, પરાધીનતાનું કડવું ફળ કયા દુર્ગુણને આજારી છે?

એક કારણ તો એ દેખાય છે કે દેશની સામાન્ય જનતાએ સંતોની વાણી તરફ ગમે તેટલો બાવ રાખ્યો હોય પણ કરતાકારવતા વર્ગોએ તેના તરફ શરૂઆતમાં વિરોધ ને ન છૂટકે ઉપેક્ષાદૃષ્ટિ જ બતાવી છે. નીચલાવર્ગોને જે પ્રિય તે ઉપલા વર્ગોને જાત્રે અપ્રિય હોય તેવું અવારનવાર બન્યું છે. આ જ કારણે કરતાકારવતા વર્ગોને નીચલા લોકોનો ટેકો અણીની પગે મળ્યો દેખાતો નથી.

પણ પરાધીનતા માટે આટલું જ કારણ પૂરતું નથી. પણ ખુદ સામાન્ય જનતાની અંદર પણ, ને સંતવિચારણામાં પણ કંઈક ખામી હોવી જોઈએ.

અલખેરની બહુ વિચક્ષણ પ્રવાસી હતો. આપણા સમાગમું તેવું અવલોકન થિંડું હતું. તેજે અહીંના લોકોના વખાણ કર્યા છે. આતિથ્યના, કલા કારીગરીના, સુધકતાના ને વિનયના પણ વખાણ કર્યા પછી તે કહે છે કે “ આ લોકોમાં એક અવગુણ છે. તેઓ એમ માને છે કે અમે બધું જાણીએ છીએ. અમારે ખીજની પાસેથી કશું શીખવાનું નથી. જો તેઓમાં આ એક અવગુણ ન હોત તો તેઓ ધણા આગળ વધી શકે ને પછી કહે છે કે તેમના પૂર્વજો આવા નહોતા.”

અલખેરનીનું આ અવલોકન ઘણું સાચું દેખાય છે. આપણે ખીજઓ પાસેથી પણ શીખવા જોટલા નમ્ર ને જામન નથી રહ્યા.

અંગ્રેજોએ આ દેશમાં સત્તા જમાવી તે પહેલાં ધણાં વર્ગોથી અહીં વ્યાપાર કરતા હતા તે ડચ, ફ્રેંચ સૌ યુરોપીયનો લિમિટેડ કંપની કાઢીને વ્યાપાર ચલાવતા હતા. આપણા વેપારીઓએ તે જોયું હશે, રોજ જોતા હશે છતાં કોઈને લિમિટેડ કંપની કાઢવાનું કેમ ન સૂઝ્યું? વેપારી મૌથી કાઢી કોમ તેનાં પણ આ કહાપણ ન રહ્યું? તો ખીજનું શું? ગંગા સુકાઈ જાય તો ઝરણાનો વાત શી?

નાનાફડનવીસ પોર્તુગીઝો પાસેથી તોપો ખરીદ્તો. કોઇએ એમ કહ્યું કે તેની પાસેથી તોપો ખરીદીએ તો તે સારી મારી પોતે રાખીને બીજા નંબરની આપણને આપશે. તેના કરતાં આપણે જ તોપોનું કારખાનું શા સારુ ન કાઢીએ ?

નાનાફડનવીસે કહ્યું : આપણે તોપો બનાવવા જશું તો મોંઘી પડશે. તેની પાસેથી લેવી સસ્તી પડશે.

આ નાનાફડનવીસ તે વખતનો એક મુસદ્દી હતો.

કવાયતી સૈન્ય બીનકવાયતી સૈન્યને હરાવે છે એમ સેંકડો અનુભવે સૌ રાજ્યોએ જોયેલું છતાં કેટલાં રજવાડાંઓએ તે દબેજ સૈન્ય બિલુ કરવા જૂની સૈન્ય પદ્ધતિનું વિસર્જન કયું ?

અનધ્યાયદર્શિ જાણે આપણું ખાસ લક્ષ્ય હતું. ને જે નિત્ય અધ્યયન-પરિસ્થિતિનું અધ્યયન કરતો નથી તેને પરિસ્થિતિ છેવટે ખાઇ જાય છે. પણ સહેજ જુદી રીતે વિચારીએ-ઇંગ્લાંડ અહીંથી હજારો માર્શિ દૂર હતું. તેનો રાજા, તેની ધારાસભા, તેની કારોબારી અહીંથી હજારો ગાઉ દૂર હતાં, છતાં તેના કોઇ પણ સેનાપતિએ, ગવર્નરે, અહીં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવા બળવો કેમ ન કર્યો ? ને એથી બિલટપક્ષે પૂના નજીક હોવા છતાં ગાયકવાડ, કાઠિયાવાડ સૌએ શા સારુ બળવા જ કર્યા કર્યા ?

કારણ એક દેખાય છે. ઉપલાઓમાં સત્તાનો લોભ; ને નીચલાઓમાં મત્તાની તામસિક નિરપૃહતા. જાને અસામાજિકતાનાં લક્ષણો છે. રાજાને મન તો રાજ્ય પ્રગતું નથી પણ પ્રગતે મન પણ રાજ-સત્તાનો પલટો એ સામાજિક પ્રશ્ન જ નથી. સામાજિક ને રાજકીય જવાબદારીઓનો ઉપલા ને નીચલા જાને વર્ગોમાં અભાવ છે તેથી જ મૂઢીબર આંગૂઠી લાખો સ્વદેશ વાસીઓ પરાધીન કરી શકે છે. હૃદય બંધ પડી જાય પણ બહાર પ્રેમમાં શુભ હોય ત્યાં સુધી પુનર્જીવનની આશા રહે છે. પણ જાનેમાંથી શુભ બિડી જાય પછી તો શરીરને બાળવાનું

જ બાકી રહે છે.

એક સદાશિવરાવ દાથી પરથી ઊતરે એટલે સેના નાસવા માટે તે શું બતાવે છે? દેશ નાસનારાઓનો નથી. ને તેઓમાં સમજ નથી કે જેનો દેશ જાય તેનો સમાજ પણ ધીમે ધીમે જાય. તેમાંથી જ કહેવતો જન્મે કે “પંચની ભેંસને કોડા પડે.” આધ્યાત્મિક, સામાજિક ને રાજકીય જીવન સંકળાયેલાં છે તેની આપણને સમજ નહોતી.

સંતોને પહેલાં બેને સંગંધ છે તેની કાંધક જાણ હતી. પણ પક્ષપાતા યુગમાં આ વ્રણેના અનુસંધાનની જાણ કોઈને નહોતી. કારણ કે કોઈ નવું શીખવા અવસોકવા નેટલા નમ્ર થવા તૈયાર નહોતા.

ગાંધીજીએ આ તટલી કડી ઉમેરી. તેમણે કહ્યું કે ધર્મ, અર્થ ને સ્વરાજ વ્રણે સાથે મળવાં જોઈએ.

વિનોબાજી બ્યારે “ભૂમિદાન દ્વારા વિશ્વશાંતિ” એ સૂત્ર ઉચ્ચારે છે ત્યારે તે શાંતિપ્રિય સંતોની પ્રજ્ઞાલિને તો આગળ લે જ છે, પણ તેની ઉજ્જવને પૂરી કરે છે કે શાંતિ પણ સામાજિક ને રાજકીય પરિસ્થિતિને આગળ લેનારી હોવી જોઈએ. શાંતિ પણ સાર્વભૌમને અવિભાજ્ય સમજવી જોઈએ.

(૨૨)

માત્ર ભૌતિક સમૃદ્ધિ બસ નથી

આપણે પચવર્ષાથી યોજના દ્વારા જેમ મોગી મોગી યોજનાઓ અમનમાં મૂકી દેશને સમૃદ્ધ કરવા માગીએ છીએ વિજ્ઞાનની મદદથી જમીનના ખનિજો શોધી કાઢી આપણી ભૌતિક સમૃદ્ધિ વધારવા માગીએ છીએ એ જ રીતે માણુમના મનને પણ ચેઅ રીતે કેળવી સમૃદ્ધ બનાવવું જોઈશે માણુમના મનમાં જે ખનિજો પાયા છે તેના પ્રમાણમાં ભૌતિક ખનિજો કાંઈ વિમાત્રમાં નથી યોજનાઓ દ્વારા આપણે સમૃદ્ધિ વધારવા માગીએ છીએ તે કોને માટે ? મનુષ્ય માટે જ ને ? તો પછી આ સમૃદ્ધિ ને મગવડોનો હપ્તોમ કરનાર જે મનુષ્ય છે તેને ઝગવો પડશે કે નહીં ? આ સમૃદ્ધિને ટકવી રાખનાર પણ મનુષ્ય જ છે ને ? આ માટે મનુષ્યશક્તિને એકત્રિત કરવાની જરૂર છે અને તેવું શિક્ષણ આપવાનો દાવો નહ તારીમનો છે

માત્ર ભૌતિક સમૃદ્ધિથી કોઈ દેશ જીવી શકે ખરે ? હાં મ ૧૪૮૮ માં વારકો ડી ગામા હિન્ને કાઠે ભિતર્યો ત્યારે આપણે સમૃદ્ધ હતા કે નહીં ? તે વખતે તો અચ્ચે ગરીબ હતા ને તેથી તો તેઓ અહીં આવ્યા હતા તેઓ ગરીબ હતા છતાં તેમણે હિન્ને જેવા સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રને જીતી લોહુ આનુ કારણ શું ? આ મવાનનો હુ આપ

લોકોની પાસે જવાજ માણું છું. જવાજ તો એ જ હોય શકે કે અંગ્રેજો ગરીબ છતાં શિક્ષિત હતા તેથી તેમણે અશિક્ષિત હિન્દીઓને હરાવ્યા. શિક્ષિત મનુષ્ય વૈજ્ઞાનિક અને વિચારશીલ હોય છે. એ ધેરની જોમ ખીજની પાછળ ચાલતો નથી. તે દરેક ક્રિયાને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી વિચારે છે અને વિજ્ઞાનની મદદથી આમળ વધે છે. ખીજું, શિક્ષિત માણસ સામાજિક અને સહકારી વૃત્તિવાળો હોય છે. આ સંસ્કાર બાળકોને શિક્ષણમાં આપવા જોઈએ. દરેક બાબતમાં અંગત સ્વાર્થને બદલે રાષ્ટ્રને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરે એવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ; તો જ રાષ્ટ્ર બચી શકે.

અંગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ વેપારી તરીકે આવ્યા હતા. તેઓ કંપનીઓ અને સહકારી મંડળો દ્વારા વેપાર કરતા જેથી વ્યક્તિગત વેપાર કરનાર વેપારીઓ જાડુ હાવતા નહીં. આ પદ્ધતિ આપણા વેપારીઓ જોતા હતા છતાં તેમને કેમ સહકારથી વેપાર કરવાનું સૂઝ્યું નથી? તેઓ જાપહાદ વારીની જૂનો ધરેડ પ્રમાણે ચાલ્યા કર્યા. તેમાં સહકાર અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિનો અભાવ હતો.

એકએક હિંદીને આપણે સહકાર, વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ અને સામાજિકતા કેળવણી દ્વારા આપવાં જોઈએ. આ કેળવણી માણસોમાંથી મળશે ખરી? આ કેળવણી આપણને માત્ર અંગ્રેજોએ જ આપી નથી. ત્યાર પહેલાં પણ આપણને તે મળેલી છે. સ્મૃતિમાં એક યાદી છે કે આર્યથી કયા કયા વ્યવસાયો ન થઈ શકે. ખેતી, ચમારકામ, સુયારી, વ્યાજવટાવ, આ બધા કામ આર્યથી ન થઈ શકે. આથી પેદાનપેદાથી ચાલ્યા આવતા ધંધાઓ વસવાવાંઓએ જ કર્યા જેથી તેમનામાં વૈજ્ઞાનિકદષ્ટિ અને અન્ય કોઈ સંસ્કારો આવ્યાં જ નહીં. આખરે પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ અશિક્ષિત અને અજુક રહ્યા. ને આર્યો તો માત્ર સંસ્કૃતના ધર્મગ્રંથોનું વાંચન જ કરે. આથી ગ્રમજીવી અને બુદ્ધિજીવી એમ બે વર્ગો ઉત્પન્ન થયા જે હજી વીસમી

સદીમાં પણ આપણે ત્યાં ચાલુ છે. તેથી આ દેશમાં શ્રમજીવી અને બુદ્ધિજીવી વચ્ચે ભેદતા બંધાઈ નથી. આપણે ત્યાં જે લડાઈઓ થઈ તેમાં રાજ્ય ભરે તે જ ધડોળે આપણું લશ્કર યુદ્ધમેદાનમાંથી નાસી જતું. આનું કારણ શું ?

એક જ કે લડનાર રાજ્ય માટે લડતો, નહીં કે દેશ માટે. આપણા દેશમાં શ્રમજીવીને આદર મળ્યો નથી. રાજ્ય ભરે પછી તેના સૈનિકોને લડવાનું કશું પ્રયોજન લાગ્યું નથી. સમાજની એકતાનો આમાં પ્રશ્ન છે. કૃષ્ણ માટે જેમ ગોવાળિયાઓ ખૂરી ખૂરીને મરતા તેમ લોકો પરસ્પર એક બીજાને માટે મરતા થાય તેમ આપણે ધૃષ્ટીએ છીએ. પરંતુ આજે તો શ્રમને આદર નથી. પૈસાને છે, પછી પૈસા ન્યાયથી આવ્યા કે અન્યાયથી તે કોઈ જોતું નથી.

આપણે લશ્કર પાછળ આજે જે અબજ રૂપિયા ખર્ચ કરીએ છીએ. એટલે કે આપણી કુલ આવકના ૫૦% ખર્ચ કરીએ છીએ. પણ યુદ્ધ વખતે આ જે અબજ આપણને જગ્યાવી શકશે નહીં. દેશ તો ત્યારે જ જીતી શકે કે એમાં રહેના દરેક માણસના હિતમાં દેશદાઝ હોય. આ દેશદાઝ ક્યાંથી આવે ? તે આવે સ્વતંત્ર નાગરિક-ત્વથી અને સમાનતાથી. એ જો આપણા દેશમાં નહીં હોય તો આપણો આવડો મોટો જંગી ખર્ચ એણે જશે.

સામાન્ય જનતાનો ગ્રેમ બુદ્ધિજીવી લોકોએ સંપાદન કરવો પડશે, આ માટે સામાન્ય જનતા જે કામો કરે છે તે જ્યાં કામોને આપણે હક્કમાં ન ગણવાં જોઈએ, અને તેનું યોગ્ય વેતન આપવું જોઈએ. સામાન્ય જનતા આપણી દેવ કહેવાય, તો એ જે કામો કરે છે તે આપણી કેળવણીમાં છે ? આજની આપણી ભૂમિત કેળવણીથી આ પ્રશ્ન પતવાનો નથી એની આપણને ખાતરી થઈ ગઈ છે. આપણા બંધારણની પ્રતિજ્ઞા છે કે સમસ્ત પ્રગતે દસ વર્ષમાં ફરજિયાત કેળવણી

આપવાની છે તો એ જધાને મેં કહ્યો તેવી તાલીમ આપવાની છે કે આત્યારની શ્રમિત કેળવણી ? આજની ચાતુ કેળવણીથી આઠ વર્ષ પછી બાળીને નીકળનાર વિદ્યાર્થી નોકરી માગશે, કારણ કે શ્રમ શું તેની તેને ખબર હોતી નથી. કેળવણી બ્યારે સો ટકા થશે ત્યારે એ જધાને આપણે નોકરી આપી શક્યું ખરા ! તે શક્ય જ નથી. હું આશા રાખું છું કે આપ સૌ આ અંગે વિચાર કરશો.

(આયોજન સંપ્તાઈ વખતે ભાવનગરમાં આપેલ વ્યાખ્યાન)

(૨૩)

વિચારની અરાજકતા

મૃણ્મુસ પશુ કરતાં જે એક-એ જાળતોમાં જુદો પડે છે તેમાં તેની વિચાર કરવાની શક્તિ એ સુખ્ય છે. ખીજી શક્તિ ને આવેશો તો પશુઓમાં પણ આપણી જેમ જ છે. આ વિચારના ક્ષેત્રમાં કેવું અંધેર ચાલી રહ્યું છે તેના એક-એ નમૂનાઓ હમણાં હમણાં જોવા મળ્યા.

રાજકારણમાં રસ લેતાં થોડાક ખેડૂત જીવાનિયા માથે વાત થતી હતી. એમાંના ધણાખરા હાદ્દસ્કૂલ ને કોસેજમાં બજોવા હતા. મરકાર ને ખેડૂતોના મંબધો વિષે વાત ચાલતી હતી. એકે કહ્યું :

‘અમે તો એવા મતના છીએ કે પ્રધાનમંડળમાં અમારી સંખ્યાના પ્રમાણમાં પ્રધાનો શા સારુ ન હોય ? અમારી બહુમતી છતાં અમારા એકે પ્રધાન નહિ ?’

‘એટલે ..તમારું કહેવું એમ છે ને કે ખેડૂતોનું સુખદુઃખ ખેડૂત સિવાય બીજા કોઈ ન સમજી શકે ને તેથી પ્રધાનો તમારા જ હોવા જોઈએ ?’

‘હા.’

‘તો થોડા જ શા સારુ, જ્યાં જ કેમ નહિ ? ખેડૂતોની તો બહુમતી છે જ. તમે જ્યાં જ પ્રધાનો ખેડૂતોના લાવી શકો.’

‘હા, એમ તો અમારી જાણની છે જ, પણ બીજાને પણ આવવા દેવા જોઈએ ને? ૮૦ ટકા અમારા ને જાણીતા બીજા.’

‘એટલે, હમ પ્રધાનો રાખવા હોય તો તેમાં આઠ તમારા ને બે બીજાના, એમ ને?’

‘હા, એકાદ વેપારીઓના ને એકાદ આવે ગરાસિયાના.’

‘—ને હરિજનોનું કાણુ?’

એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. ‘ને આ શિક્ષકોનો પ્રતિનિધિ પ્રધાન-મંડળમાં કાણુ? પેલા માછીમારોનું કાણુ?’ મેં આગળ ચલાવ્યું. એક જણ કહે, ‘તો તો તમે કહેશો કે બાંડબવાણનું કાણુ?’

મેં કહ્યું: ‘હું કહેતો નથી, તમે રાજ્યાતમાં એમ કશું કે અમારું સુખદુઃખ અમે મમજીએ, બીજા કેવી રીતે મમજી? માટે અમારી સંખ્યાના પ્રમાણમાં અમને પ્રધાનમંડળમાં જગ્યા મળવી જોઈએ—તે નિયમ પ્રમાણે તમે વાલિયા ને ગરાસિયા બેને અણવા; પણ તો તો જાણીતા ધંધાવાળા પણ કહે જ કે અમારું સુખદુઃખ તમે કેમ મમજી? તો તમારાથી ના કેમ કહેવાય?’

‘પણ પ્રધાનમંડળમાં જગ્યા હોવી જોઈએ ને?’

‘મને પણ એ જ મુશ્કેલી લાગે છે.’

‘એ સ્થિતિમાં એમનાં દિતો પ્રધાનો સમજી લે.’ પેલા જીવાને કહ્યું.

‘એ તો તમે કહ્યું તેનાથી બંધું થયું તમે તો કહ્યું કે અમારાં સુખદુઃખ અમે જ સમજીએ ને સાચવીએ. હવે વળી કહેા હો કે જે ધંધાદારીઓને પ્રધાનમંડળમાં સ્થાન નહિ અપાય તેનું દિત અમે સાચવશું, તો પછી તમારું દિત બીજા કેમ નહિ સાચવે?’

તે બધા બોળા જીવાનો હતા એટલે યોગીવાર મૂંગા રહીને હસી પડ્યા.

‘ તમે જોઈ શકશો કે આ રસ્તે તો આપણે થોડીક મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા છીએ. કુપગત વ્યવહારમાં તમે જોશો તો દેખાશે કે ધરખેડનો કાયદો, જમીનદારી નાખૂદીનો કાયદો રીતમરના ખેડૂત-પ્રધાનો નહિ હોવા છતાં થયો, એટલે દરેક ધંધાવાળો પ્રધાનમંડળમાં હોય તો જ એવું હિત સચવાય તે વાત પણ પૂરી સાચી દેખાતી નથી ’

એ મૂળા રહ્યા એટલે મેં કહ્યું ‘ બીજું એક પૃષ્ઠ. તમે સૌ કોશેજમાં બણીને આ પ્રતિષ્ઠા પડ્યા છે. તમે કદી ખેતી કરી છે ? નાનપણમાં ખેતરે ગયા હશે છતાં તમે ખેડૂતોનું પ્રતિનિધિત્વ કેમ કરી શકો ? તમે ધંધે કાં વકીલ થશો, કા માસ્તર, કા છાપાવાળા, તમે જાતે કોઈ ખેતી કરવાના નથી, છતાં તમે ખેડૂતપ્રતિનિધિ થઈ શકો તેમ ધારો છો કે નહિ ? સાચું જ કહો. ’

‘ પણ અમારા માન્યા ખેતી કરે છે ને ? ’

‘ ખરાબ, તો જોણે ખેડૂત માત્રને પોતાનાં મગાંની જમ વર્ષોથી માન્યા છે ને ગામડામાં રહ્યા છે તેમને પણ એવો જ અધિકાર કેમ ન આપો ? વાજની રીતે તો તમારે આપવો જોઈએ ’

એક જણ કહે ‘ આપવો તો જોઈએ. ’

બીજું એક પૃષ્ઠ : ‘ ધારો કે તમે એક સહિયારું વઢાણ લીધું હોય, તેમાં તમે સૌ બેસા હો, બરહરિયે વઢાણને સુકાની ચલાવતો હોય, એ વખતે કોઈ એવી દરખાસ્ત કરે કે આપણે આ વઢાણ વારાફરતી ચલાવીએ, કાગળ કે આપણે એ વઢાણના માલિક છીએ- તો તમે એ દરખાસ્તને ટેકો આપો ખરા ? ’

‘ જરાય નહિ ’

‘ તે દરખાસ્ત પ્રમાણે જો ચાલે તો વઢાણ વહેતું ડૂબી જાય એ વાત ખરી ? ’

‘ હા . રતો ! ’

‘શા માટે ?’

‘વહાણુ હાકતા આવડું જોઈએ ને ?’

‘વહાણુના માલિક ચવાથી વહાણુ હાકવાની કળા આવડી જ નામ તેવું નથી એ ખરું ને ?’

‘સાવ ખરું.’

‘ત્યારે એ જન્ને વસ્તુ જુદી જુદી છે એ ખરું ?’

‘એ પણ ખરું.’

‘તો, મિત્રો, તમને હું એમ કહું કે તમે પણ પેલા વહાણુના મુસાફર જેવી ગાડી દરખાસત કરો છો, તો અને માફ કરજો. રાજ્યના આપણે મૌ માલિક છીએ, આપણે જ કપ્તાનને નીમીએ છીએ ને હુડાડીએ છીએ. પણ તેનો અર્થ રાજ્ય ચલાવવાની પણ આપણામા હાથકાત છે તેમ ન કહી શકાય. વહાણુ હાકવાની વિદ્યા કપ્તાને હવામાનશાસ્ત્ર અને ધંત્રવિદ્યાશાસ્ત્ર વગેરેના નિષ્ણેની મદદથી લાભે વખત સુધી લેવી પડે છે ને પછી પણ નાના ઢોલેથી શરૂ કરીને વિવિધ આનુભવ લેવા પડે છે રાજ્યચાલનવિદ્યાનું પણ એમ જ છે તેને માટે અર્થશાસ્ત્ર, મનુષ્યમાનવશાસ્ત્ર, કાયદાશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ને નૌથી વધુ તો સ્વચ્છ હૃદ અને સારાસાર જોનારી વિવેકબુદ્ધિની જરૂર પડે છે. આમા જે પારંગત હોય ને મૌની સેવા કરવા તૈયાર હોય તેને આપણે પમદ કરીએ ને ન ફાવે તો હાકી કાઢીએ.’

‘પણ તું આવો કાંઈ ખેડૂત ન હોય ?’

‘હોય તો જરૂર તમારે પસદ કરવો, પણ તમે જોજો કે એવા માણસને એ ખેડૂત છે એમ કહેવું એ મોટે ભાગે તો શબ્દજન જ હશે. જોણે આટલો અભ્યાસ કરવામા પોતાનો મગજ ગાળ્યો હશે, પારંગતના મેજાડે હશે, તેણે નાનપણ વાંચ્યા પછી ભાગ્યે જ ખેતીનું કામ કર્યું હશે ગામડાના વાતાવરણમા રહ્યો હોય એમ જાને વસ્તુતઃ આપણે એવા જટિલ ને પરસ્પરાવગળી સમાજને જન્મ આપ્યો છે

કે આપણા સહિયારા પ્રશ્નો વિશે સર્વ દિશાએથી જ્ઞાન મેળવવાનું હરેખને માટે શક્ય નથી—ખાસ કરીને એક ધધામા રચાપચા રહે નાર માટે.’

‘તો તો યોગક રાજ્યવિદ્યાના નિષ્ણાતો પર જ આપણુ ભવિષ્ય ઊડવાનું ને ? એમ તો પછી એ જ લોકો ધણીયોરી મધ જાય !’

‘એ સભવ તો જોમો છે જ, ને દુનિયાના ધણા ભાગમા લોક-શાહી હોય કે ન હોય તોપણ આ નિષ્ણાત વર્ગ જ ઠીક ઠીક ધણીપણુ ભાગવે છે આનો એક મરસ દાખનો યોગ વળત પહેના અમેરિકાના સુપ્રસિદ્ધ પત્ર ‘નેશન’ મા જોવા મળ્યો. ‘મગજ બાડે અપાય છે’ એમ કરીને એક લેખ એમા છપાયો હતો. આજે આપણે કેવી હાસ્યાસ્પદ અને છતાંયે કુટુમ્બપૂર્ણ સ્થિતિમા જીવી રહ્યા છીએ તેનો ચિતાર આપ્યો હતો. બીજી વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થવાની અણી પર હતું ને મિત્ર-સૈન્યો જર્મનીમા ધૂમી ગલા હતા ત્યારે એ સૈન્યોની જોડાજોડ એક ખાસ ફેઝ હતી તેનું કામ લડવાનું નહોતું, પણ જર્મનીમા જ્યા જના અણુવિદ્યાના જાણનારા વિજ્ઞાનીઓ પડ્યા હોય તેને બીજા કાઢને જાણ થના દીધા મિવાય હાથ કરવાનું હતું. આમ કામ, ઇગ્નડ, રશિયા અને અમેરિકાએ બીજાને ખબર ન પડે એ રીતે બને તેટલા અણુવિજ્ઞાનીઓને હાથ ફરી લીધા અમેરિકામા જે આવા વિજ્ઞાનીઓ ગયા તે બધા પહેના હિટલરની પ્રયોગશાળામા કામ કરતા હતા ને અને, પ્રકારના જીવોણ શત્રો શોધી આપ્યા હતા. ખરી રીતે તો આ બધા યુક્તતા ગુનેગારો ગણાય તેમને સમ્મ થવાની તો એક બાજુએ રહી, પણ અમેરિકા તેમ જ બીજાં રાષ્ટ્રોએ એમને પોતાની પ્રયોગશાળામા અણુવિજ્ઞાનુ આગળ મશોધન કરવાની મગવડ કરી આપી એમા એક દિનસે આ વિજ્ઞાનીઓએ હજારો પાડી-ગા માટે ? તો કહે કે અમેરિકાના બીજા વિજ્ઞાનીઓ જોટનો જ પગાર અને સન્માન જમને મળે તો જ અમે કામ પ્રશુ. જે બધા લોકો મોત

અથવા જન્મદીપની સળને પાત્ર દતા તે જઘામાં આ દિગ્મત ક્યાંથી આવી ? નિષ્ણાતપણના જોર ઉપર. આજ લોકોએ વી-૧ વી-૨ વગેરે ખૂની શસ્ત્રો શોધી દક્ષિણ ઇંગ્લંડને બાગીને બુકો ક્યું હતું, ને તે જ રીતે ટેક ન્યુયોર્ક સુધી આ મંદાર-શસ્ત્રો ગણને એની મેજે ગીધાં પહોંચે એવા પ્રયોગો કરી રહ્યા દતા, ને છતાંયે એજ લોકો ખુદ અમેરિકાની અટકાવતમાં રહ્યા રહ્યા પણ અમેરિકાને દબાવી શકતા દતા.'

‘ આ તો ભારે કહેવાય ! ’

‘ ભારે જ નહિ, બચંકર, એમ કહો. રાજવહીવટમાં પણ આવા નિષ્ણાતો ધણીવાર પ્રજાને છેતરી જાય છે. પહેલા મહાયુદ્ધ પછી અર્થિકના કહેવાથી પાર્લમેન્ટે ઇંગ્લંડની જેકના ગવર્નરને અમુક ફેરફાર કરવાની મતા આપી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે આખા યુદ્ધ દરમિયાન ઇંગ્લંડને જે આર્થિક તુકમાન થયું હતું તેટલું તુકમાન આ એક મામૂલી વાતથી થયું. પાર્લમેન્ટના મત્તો પણ નાણાસારના આ નિષ્ણાતના હાથમાં રમી ગયા તો પછી મામાન્ય ખેડૂત-મજૂરની તો વાત શી ? ’

‘ તો તો આનો કંઈ ઉપાય જ નહિ ? ’

‘ એંસી ટકા ખેડૂતો પ્રધાનમંડળમાં જેમે એ તો તેનો ઉપાય નથી જ એટલું તો મળે જતરે છે ને ? કે નોએ વારાફરતી વહાણ હાંકવું છે ? ’

‘ ના એમાં તો તમે કહો છો તે સમજાય છે. ’

‘ વારુ, ને પ્રધાનમંડળમાં તમારું દિલ તમે જ રજૂ કરી શકો, ને ખીજા ટોઇથી તે ન જની શકે એ વાત પણ પૂરેપૂરી પાળવી અવ્યવહારુ છે તે પણ સમજાય છે ? ’

‘ હા. ’

‘ ને એ પણ સમજ્યા હશે કે વર્તમાન દુનિયામાં રાજવહીવટ

એ એક પ્રકારનો ખામ અભ્યાસ ને અનુભવ માગી લે છે હવે આ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા નિષ્ણાનો ધર્મીયેરી ન થઈ બેઠે તેનો માયો કાલ્ય તો ગાંધીજીની દષ્ટિનો વિદેન્દ્રિત અને સ્વાવનંત્રી મમાજ્ઞ રચવો એ છે. મારું અનાજ હું બીજા માટે પકવું, મારી જરૂરિયાત હું જાપાનથી મંગાવું, મારી ફ્વા અમેરિકાથી લાવું—એમાંથી જ નાણાનું હ ડિયામણ જાપાનના નિષ્ણાતોની જરૂર જિભી થાય છે. સાદા મહેનતુ અને સ્વાવનંત્રી મમાજ્ઞને આવી જરૂર જાગ્યે જ પડે છે. એમ ન થઈ શકે તો લોકશાહીમાં એનું બીજું હથિયાર ચૂંટણી પણ ચૂંટણી તો ત્રણ કે પાંચ વરસે આવે, એટલે એ ઉપાય બહુ કારગત નીવડતો નથી. કારણ કે દરેક ધંધાવાળાને અનેક પ્રત્નો જિભા થાય, આપોઆપ થાય કે સરકાર જે કાયદા કરતી હોય તેને લીધે થાય. એટલે સાચો ઉપાય દરેક ધંધાદારીઓના મડ્ડો જિભા થાય એ છે. એવાં મડ્ડો પોતપોતાના ધંધાને લગતા પ્રત્નો વિચારે, એનો વિકાસ કેમ થાય તે જુએ, અને સામુદાયિક રીતે વિચાર કરે. આથી મોને સ્વરાજની એક પ્રકારની તાલીમ મળશે. કારણ કે આ બધા મડ્ડો લોકશાહી ધારણે ચાલતા હશે ને પોતાના ધંધાની બાબતમાં સૌ ધોડા—ઝાણું મમજતા હોય એટલે બુદ્ધિ-પૂર્વક સૌ ભાગ પણ લઈ શકતા હશે. રાજ્ય આ અંગે કંઈ કાયદા કરતું હશે તો પોતાના ધંધા ઉપર તેની શું અસર પડશે તે પણ સૌ જાણી શકે ને કહી શકે, તેથી મમાજ્ઞની ઘટમાળ ચલાવનાર આવા ધંધાદારી મડ્ડોની કોઈ અવગણના નહિ કરી શકે પોતાની હકૂમતની જુદા જુદા વર્ગો ઉપર મારીમાડી શું અસર થાય છે એની પણ રાજ્યને ખબર પડશે. પ્રાચીનમળથી આવા મડ્ડો આપણે ત્યાં ચાલતા આવ્યાં છે. મોટા મોટા રાજ્યો પણ આના મહાન મડ્ડોની અવગણના કરી શકતાં નહોતા. ઇતિહાસમાં વાત આવે છે આવા વ્યવસ્થા સંધનો એક આગેવાન નીમાર પડ્યો ત્યારે મગધેશના રાજા મિંજમારે પોતાના ખામ વૈધને સારવાર કરવા મોકલેનો. આવા મડ્ડો અને પંચાય-

તોને પ્રતાપે આપણે ત્યા ગામેગામ એક પ્રકારનું સ્વરાજ હવું.’

‘આનો અર્થ તો તમે એમ છજો છો કે અમે ખેડૂત-મંડળો ચલાવીએ અને તે પણ ધધાનગી સંઘ તરીકે જ.’

‘હા, એમ જ કારણ કે તમે તમારા ધધાના જ નિષ્ણાત છો, જ્યારે ગાજકતાંએ તો જધા જ ઉપયોગી ધધાઓનો મમન્ય કરવાની વિચાના નિષ્ણાત થવાનું છે રાજ્ય એ કેવળ ખેતીનો ધધા કરવાવાળા માટેનું જ નથી પણ સમાજને ઉપયોગી જે જે ધધાઓ છે તે જધાના સમિધારા પ્રશ્નો વિષે વિચાર કરી નિર્ણયો જાંવી વ્યવસ્થા જાળવવાવાળું તંત્ર છે. તમે જે પ્રશ્ન કેવળ તમારા પૂરતા છે તેને તમારા મડળ દ્વારા પતાવો ને જે તમારા તથા જીજ્ઞ ધધાદારીઓને અપગનારા હોય ને નહિયાગ હોય તેને માટે મંયુક્ત પ્રયાસ કરો, તમારા અભિપ્રાય જણાવો, જરૂર પડે તો કાયદેમર હમાણુ લાવો. પંતુ કોઈ પણ એક ધધાદારી મંડળ રાજ્યતંત્રના કામ માટે લાયક ન ગણાય. કારણ કે એનાં અનુભવ ને જ્ઞાન હમેશા મર્યાદિત જ રહેવાનાં. સાથે સાથે રાજ્ય પણ જે કેવળ વ્યવસાયી સંધના પ્રશ્નો હોય તેમા વચ્ચે ન પડે.’

પેલા જીવાનોમાથી એક જણ કહે: ‘તમે કહો છો તે વાત આમ તો અરાખર લાગે છે, પણ જે કંઈ અનુભવ થાય છે તે પરથી ધડીમ એમ થાય ■ કે પ્રધાનમંડળમા અમે હોઈએ તો વધારે લાભ થાય.’

તમે ખેડૂત છો એમ તો નહિ કહી શકો. ઉપરાત વધારે લાભ જો સૌ છજો તો તો યાદવાસ્થળી થાય. સૌ વ્યાજળી ન્યાય છજો તો જ સમાજ ચાલે.’

પણ અહીં તો ન્યાય પણ ધણીવાર મળતો નથી.’

‘દાખલા તરીકે ?’

‘જુઓને, આ ખેતીને તુકસાન કરનારાં જંગલી જાવરોને

મારવાનો હુકમ સરકારે કર્યો ને મહાજનોએ તાર કર્યો એટલે માંડી વાળ્યું.’

‘સરકારને તમારી જેમ જ ખેતીને તુકસાન કરનાર્ગ જનવરોને મારવામાં વાધો નથી. એટલું તો એકવાર તેમણે હુકમ કર્યો એટલા પરથી સમજ્યા હશે.’

‘પણ પાછું દીધું મૂક્યું ને ?’

દીધું મૂક્યું, કારણ કે મહાજન-સંઘોએ તાર કર્યા, ને તમે કેટલા જણાએ તાર કર્યા? તમારા સંઘો છે ખરા? વ્યવસાયી ખેડૂત-સંઘો છે જ ક્યાં? ને તેથી પરિણામે તમારું ન સંબળાય તો તેમાં સરકાર કરતાં તમારો વાંક વધારે ન ગણાય ?’

‘પણ ખેડૂતના પ્રતિનિધિઓ જ અંદર બેઠા હોય તો પછી તારનીય શી જરૂર પડે ?’

‘સરકાર કદી કેવળ ખેડૂતની ન બની શકે, અને તમે તેવી બનાવતા પણ નહિ. સરકાર તો બધા જ હુપયોગી વ્યવસાય અને વ્યક્તિઓની પ્રતિનિધિ છે. એને આપમેળે નિર્ણય કરવાનો અધિકાર ન આપો. પણ લોકમત પ્રમાણે ચાલવાની ફરજ પાડો. તમે જો તમારા સંઘ રચ્યો નહિ, મત જણાવો નહિ, તો થયેલા કાગડાથી તમને સંતોષ છે એમ જ સરકાર સમજે અને એમ સમજવું તે યોગ્ય જ છે. તમે તમારા સંઘ રચીને સત્યાગ્રહપૂર્વકના સંગઠન દ્વારા તમારા અભિપ્રાયો બાધતા ને બાકેર કરતા નથી એ જ બિલુપ છે એમ મને લાગે છે.’

અમે છૂટા પડ્યા. મને ખબર નથી કે એમને મારી વાત પૂરી ગળે ઊતરી કે નહિ? ઊતરે નહિ તોપણ મને કંઈ નવાઈ નહિ લાગે.

ન્યા સુધી અલગ અલગ પક્ષ, મંડળ, પૂર્વગ્રહ ને આવેશ દ્વારા જ રાજકારણની દીક્ષા ગળતી હોય ત્યાં સુધી બીજું ચાલ પણ શું? ચાલે તો મોટા મોટા ધુરંધર ગણાતા લોકોમાં પણ વિચારની આરાજકતા ઝોંઘી નથી ત્યાં મામાન્ય લોકોની શું વાત, ફરીએ ?

(૨૪)

ઉકેલ અને ઉકેલની પદ્ધતિ

અખિલ ભારત ચરખા સંઘના પ્રમુખ થી. ધીરેનશાસ્ત્રી હમણાં સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસે આવી ગયા. તેમણે જુગાં જુગાં રચનાત્મક કેન્દ્રોમાં તથા શહેરીજનો પાસે કેટલીક મહત્વની વાતો મૂકી. દેશને ઘડવા માટે નીકળેલા સૌએ વિચારવા જેવી હતી-એમનું પહેલું વિધાન એ હતું કે દેશમાં સ્વરાજ આવ્યું છે તે વાત અભ્યુત્થાનજન્યભરી છે. રાજપક્ષો યથો છે. દરેક રાજપક્ષો એ કાંતિ હોતી નથી-ને સ્વરાજ તો તેથી પણ આગળનો તમકકો છે. પડાબુવંશને જાહેર લોદીવંશ આવે કે મુગલવંશને સ્થાને મરાઠા આવે તેથી રાજપક્ષો યાચ છે. પણ સ્વરાજ આવતું નથી. રાજપક્ષોમાં નામ કે રૂપનું પરિવર્તન થતું હોય છે. પણ વસ્તુમાં શુદ્ધિનું પરિવર્તન યાચ ત્યારે જ કાંતિ થઈ શકેવાય; ને સ્વરાજ તો ત્યારે જ આવ્યું ગણાય. લોકોમાં પોત નો વહીવટ સમજવાની, ને ઈચ્છા વિરૂદ્ધ વહીવટ ચાલતો હોય તો જાળવો કરવાની, આ બે શક્તિઓ સ્થાપી સ્વરૂપે આવે. અંગ્રેજ મુડીદારો અમેરિકા પર વહીવટ ચલાવતા હતા-જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને એ સામે જાળવો કર્યો ને અમેરિકન સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું. પણ તેમાં અમેરિકામાં અંગ્રેજ 'મુડીદારોનું' વર્ચસ્વ હતું તેને જાહેર અમેરિકન મુડીદારોનું વર્ચસ્વ થયું-આ નામ પરિવર્તન થયું-કાંતિનો પાયો શુદ્ધપરિવર્તન છે. હિંદુસ્તાનમાં આમજનતાનું સ્વરાજ ત્યારે જ સ્થપાય કે જ્યારે-

(૧) આમજનના વહીવટને મમજી શકે-તે વહીવટ સામે થઇને બદલાવી શકે.

આમ તો ચૂંટણી વખતે બદલાવવાની તક તો છે જ. પણ સવાલ અન્યાય સામે લડવાની જિંદગિલીનો છે.

વહીવટ મમજી શકવાની શક્તિને પણ અનેક મર્યાદાઓ છે. એમાં મોટી આડખીલી ભાપાની છે. વહીવટ જ્યાં સુધી જનમામાન્યની ભાષામાં ન ચાલે ત્યાં સુધી સમજે શું ? અંગ્રેજી સામે તો વિરોધ છે જ. એક ક્ષણ પણ તે ન ચાલી શકે, પણ આપણી પોતાની પ્રાંતભાષા ને રાષ્ટ્રભાષા પણ વહીવટી પડિતોના હાથમાં પડવાથી જે બેહાલ થયા છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. કચેકટર માટે મમાહર્તા, સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર માટે ચક્રપરિવેષક, રહેર સુધગમ્મ માટે નમરપાલિકા, આ રાખ્દો કોને લક્ષ્મી રાખીને યોગ્યા છે ? કોઇ તુમાર, હુકમ, ચુકાદો જુઓ. તેમાંથી સાફ લોકગમ્ય મત તારવવું એ ધણું મુશ્કેલ થઇ પડે છે. બાપા એ જાણે સહેલી વાતને અધરી જનાવીને કહેવાનું સાધન બની ગઇ છે.

પણ સૌથી મોટી મર્યાદા તો છે કેન્દ્રિત વહીવટી પદ્ધતિની. જેમ ગમે તેટલી મહેનત કરીએ તો પણ પોતાની નમર પહોચવાની દરેક આખને એક મર્યાદા હોય છે. એજાનું વાતાવરણ હોય ને દમ ગાડી દૂરનું ગામ દેખાય એ હદ આવી ગઇ. એથી વિશેષ જોવું હોય તો કા તો વિશેષ જીએ ચડવું જોઇએ-ને કા તો દૂરની લાવવું જોઇએ.

દૂરની એટલે જીડો અબ્યાસ-ને ટેકરી એટલે જીએ હે દો. આજના કેન્દ્રિત વહીવટની કાંઇક અસરકારક સમજ મેળવવી હોય તો કા તો કેન્દ્ર જે વિષયોમા ધારા ધડે છે, હુકમો કાઢે છે, સંચાલન કરે છે તે બધા જ વિષયોનું એની સાથે જોડાયના બધા જ મુદ્દા સાથે સાગોપાગ અધ્યયન કરવું જોઇએ, ને કાં તો એવો જીએ હોદ્દો આપણો હોય કે જુધી હકીકતો આપણી નીચેથી પમાર થતી હોય.

જરૂરે દહાડે આમજનતાની અભ્યાસની કક્ષાને વિશારદોની કક્ષા વચ્ચેનું અંતર ઘટે તેનું સંભવે પણ આજે તો બેમાથી એકે સ્થિતિ શક્ય નથી. ને અન્યાય-નિવારણ માટેની જિંદગિહી પણ નથી. જે પ્રત્નો પોતે ઝાખા ઝાખા પણ જોઈ શકતો ન હોય, એટલું જ નહિ એની શક્તિ બહારના છે એમ કહેવાનું હોય, ને જે અન્યાય એને લાગે છે તે વિશાળ હિત-જેને એ જોઈ શકતો નથી-જોઈ શકવાની શક્તિ પણ નથી તેને માટેની જરૂરી ચીજ છે એમ કહેવાનું હોય તો જિંદગિહી આવે ક્યાંથી? અન્યાય છે જ નહિ એમ એનું મન કબૂલનું નથી-ને અન્યાયનો સામનો કરવાનું હિતાવહ નથી એમ વિશારદો કહે છે. આમ નથી એને વિશાળ હિત માટે ત્યાગ ક્યાંનો આધ્યાત્મિક આનંદ મળતો, નથી એનામાં સામનાની પીરવણી જાગતી. જનને હાથ કપાઈ ગયેલા હાત્રાણ જોઈ સમાજ બની જાય છે.

આનો ઉપાય છે; વિકેન્દ્રીકરણ-વહીવટ જ નહિ આર્થિક પણ-આર્થિક કેન્દ્રીકરણ હોય તો વહીવટી વિકેન્દ્રીકરણ નકામી-રમકડા જેવી ચીજ છે. મીસો-ને આપણે ઉત્તેજન આપવું હોય તો તો કાપડ પર મામડાને જકાત નાખવાનો અધિગર ન અપાય ને જેના ઉદ્યોગો બાગી બધા છે, જેની ખેતી આમાદ નથી-જેની કેળવણી સૌ સામાન્યને જાંચે લેવાની મજબૂરીએ નહિ પણ થોડા વિશારદો નીપજવવા માટે છે, ત્યાં વહીવટી વિકેન્દ્રીકરણ ક્ષણિક, અસ્થાયી કે બિનઅસરકારક નીવડવાનું. સમાજનો પાયો એની અર્થરચના છે આ અર્થરચના કેન્દ્રિત હોય તો બાકીનાએ તેની સાથે બંધ બેસવું પડશે.

ધીરેન બાણુએ બીજી એક મહત્વની વાત પર સોનું ધ્યાન ખેંચ્યું તે ક્રાંતિના તત્ત્વોનો. સમાજ પરિવર્તન ત્રણ મોટા તત્ત્વોમાંથી પચાર થયેલ છે. એક આપણું રાજ્યશાહી કે ઉમરાવશાહીનો નાશ-જે ક્રાંસની રાજ્યક્રાંતિએ કર્યો-સમાજમાં તે પછી બળ વધ્યું મૂડીવાળાઓનું. આ મૂડીવાદનો નાશ કર્યો રસિયન રાજ્યક્રાંતિએ. તેમ કરીને સમાજ-

પ્રગતિ એક પગથિયું આગળ લીધી. પણ મૂડવાળાઓ જે વહીવટ કરતા હતા તેને ધ્યાને જે વ્યવસ્થાપકો આવ્યા તેનું પરિત્રાણ પણ વેરું દેખાય છે. સમાજવાદનો મુખ્ય આધાર અમાડથી વિચારેલી રાખેલી સમાજની જરૂરિયાતો પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય-ને તે ઉત્પન્ન હાથ લેવાની ખરીદશક્તિ પણ દરેક વ્યક્તિને મળે. આ જ ને વાતો ગોઠવવાની હોય છે. ને તે પ્રમાણે જ ચાલે તે જોવાનું હોય છે. આમ વ્યવસ્થાપકો, યોજકો, નિરીક્ષકો વધી જાય છે; ને તેઓના હાથમા જો આસપેટ, ખાડ, કાપડ, અનાજથી માડીને જ્ઞાન વહેંચવા સુધીનું કામ હોય તો સમાજ એના શ્વાસે જીવતો થઈ જાય તેવો સંભવ છે.

આનો ઉપાય ગાંધીજીએ વિકેન્દ્રીકરણમા જતાવ્યો છે. ને એ રીતે ગાંધીજી એક કદમ આગળ છે.

શ્રી ધીરેનખાણુની આ રજુઆત પણ ગાંધીજીમા શ્રદ્ધા રાખવાવાળાઓને ઉત્માહ આપશે. પણ આ શ્રદ્ધાવાળાઓએ એક વાત સમજી લેવી પડશે કે જે એક કદમ આગે જાય છે તેણે પાછલા તબક્કાના શ્રેષ્ઠ અંશોને પોતામા સમાવી લેવા પડે છે. પાછલી પ્રગતિના મદદેશોને પચાવ્યા સિવાય જે કોઈ આગળ જવા માગે તે કદી આગળ જઈ શકતો નથી પાછો તબક્કો જે વ્યાજખી જરૂરિયાતો પૂરી પાડતો હતો તે આગને તબક્કે જનાર પુરી પાડવાનો ઇન્કાર કરે તો લોકો એ તબક્કે જવાની જ ના પાડવાના છે. મોટરે ગાડાનું કામ તો આપણે જ ને વિશેષ ખીજી શુભો જોઈએ.

શ્રી. ધીરેનખાણુનું કહેવું સમાજવાદ વચ્ચે તબક્કો છે તેમ હતું. કેટલાકને આ નહિ ગમે પણ કોઈપણ વાદ કે વિચાર તર્કશુદ્ધ છે કે અણિશુદ્ધ આદર્શવાદી છે માટે સામાજિક વિચારણા ખતી શકતો નથી. પણ સામાજિક પ્રશ્નોનો કેટલે અંશે ઠીક ઠીક રિથર ઉકેલ ને ઉકેલ કરવાની પદ્ધતિ જતાવે છે તેના પર રહે છે

આપણા મમાજ્ઞા જ મુખ્ય પ્રશ્નો છે તે આ છે :

૧ બોળરૂપ વસ્તી વધારો ૨ પ્રાંતીયતા, ૩ ધણું નીચું જીવન-ધોરણ, ૪ પરભોક્ષણી ને વહેંચી દષ્ટિબિંદુ, ૫ સંપત્તિની વિષમ વહેંચણી, ૬ કેન્દ્રીય રાજ્યવહીવટ પ્રથા.

આ બધાના ઉકેલ માટે પણ અમને એમ લાગે છે કે વિદેશી-કરણ સ્વાવલંબનનો શુદ્ધતમ આણં કારગત નહિ નીવડે. આપણે ભારતમાં એક પ્રકારની સંસ્કૃતિ ને રાષ્ટ્રીયતા લાવવા છે તે એકતા મિવાય ભારતનું અસ્તિત્વ મંભવતું નથી.

આપણે વિશ્વનું એક મંધરાન્ય કરી એક અદ્યક્ષત કરી અંદર અંદર ઝગડતા રાષ્ટ્રવાદને નાથવો છે.

આપણે આ લોકમાં આ દેહે રાક્ય તેટલી ચિત્તશાંતિ થોડાને નહિ પણ સર્વસામાન્યને મળે તેવું કરવું છે એ માટે ગમે તે દેશના જ્ઞાનનો ભંડાર ખોલવા તૈયાર છીએ.

આપણે તવંગર ને ગરીબના ભેદ ન ખૂચે તે હદે લાવવા છે. ને થોડો ભેદ છે તેમાંથી વિશેષ તવંગર બને નહિ તે જાનનો પાકો બહોળસ્ત કરવો છે.

આપણે સૌને પૂરતાં દૂધ-ધી-વસ્ત્ર-આરામ ને એકતા અનુભવવા માટે પ્રવામ વાંચન, ને અન્ય સંસ્કારિતા આપવાં છે. સામાન્ય સમજ ધરાવતો ડાહ્યો નાગરિક આ બધું ધકિઠે છે તેમ કહેવામાં કશું જોખમ નથી.

પણ આ કરવા માટે આપણે મુડીવાદને ટાળવો પડશે, પણ તેણે ઉત્પાદન વધાર્યું છે તે જ કક્ષાને ટકાવવી જ નહિ બલકે વધારવી પડશે. ઉત્પાદનનું સ્વરૂપ આ રહે તે જરૂરી છે. પણ શક્તિ ન ધટે તે ખજરદારી રાખીને, વધે તે ગણતરી રાખીને.

૨ વિજ્ઞાનનો ઉપરના હેતુને સિદ્ધ કરે તેવી આજ્ઞા સાથે વિકાસ કરવાનો રહેશે.

૩ લોકોના અભ્યાસનો કાળ વધારવો પડશે.

૪ સહકારી પ્રવૃત્તિને મુખ્ય આધાર બનાવવો પડશે.

આમ કરવા જરૂં તો અમને લાગે છે—નહિ હાલ છે તેવું કેન્દ્રીકરણ હોય—નહિ શુદ્ધ વિકેન્દ્રીકરણ—તે વચ્ચેના એક મધ્યમ પ્રતિ-પદ્ધતિ આપણે લેવો પડશે. ને તે હશે સમાજવાદે ગાંધીવાદ માથે કરેલી બાંધછોડ કે ગાંધીવાદે કરેલ સમાજવાદના શ્રેષ્ઠ અંશો સાથે અનુબંધ.

(૨૫)

૧૫ મી ઓગષ્ટ અને આપણે

૧૫ મી ઓગષ્ટ ! નામજ આપણા હૃદયના તાર ઝણઝણાવે છે. તે દહાડાની મધરાત ! અનેક ચક્રવર્તીઓની વિજય ને પરાજયની ધાત્રાઓ જોનાર દીઠ્ઠીએ તે રાત્રે એક ચક્રવર્તી સામ્રાજ્યની સત્તાનો અંત જોયેનો. હૈયાનો સાગર તે દિવસે હિસોળે ચડેયો. જે સ્વતંત્રતા માટે કંઈકે પોતાના જીવન આપ્યાં હતા, તે આખરે જીવતાં જીવન જોવાનું ભાગ્ય આપણને મળ્યું.

આજે એ વાતને એક વર્ષ વીતી ગયું છે. પણ તે દિવસની સ્મૃતિ તો તેનીને તેવીજ તાજ છે. એ સ્મૃતિની સાથેમાથ આગળના મવારે મારા મનમાં સ્મૃતિ જોડે છે પેના મરજવા શહીદોની કે જેમણે પોતાના તેજસ્વી લખવખતાં ચીવનનો અભિયેક આ સ્વાધીનતાની દેવીને કરેનો. ને બીજી જ સ્મૃતિ જોડે છે વાચવ્યગ્રાંથના એ પડાડો. જેના જ ઉન્નત, ને તેવા જ દુર્ગમ પ્રયંક પુરુષ મરહુના માધી બાદશાહખાનની મધુર ને વેદનાપૂર્ણ છે એ સ્મૃતિ. માધીજીને ચરણે એમણે જે રીતે પોતાની જાનને ધરી હતી તે ભક્ત એક ભારે કાવ્યનો વિષય છે સરહદમાં તક્ષશીનાને બીજા કંટવાય બૌદ્ધધર્મના અવશેષો છાંયેના પડ્યા છે, છેક યુબારા મુઘી વિહારે પથગયા છે. એમની હામલને પરિણામે સરહદમાં અવેરનો આ પ્રતિનિધિ જિઓ યયો હશે ?

જાણતા નથી કાંઈ, પણ વિજ્ઞાનમુખે વિદ્વાનો એમજ નવા તત્ત્વની
જોધ ચતા નાચી જોડે છે, તેમનું ધ્યાનને મંરોધનટ્ટાતિ આ જગતની
ઝનૂની, વડેમી, આવેશી ૥, ને સાવ અજ્ઞાન લોડામા અડેરનો મદરો
ફેલાવનાર આ પદાડા પુરુષ તરફ જવા જોઈતા હતા. કંઈ હીનમત,
ક્યા રમાયણથી એમણે આ પદાડાને અદિસક જનાવ્યા હતા ? એ
ગમે તે હોય પંદરમી ઝોગષ્ટનો મદિમા ઊજવતા પડેના મારું મન
એમના બાજુ દોડા જન છે, ને મારું હવે એમને નમે છે શું
જનશે તેની વાત તો રાજ્યકારણીય નેતાઓ કહી શકે, પણ નીતિના
ધ્યાપક કાયદામા નાજક જેવી શ્રદ્ધા રાખનારા અબૂધ ગ્રામજનોની
જેમ આપણુ પણ મહીશું કે સરજ વાદ્યે ઢાકવો શક્ય નથી તો
શે દકાશે ?

એમને વંદના કરીને આપણે આપણો ધર્મ આજના દિવસે
વિચારીએ ટેલીકવાર એવા લોકો મળે છે જે કહે છે કે સ્વરાજ
આવવાથી શું થયું ? એમને કું કહું છું કે તમે આ પ્રશ્ન પૂછતા થયા
તે તો પ્રત્યક્ષ કાયદો છે જ. આ પ્રશ્ન પૂછો છો એનો અર્થ જ એ
કે ચાહુ રાજ્યતંત્ર વિષે તમે વિચાર કરતા થયા છો એ વિચાર
માયો હોય અને ખોટો પણ હોઈ શકે, પણ વિચારહીન જીવન
કરતા તો એ ઊંચી વસ્તુ છે અથવા તો માયું કહીએ તો તે જ
પાવાની વસ્તુ છે. લોકશાહી જ્યાં આમંત્રણ વિચાર જ ન કરતી
હોય ત્યાં હોઈ શકે કેવી રીતે ? હવા વિના જીવન જેમ સંભવતું નથી,
તેમ જ વિચાર સ્વાર્તંત્ર્ય વિના લોકશાહી સંભવતી નથી. બોકો
અસતોષ બતાવે છે તેની પાછળની માન્યતા એ છે કે આ રાજ્યને
પણ ફેરવતું પડરો કે શું ? રાજ્યને ફેરવવાનો પોતાને અધિકાર છે
એ વાત જો આપણે મામાન્ય બોકોમા આટલા ગાળામા કનારી
શક્યા હોઈએ તો એ બારે મોટી વાત હ જો કે મને એના વિષે
ચોડી શકા છે મોટા ભાગના પૂછનારાઓના મનમા સ્વરાજ્યમા

જે સુખસદ્ધિ થવાની કલ્પના હતી. તે તરત કુળીમૂત ન થઈ તેની નિરાશા હોય છે. નવાઈની વાત એ છે કે જેમણે આ સ્વરાજ્ય લાવવામાં ભાગ્યે જ ભાગ આપ્યો હોય છે તેમને નિરાશા વહેલી આવે છે. કૃવો ખોદનારને પાણી પૂરું ન નીકળે તો ખેડ થાય તે તો મમળમય એવી વાત છે. પણ જેમણે કાદાળીનો ટચકો માર્યા વિના પાણી પાણી ક્યું છે તેમનેય પાતાળ કૃવો ફૂટવાને બન્ને થોડું પાણી નીકળ્યું તેથી કુખ થાય છે. તે જોઈએ છીએ ત્યારે હસવું રોકવું થોડુંક મુશ્કેલ પડે છે.

પણ સાચી વાત એ છે કે સ્વતંત્રતા એ પણ બીજી બધી વસ્તુઓની જેમ સતત પરિશ્રમે મેળવાતી ને સચવાતી વસ્તુ છે. મગ્નુ પણ લોકડાં માગે છે તો પછી સ્વતંત્રતા એમને એમ કેવી રીતે ફળે ? લોકો જ્યારે ઘર માંડે છે ત્યારે ઘરમાં એમ માનવા હોય છે કે આત્મે એક બોલો જિતયાં. રાજ રાધવું-કે વીશીવાળાની લાચારી કરવી એમાંથી જિતયાં. પણ ઘર માડ્યા પછી ખચર પડે છે કે આ તો નવી જાનગ જોઈ કરી. હજાર-મીડાથી માંડી તે વેણીના ફૂલ સુધીની ચીજો મેળવવા દોડ્યામ કરવી પડે છે. પણ તેથી કાંઈ કોઈ પાછા લોજનો આશરો લેતા નથી કારણકે ગૃહિણી જે યાળા પીરસે છે તેમાં બંધે બે ચીજ આછી હોય તો પણ એમાં જે પોતાનું હેન ને માધુય પીરસે છે તે પેલી લોજનો મહારાજ કેમ કરીને પીરમવાનો હતો ?

એટલે જેઓ સ્વરાજ્યની આજની વ્યવસ્થાથી થોડા અસંતોષી બની ખૂમરાયુ કરે છે તેઓ ફરી વિલાયતની વીશીમાં જમવા જવા હજો કરે તેની ચિંતા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી.

ચિંતા હવે કોઈ પાછા ફરશે તેની નથી પણ કેટલી ઝડપથી આગળ વધાય છે તેની છે.

આપણે એક વસ્તુ ખૂબ અપ્રધ પણે મનમાં મમજી લેવી જોઈએ કે આપણા દેશને એકરંગો ને આત્મવિશ્વાસ કરવાને માટે આપણી પામે બહુ ઓછા વર્ગો છે. ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ દમણમાં ન આવે પાયુ તેને આવના દમ-પંદર વર્ષથી વધારે ગાળો જાય તો આપણે આપણી જાતને બાબરશાહી મણુગં.

હાલમાં બધું નથી પડી-ચાક ખાવા થંભી છે. ગયા મમય કરતાય વધારે વિકાસ રીતે વ્યાપક ચલાજ એ થંભેલ છે પેનેટ્રાઇન, ક્લોરોફોસ્ફોરસ તો એ વામન સ્વરૂપે ચાલુ જ છે. આ સ્થિતિમાં આપણે જે ધાઇ શક્તિ મેળવવી હોય તે આ ટુંકા ગાળા દરમિયાન જ મેળવવી રહી, યુદ્ધ એ કેનું જારે ખર્ચ, ને કેવો ગજબનાક પરિશ્રમ માગે છે તે તો ઇંગ્લાન્ડની આજની સ્થિતિ ઉપરથી આપણે મમજી શકીએ છીએ. વિજેતા હોવા છતાં દેવાના બોજ નીચે એ દટાઇ ગયું છે. અશ્વિશુદ્ધ મરોની એ પ્રજા હોવાથી આજે એ પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખી શકે છે. બીજું હોત તો ક્યારનું થે કાઢને ત્યાં વેચાઇ ચૂક્યું હોત.

અશ્વિશુદ્ધ મરો તે પ્રયોગ મમજપૂર્વક કરું છું. લુઇસીયાના ડાકીફ પછી અમેરિકા ઉડીને વિધાયત મગેરો ઇંગ્લાન્ડની પરિસ્થિતિ જાતે નિહાળવા એ કટોકટીના ક્વિસો દતા, કાસ પડ્યું હતું. નોર્વે, ડેન્માર્ક, બેનજિયન પડ્યા દતા હિલ્લરની બોલચાલ હતી રોજ ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ વિમાનો લંડન પર ત્રાટકતા દતા. કંઈ પણ જર્મનો ઇંગ્લાન્ડ પર સૈન્ય ઉતારશે તેની ધડીઓ ગણાતી હતી એ વખતના ઇંગ્લાન્ડનું લુઇસિયાને દળ ગિચ દોયું છે. વાંચના વાચતા આપણા દિશમાં જ જોમ પુરાય તેનું છે. લુઇસિયાને જોનમટ્ટેચીને મળવા ગયેલ.

સ્ટ્રેચી કહે 'તમે વિમાનમાં આવ્યા ? ડેટલુક બાહુ' જેમે ને "

ફિશર કહે: ઠીક ઠીક મોંઘુ પડે તેવું છે.'

રેટ્રેચી કહે: 'મારી પત્ની ને જે બાળકો કેનેડામાં છે. તેમને અહીં લાવવા છે; એટલે બાડું પરવડે તેવું છે કે કેમ તે પૂછું છું.'

ફિશર કહે: 'તમને એમ નથી લાગતું કે તેઓ છે ત્યાંજ વધારે સલામત છે ?'

'આજે અહીં જે ચાલી રહ્યું છે તેનો અનુભવ જે મારા બાળકો ન લે તો અંગ્રેજ તરીકે એટલા બેચેન રહી જાય. મારે એમને પૂરા અંગ્રેજ બનાવ્યા જોઈએ.'

વાંચીને હું હિંમત યથા ગયો. ને ફિશર કહે છે કે આવું વિચારનાર કેવળ રેટ્રેચીજ દત્તો એમ નથી; એ ધણું અંગ્રેજોના માનસનો પડઘો જ પાડતો દત્તો.

આવાજ બચંકર યુદ્ધ વચ્ચેથી આપણા દેશ ફક્ત છ-વીસ વર્ષમાં કદાચ પસાર થવું પડે ને તો ગામમાં જાવાને જોઈને છોકરાંને સંતાડી દેનાર માઆપ વડે એ પરિસ્થિતિનો આપણે કેવો સામનો કરી શકીએ તેનો વિચાર કરતાં મારું મન એક પ્રકારનો બધ અનુભવ્યા સિવાય રહી શકતું નથી.

સ્વતંત્રતાને અવામતી જાને સાથે રાખી શકતાં નથી. જે ખડી-આમાં ખાંપણ, લાઇને ફેર છે તેનાથી જ સ્વતંત્રતાને ઘેર રાખી શકાય છે.

સલામતી શોધવાનો દુર્ગુણ આપણામાં ચારે બાજુ દેવાયો છે. આગ લાગી હોય તો એમાં ઝંપલાવનારા કેટલા નીકળે ? બહારવટીઆ આવ્યા હોય તો સામે ચાલનારા કેટલા નીકળે ? પ્લોટની વહેંચણી થતી હોય તો છેવાડે રહેવા તૈયાર કેટલા નીકળે ? જે મદ્રાસની છોટા કાચી હોય એ મદ્રાસનો પ્લાન ગમે તેવો સુંદર હોય ને ગમે તેટલા કુશળ રચયિતોએ બાંધ્યું હોય તો પણ એ વરસાદ આવતાં તૂટી

પડવાનું એ વાત જોટલી ચોક્કસ છે તેટલી જ જે સ્વતંત્ર દેશમાં નાના મોટા ક્ષેત્રોમાં ખૂબો શોધનારાની સંખ્યા વધારે ને મરજવાની મખ્યા ઝોણી તેની સ્વતંત્રતા અરક્ષિત છે તે વાત પણ ચોક્કસ છે.

આ મરજવાપણની જોડાજોડ એક ખીજ વાત પણ આપણે આ અવમરે વિચારી લેવી જોઈએ. લોકશાહીનો પાયો એકખીજના મહા અંશોની કઠરનો ગુણ છે. લોકશાહીમાં વિચાર સ્વાતંત્ર્ય એટલા માટે આપવામાં આવે છે કે દરેકે કંઈક કંઈક ઉમેરો સત્યના મૂલ્ય પ્રગટીકરણ પહેલા કરવાનો હોય છે, દરેકમાં નહીં તો પણ બહુ મોટા ભાગના લોકોમાં કંઈક વિશ્વને આપવા જેનું કાચા કે પાકા સ્વરૂપમાં હોય જ છે આપણા આ નાનકડા સમાજમાં કોઈ રમતમાં હુશિયાર હોય છે, કોઈક તાકીમાં, કોઈક યાજ્ઞસ્તમાં તો કોઈક રસોઇ કરવામાં, કોઈને ગાયો ને વાઝરડા પર અનહદ પ્રેમ હોય છે ને કોઈક સંગીતનો આશક હોય છે. ને ખીજમાં એ સાવ કોઈ હોય છે. જે જૂના ધારણે આપણી શાળા આપણે ચલાવતા હોત તો નિશાળ ગોખી કરી લાવનારા મિત્રાચના આ મહુ લોકોને આપણે નાપાસ કરવા પડત, પણ આપણે એમ માનતા નથી. આપણે તો એમ માનીએ છીએ કે દુનિયામાં આવા અનુભવિશારદો કે ગોખણિયા મિત્રાચના લોકોની પણ જરૂર છે. ને કદાચ ઘણી વધારે જરૂર છે. એટલેજે કોઈ વિદ્યાર્થી દ્વિત રીતે એકાદ વિષયમાં પણ નીન કેડી પાડે તેને આપણે વધાવીએ છીએ, ભગત જેવા વિદ્યાર્થી ન્યા ક્યરો બાળે ત્યાંથી મૂંગા મૂંગા ઉપાડ્યા કરે તેનો શું જેવો તેવો ઉપયોગ છે ને નરપત મિંહ પ્રેમપૂર્વક વાછડા સાચવે છે તે કાતણમાં ખીજ કરતા પાછળ છે તેથી શું નાપાસ ગણાશે ?

કાતણમાં હુશિયાર હોઈ ને વાઝરડા પણ કુશળતાથી માચવે તો જરૂર વધારે સરસ, પણ તો વળી સફાઈમાં પાછળ રહેજે, કે રસોઈમાં મંદ રહેજે, એટલે બધી બાબતોમાં કોઈ મરખી જ કુશળતા

કે મરજો જ રસ ધરાવતા હોય તે વાત મંભવિત નથી એટલે જ આપણે દરેકે એકી માથે ગુરુ ને શિષ્ય-એનાપતિ ને સૈનિક થવાનું છે. ગુણવંતબાદ બંદૂકની તાલીમમાં મારા ગુરુ થવાના ને ડાર્ડ વિષયમાં વળી હું ગુરુ થવાનો. કાયમના કોઇ ગુરુ નહીં, કાયમનો કોઇ શિષ્ય પણ નહીં. શિષ્ય એ જાગૃતમાં ગુરુનો પણ ગુરુ હોય. આ માત્ર વ્યવહારમાં આપણે અનુભવીએ છીએ, તેથી જ એક પ્રકારની યંત્રવત્ નહીં પણ સાચી મમજલ આવે છે. જ્યાં એક પક્ષ આપ્યા કરે ને બીજો લીધા કરે ત્યાં મમાનના મંભવે નહીં. આપણે-અહતબહત જગતમાં થયા કરે છે. તેથી કોઇએ માર્ગત્રિક ઇન્કારો રખાય નહીં. દરેકને કશુંક આપવા જેવું છે તે જો આપણે મમજલે ને સદ્ભાવ-કદર કેળવીએ તો ભાગલા ન પડે. ભાગલા તો આપણા અંતરમાં પડે છે. ને પછી બહાર દેખાય છે. ને ભાગલાનું મૂળ બોળ કરતાં હું જોઈ છું તે ભાવ છે લોકશાહી એમ માને છે કે હુનિયા એકરંગની જ બને તેથી કાંઈ વિશેષ કાયદો થાય નહીં. એમાં બધાં નહીં તોપણ ધણા રંગોનો અવકાશ છે-નરી મીઠાશથી આપણને જે કિંમતે અણમો આવે. થોડી કડવાશ, ખટાશ, તુરાશ, ખારાશ, મીઠાશની જોડાજોડ સૌને સ્થાન છે. અજગત કોઇનું થોડું ને કોઇનું વધારે; પણ તે પ્રમાણે પણ જો પરસ્પર માટે આદર હોય તોજ શોધનું સહેલું છે.

આજે આપણા દેશની હવામાં એ વસ્તુ દેખાતી નથી. મને બય છે કે એ નહીં હોય ત્યાં સુધી આપણે સાચી લોકશાહી ઊભી કરી શકીશું નહીં. જે માણસો ભેગાં મળે છે એટલે ત્રીજાની નિંદા શરૂ કરે છે. ને તે જે પણ ખીજા પાસે જાય છે ત્યારે છેલ્લે મળેલાની નિંદા કરે છે. આપણે આપણા અંગોનો જાણે જાણીબૂઝીને વ્યંગ કરી રહ્યા છીએ. આપણું મામાનિક જીવન આનો પડધો છે.

ગુજરાતમાં દસલાખ આદિવાસીઓ છે, તે આપણે દેટલા જાણીએ

છીએ ? હમ લાખ એટલે ગુજરાતની વસ્તીના હમ ટકા. એ બધાં આજે કેવી હાલતમાં સગડી રહ્યાં છે તે સૂરત ગિલ્લામાં જઈએ તો ખચર પડે. હરિજનો પણ ૧૫-૨૦ લાખ હશે, તેટલાં કાળા વગેરે હશે. આ બધાં માથેનો આપણો વ્યવહાર જુઓ, અગત્ય કે વિશ્વામિત્રે એમની વચ્ચે રહી શમરી જેવી સ્ત્રીઓ ને શુદ્ધ અને હનુમાન જેવાં રતેનાં ધડયાં, આજે જુગતરામભાઈ જેવા કાષ્ઠક છે, પણ કેટલાં ? ત્રીશ-ચાલીશ લાખને એ કેવી રીતે પહોંચી શકે ? જન સામાન્યતઃ અંતઃકરણ જે એ આશ્વાસીઓ માટે ન કકળી જોડે તો જુગતરામ-ભાઈનું આસે પણ શું ?

મનુસ્મૃતિનો એક શ્લોક વાંચીને મારા મનમાં આઘાત લાગેલો. તેમાં લખે છે કે જો કોઈ અનાયઃ આયઃ ને માળ દે તો હમ ઇંચ લોહાનો સળાઓ તપાવીને એના ગળામાં ઉતારી દેવો; આપણે શુદ્ધ-અનાયો સ્ત્રીઓ-જે ૯૦ ટકાની વસ્તી છે તેમની અવહેજના કરવામાં બાકી રાખી નથી ને તેમાં જો ફેરફાર નહીં કરીએ તો જો પરિણામ આવશે તે ખોદનાક હશે.

માણસને કૂતરાં-ગિલાડાંની જેમ રાખીએ ને પછી કટોકટીની પળે એની પાસે ધર્મ, દેશ કે સંસ્કૃતિને નામે વફાદારી માગવા જઈએ તો એ કેવી રીતે બળે ?

લોકશાહી સાથે આનો કદી મેળ ન ખાઈ શકે ને આમાં ધીમે ધીમે ફેરફાર પણ ન થઈ શકે. જૂના જમાનામાં એ કદાચે આજન કારણ કે આપણી પામે અપરિવર્તન શીલ સમય હતો. આજે તો વીસ વર્ષમાં બે વાર ફુનિયા પવટાઈ જાય તેવો જમાનો છે એમાં જો કંઈ તેટલુંજ થયું-જે બાકી રાખ્યું તેનો કશો જ ભરોસો નહીં. એટલે આપણે આજને પ્રભાતે એવો મંકલ્પ કરવો જોઈએ કે હું કોઈપણ સંજોગમાં જિંદગી ને નીચાની દિશામાં દેકો નહીં આપું.

તે દોષ પણ દિશા તરફથી આપણને બચ હોય તો મુખત્તે આ નિશામાંથી જ છે

ખીનજી વશમાં એક વટનેન ઢેઢ કે હથળી કોમના ગુનામે ખીનજી બાફાદનો નાશ કરી ફરી દિન્દુઓનું રાજ્ય સ્થાપના પ્રયત્ન કરેતો પણ એને દિન્દુ રાજ્યોએ ટેકો નહોતો આપ્યો કારણ કે તે હલમ કુળમાં જન્મ્યો હતો-તેના કરતા ગુનામી માગી

એક મહાભારતના કલ્પના વારાથી આ ચામ્યુ આન્યુ છે આપણે તેને ધીરા મુધારા હાન મિટાવવા પ્રયત્ન પણ કર્યો છે પણ કાળની ગતિ પણ વધી છે તેની સાથે જ મુધાગએ પણ ગતિ વધારવી જોઈએ, જે તે આ હમમમાં આપણે ન કરી શકીએ તો આપણે ભોમ્મશાહી માટે અપાઠ કરવાના.

માધનન અભાવે આપણે નહીં હારીએ-થાપ ખાશું તો વિશાળ ઉદયના જન્મતી પરસ્પ ની મદદ ને મગજવાપણને અભાવે

(૨૬)

યુગનો મુખ્ય સવાલ

દૃશ્ય જમાનાને એનો ખામ પ્રશ્ન હોય છે, એ પ્રશ્નને જો તે ન ઉકેલે તો તે જમાનાની બીજી પ્રગતિની અવગતિ થઈ જાય ને જો તે ઉકેલે તો ધણા ભયોભાષી ને ઊભરી જાય

આ જમાનાનો એવો કાળપ્રશ્ન છે શાંતિનો યુદ્ધો જે ખર્ચ ને જો નિર્વાહ માટે છે તે જો ચાલુ રહે તો મનુષ્યજાતિનું બાવિ સાવ અધિકારમય છે

હિરોશિમા પર જે બોમ્બ ફેંકાયો ને જેણે પડતા સાથ જ ૮૦ હજાર માણસોનો સર્વનાશ કર્યો ને બીજા એવાને વીઝે મોતે માર્યા તે કરતા પાંચસોગણી વિશેષ શક્તિવાળો બોમ્બ આજે શોધાયો છે મહાભારતમાં જે નારાયણાત્મનું વર્ણન છે ને જેનો મામનો ભીમ-અર્જુન પણ મરી શમ્યા નહોતા તેનું આ નારાયણાત્મ છે તેને શોધવા ને નભાવવા માટે દેશનીમ પરિતો મોટો બાગ પ્રજાઓ વાપરી રહી છે મોકોને પૂરા રહેવાયુ, પૂરો ખોરાક ફળ, દૂધ, કળાશુભિ મળ્યા નથી, પણ સોતની આ મળવટ અટકતી નથી

આ કેમ અટકે ?

વર્તમાન યુદ્ધો જૂના જમાનાના યુદ્ધો જેમ સ્ત્રીઓ કે જમીન માટે થતા નથી પણ મુખ્યત્વે યાય છે જમીનો મેળવવા માટે જે

માલ ઉત્પન્ન થાય છે તે નફા સાથે ખપાવવા માટે. જેમ દેશ વધારે વ્યાપારકુદ્યોગપ્રધાન તેમ જળર પશુ વધારે પરાધીન. જે આખો દેશ વ્યાપારકુદ્યોગપ્રધાન હોય તેના માલિક કે મજૂર સૌનું હિત માવ ખપે, ખૂબ ખપે તેમાં જ હોય છે.

એટલે સાદો ઉપાય તો એ છે કે માલ વ્યાપાર માટે નહિ પણ મુખ્યત્વે જાતકુપયોગ માટે થાય જેને આપણે વિકેન્દ્રિત અર્થરચના કહીએ છીએ તે મુદ્દ ટાળવાનો. મોટામાં મોટો ઉપાય છે. પણ સો ટકા વિકેન્દ્રિત અર્થરચના થવી મુશ્કેલ છે કારણ કે લોકો વચ્ચે જે વેપાર રહેવાનો છે, તો એ વેપાર ખાનગી નફા માટે ન થા તે પહેલું જોવાનું જોઈએ; જે નફાની વહેંચણી સહુની વચ્ચે થઈ જતી હોય તો લોકોની ખરીદશક્તિ સમાન રહે. માલની કિંમત ને લોકોને મોજ મજૂરી બંને પક્ષમાં સરખાં રહે તો માલ ક્યાં વેચવો તે પ્રશ્ન આખરે ઊઠે નહીં ને બહારની જગ્યાને હાથ કરવાની અનિવાર્ય જરૂરિયાત જિભી ન થાય; આમ ધર્મણુનું એક મુખ્ય કારણ ઓછું થાય.

આમ છતાંય દેશના લોકો વચ્ચે રહે છે તેમ દેશપરદેશ વચ્ચે પણ વેપાર રહેવાનો; ખાસ કરીને કાલસો કે યુરેનિયમ જેવાં દ્રવ્યો માટે ખેંચતાણુ રહેવા સંભવ રહે છે. આ ટાળવા માટે જેમ દેશના આંતરિક વેપારનો નફો દેશજનો વચ્ચે વહેંચાય તેમ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કે ઉદ્યોગનો નફો આંતરરાષ્ટ્રીય હિત માટે વપરાય તેમ જોડવાનું જોઈએ. જેમ વ્યક્તિગત મૂડીદારી પ્રથાનો વિરોધ જરૂરી છે તેમ રાજ્ય કે દેશની મૂડીદારી પ્રથાનો વિરોધ જરૂરી થવાનો.

આનો વ્યવહારુ અર્થ છે કે દેશાભિમાન એટલું ઘટાડવું પડવાનું. જગતના ઝગડા વધારનાર ને દેશના જ નફા તરફ જોનારું અર્થશાસ્ત્ર દેશાભિમાનના પાયા પર ટકવું છે. જે દેશની આંદર એક શ્રીમંત ગરીબ પાસેથી ઓછા ભાવે લે ને તેને મોંઘા ભાવે આપે તે

અયોગ્ય હોય ને તે પ્રધાનો આપણે અત લાવતા હોઈએ તો એક દેશ ખીન્ન પછાત કે ગરબડ દેશ પાસેથી ઝોછા બાવે માન લેવાની ને તેને મોઢા બાવે આપનાની આશા રાખે તો તે પણ તેમજ ન અનૈતિક ને અન્યાયમયું છે

ધરતી પાસેથી લઈએ છીએ તેમ જ ખાતરરૂપે દઈએ છીએ ગાય પાસેથી દૂધ લઈએ છીએ તેમજ ખાણરૂપે દઈએ છીએ, તેની શક્તિને ઘસારે આપવા દેતા નથી તો જ ધરતી ને ગાય લાખુ જીવે છે ને આપણને જિવાડે છે દીધા વિના લેવાનું મે વરસ મીઠું લાગે પણ તે લેનારનો પણ નારા કરે છે આ માલ કુદરતી કાયદાનું ઉલ્લંઘન છેના આર સૈકાનું અર્થશાસ્ત્ર પ્રસ્ટ આ યુ છે તે તો સરતામા લેવાનું ને મોત્રામા દેવાનું અનર્થશાસ્ત્ર બન્યું છે, આને લીધે તકર્ષીદા જન્મી છે, લો ને આપો, મજૂરી લો-ખરી શક્તિ આપો, માલ લો-ઉત્પાદન શક્તિ આપો-આ વસ્તુ એકે એક તમકકે અમ લમા આવવી જોઈએ

પોતાના દેશ પૂરતો સમાજવાદ લાવવાની વાત દુનિયા ા હવામા છે ખાનગી નફાનું અર્થશાસ્ત્ર લોકોને ખરીદશક્તિ આપતું નથી ને બેકારી મદી ને પછી બજાર સર કરવાના યુદ્ધોને જન્મ આપે છે તેમ સમજી લોકો સ્વીકારવા માડ્યા છે

પણ તે જ નિયમ અંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમા લાગુ પાડવાનો વિચાર આવે છે ત્યારે દશાભિમાનનું પૂતળું આડે ધરાય છે, ‘આપણો દેશ સમૃદ્ધ થાય તેમ નથી જીવતા ?’

આપણે હિમ્મતપૂર્વક આવા જૂઠા દેશાભિમાનને ત્યાજ્ય મગનું પડશે ને કહેવું પડશે કે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના નફા આંતરરાષ્ટ્રીય બેકમા સહુને ફાળવવા માટે જમા કરાવવો જોઈશે.

જો આ ત્રણે વાતો કરવામા આવે ઘ બને તેટલો માન જાત ઉપયોગ માટે કરવાનું ઉત્પાદકોને ઉત્તેજન આપવામા આવે, ઘ દળની

અંદરઅંદરનો વ્યાપાર ને યંત્રોદ્યોગથી થતો નફો દેશમંસ્તનો ગણવામાં આવે, ને ફ. આંતરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનો નફો સૌ રાષ્ટ્રોનો ગણવામાં આવે, તો યુદ્ધનો ભય ધણે અંશે ઓછો થઈ જાય.

પણ મિથ્યા દેશાભિમાન આપણને આ વિચાર કરતાં રાષ્ટ્રી રહ્યું છે ઉત્તમમા ઉત્તમ સમાજવાદી કે સામ્યવાદી પણ “મારો દેશ ખરો હોય કે ખોટો-પણ હું તેની સાથે” એમ કહેતાં અચકાતો નથી; કારણ કે તેનો દેશ ખીજા દેશો સાથે ગળાકાપુ હરીફાઈ કરી જે નફો હમડી લાવે તેમાં તેનો પણ હિસ્સો હોય છે. સામ્રાજ્યવાદી દેશના મજૂરો પણ વધારે કે ઓછે અંશે સામ્રાજ્યવાદી જની જાય છે.

રાષ્ટ્રીય સમાજવાદ કે રાજ્યવ્યાપી સમાજવાદ દેશની અંદર ન્યાયની સ્થાપના કરી શકશે પણ તે જે રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપને જ વળગી રહેશે તો યુદ્ધો નિવારી શકાશે નહીં. સંભવ તો બહુટો એ છે કે યુદ્ધને એ વધારે તીવ્ર, ભયાનક કરી મૂકશે; કારણ કે આ અધઠિત વ્યાપાર-ઉદ્યોગમાં માલિક-મજૂરનો સ્વાર્થ સાથે હોવાથી બધા વધારે સ્વાર્થથી જોડાયા હશે.

વિશ્વશાંતિ ને દેશની અંધ વફાદારી સાથે ચાલી શકે જ નહીં. શુરુદેવે કહ્યું છે: “હું મારા દેશને ચાહીશ પણ પૂજા તો સત્યની જ કરીશ.” આપણે આજની પરિભાષામાં કહીશું કે હું મારા દેશને ચાહીશ પણ પૂજા તો સમાનપુલ્કિવાળા ન્યાયની જ કરીશ. ત્યારે જ ન્યાયી અર્થશાસ્ત્રનો પાયો વિસ્તાર પામશે ને શાંતિનો જન્મ થશે. નહીતર અંધ સ્વાર્થપુલ્કિવાળા અંધપુત્રોએ માતા ગાંધારીની શિખામણ ન માની ને મહાભારતમાં કપાઈ મૂઆ તેવું આપણું પણ થશે.

(૨૭)

એક મુખ્ય કામ

હેરાલ્ડ નિકલસન જાણીતા અંગ્રેજ પત્રકાર ને ચરિત્ર લેખક છે. એમણે ૧૯૧૯ ની વાસાઈક્સની સહિ વિષે હમણા એક પુસ્તક લખ્યું છે. લખવાનો હેતુ આ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જે કાયમી સહિ થાય તથા મુનો કામ કરવું થાય તેમાં એ વખતના અનુભવો તાજા કરી મહાશય થવાનો છે. મહાશય થઈ શકવાના એ વિગેષરૂપે અધિકારી એટલા માટે છે કે, સહિનું ખતપત્ર થયું હવું તે વખતે એ બ્રિટિશ પરદેશ કચેરીમાં અગત્યના હોદ્દાપર હતા ને અદરના બનાવોના ભોમિયા સહેજે થવાય બનેલું. એમણે પ્રસ્તાવનામાં જ નવી સહિ વિશ્વશાંતિ તરફ લઈ જાય એ માટે કેટલાક કિમતી સૂચનો મૂક્યા છે ને તેના અભાવે જ ૧૯૧૯ ની સહિ નિર્મૂળ ગઈ તેમ માર ખેંચે છે. આખું પુસ્તક વાચતા અદરનો એક મુદ્દો આપણા દેશને આજની સ્થિતિમાં અમને ઉપયોગી લાગ્યો છે, તેની નીચે ચર્ચા કરીએ છીએ જે કે આ માસિકની શરૂઆતથી જ એ પર અમે અવારનવાર માર તો મૂક્યો છે જ.

નિકલસનના કહેવા મુજબ એ વખતની સહિના ધડવૈયા પહેરેથી જ અપ્રમાણિક, વૈરભાવથી દોરવાયલા કેટ્ટુંકી દષ્ટિવાળા હતા એમ નહોતું.

વિસ્તરના કે સોઘડ ન્યોર્નના આશયો સારા હતા; પણ રાષ્ટ્રમંથ નિષ્ફળ ગયો તેનાં મુખ્ય કારણોમાં એક કારણ એ જણાવે છે કે એમનાં તેમજ એમના મતદારો વચ્ચે આ જાગૃતમાં ફક્ત મોટું અંતર હતું. એટલું જ નહીં પણ એ અંતર ભાંગવું તે મદતરતું કામ હતું તે વાતનો ખ્યાલ પણ એમણે રાખ્યો નહીં. એ લખે છે કે આ બધા આગેવાન પુરુષોએ લીંગ ઓફ નેશનમાં અવેચ્ય અદાલત રાફતા આવજોમત્વ પર મર્યાદા કે મુક્ત વ્યાપાર વિષે જે જુરસાદાર પ્રવચનો કર્યાં તેની સાચી જરૂર તેમ ચેતવેતાના મતદારો પાસે હતી. જે ધણાએ ક્યું નહીં, પશ્ચિમે એમના આદર્શોને આખરી મંજૂરી મળવામાં વિઘ્નો નડ્યાં. જે કે નિક્કમને આને ગોણુ કારણુ મણુ વ્યું છે. ને ખીજા મુખ્ય કારણોમાં એને મૂક્યું નથી. પણ અમને એમ લાગે છે કે રાષ્ટ્ર સંઘની નિષ્ફળતામાં એને મુખ્ય કારણોમાંનું એક મણુનું જોઈએ. લોકશાહી માટે સૌથી મોટા મવાલ જ મતદારોના પ્રીકશિક્ષણનો છે. કારણ કે મતદારોની હજી તે જ ઉવટે રાજ્યની હજી બને છે. એટલે લોકશાહીમાં મતદારો તે ફૂલો છે ને રાજ્યનંત્ર તો માત્ર કોસ-જગદ વગેરે વાહન છે, આ રિથિનમાં જગદો ગમે તેવા અપગ હોય ને કોમ પતસંતો હોય કે પિતગતો તેથી ફૂવાનું પાણી જો આનું. ડહોણું કે ઓણું હોય તો કાંઈ મીઠું સ્વચ્છ કે અખૂટ જાનું નથી લોકશાહી સિવાયના તંત્ર માટે આ સવાલ ઓછો જિમો થાય છે. કારણ કે એ તંત્રને મતદારોની મંમંત મેવરીને કાર્ય કરવાનો પ્રસ જ જિમો થતો નથી. અરોક લોકોને પૂછ્યા મિવાય જુદધર્મને રાજ્યાચિન કરી વ્યાપક કરી શકે છે. પડોશનાં રાજ્યોને જુદધોરી બંધ કરી નિશ્ચન મેત્રી-બંધનો જિમાં કરી શકે છે. પણ એકવાર લોકશાહીના સ્વીકાર કર્યો એટલે લોકોના દરજ્જો રાજ્ય-વાહકોએ ઉતરવું તે ધર્મ થાય છે. લોહડ ન્યોર્ન જર્મનિને ગમે તેટલો સમાજ દરજ્જો આપવા ધડામર હજીતો હોય,

પણ ચાર વર્ષનાં યુધ્ધે જે વૈરપ્રતિવૈરનાં મોળ પ્રજામાં ઊભાં કર્યા હોય તેને પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખવા માટે સ્વીકાર્યા મિવાય છૂટકો નથી હોતો એટલે લોકશાહીમાં મુખ્ય સલાહ એના ધુરાવાહકો મારા પસંદ કરવાનો નથી પણ સારું પ્રૌઢશિક્ષણ વ્યાપક કરવાનો છે. આ નથી હોતું ત્યાં લોકશાહી આવેગશીન, અસંયમી, અપારંગી ને અપર્યાલોચીન, રોજા જ કે ટૂંકી દષ્ટિવાળો, મંકુચિત પંચ ખની નાથ જાય છે શ્રીમતી સોમશાહીનું અવસાન થવામાં પણ આજ કારણભૂત બન્યું હતું. લોકોને તત્કાળ જોણે મોટા મોટા વચનો આપ્યા, જેમણે માંડી ખુશામતો કરી, જેણે લોકોના જુનાં વેરઝેરને ઠરંડીઆ-માથી કાઢી પાગલ કર્યા તેવાં જેવગામ ને ટૂંકી દષ્ટિવાળા લોકોને તે ધડીએ તો સત્તા આપી, ને એ સત્તાએ જ એમનો સર્વનાશ કર્યો. થીસીડાડીસે એના આતરવિશ્વના ઇતિહાસમા આનો વેધક અને હથમચાવી મૂકે તેવો ચિતાર આપ્યો છે.

આપણે એ સ્વીકારીને જ આશવું જોઈએ કે લોકો જે ધ્યાન આપવામાં ન આવે તો હમણા ને ઠીકઠીક લાખા કાળ સુધી શ્રેય કરતા શ્રેયને પસંદ કરવાની વચણ વાળા રહેવાનો સંભવ છે. માણુ-સોમાં જે દુર્ગતિઓ પડી છે, તેને પ્રચારનો વાવટોળ, વાક્યાવ્યય ને છળ દ્વારા બહેકાવવી તે સહેલું છે. હીટલરે જે બીજા મહાયુદ્ધમાં જર્મનીને ઉતાપું તે આનો પુરાવો છે. લોકો જાણે મોહ મદિરા પીને પાગલ થયા હતા. આણું પુનરાવર્તન થતું ન એટલે ત્યાં સુધી સારા ધુરાવાહકો હોય તો પણ ન્યાય કે યાતિનું રાજ સ્થપાવાનો સંભવ જોઈએ છે.

એટલે ન્યાય અને શાંતિમા જે માનનારાં છે તેમનું કર્તવ્ય સોમશાહી રાજ્યમા સૌથી પહેલું એ શ્રેયમ મિથ ચાલ્ય એ પાયા પર ઊભું કરેલું વ્યાપક પ્રૌઢશિક્ષણનું આદોલન અપાવવાનું છે. આમ ન થાય ત્યાં સુધી મેલેટસ જીતે ને સોફીનીય મરે તે કલ્યાણ નાટક

ભગવાનું લોકશાહીમાં અનિવાર્ય છે.

આપણે ત્યાં લોકશાહી રાજ્ય ઊભું કરીએ છીએ. એની પાસે જેવો અગત્યનો સવાલ અનામનો છે, જેવો સંરક્ષણનો છે, તેવો જ અગત્યનો પ્રૌઢશિક્ષણનો મણાવો જોઈએ. આમ હોવા છતાં આપણે પ્રૌઢશિક્ષણ પાછળ દરિયામાં ખમખમ જોટલી રકમ પથ નાખતા નથી. પણ રાજ્ય એ મોડું કરે કે વહેતું પણ જોએ એમ માને છે કે લોકશાહી રાજ્યતંત્ર આવસ્યક છે તેમની તો ફરજ છે કે એમણે પ્રૌઢશિક્ષણનું વ્યાપક આદેશન ઊભું કરવું.

આ પ્રૌઢશિક્ષણના યોગ્ય પાયા અહીં વિચારીએ:

૧. પહેલું તો આ પ્રૌઢ શિક્ષણનો હેતુ લોકોને શું ગમે છે તે આપવાનો ન હોય પણ સમાજના એક માટે શું જરૂરી છે તે જોવાનો હોય.

૨. એક વ્યાપક ગેરસમજ છે તે કાઢી નાખવી જોઈએ કે પ્રૌઢશિક્ષણ એટલે નિરક્ષરતા નિવારણ, નિરક્ષરતા નિવારણ એ પ્રૌઢશિક્ષણનો અત્યંત નાનો એવો ભાગ છે. અક્ષરજ્ઞાન હોય તે છતાં સંભવ છે કે લોકો શિક્ષિત ન હોઈ શકે. ખીજી બાજુએ હિન્દુસ્તાનમાં જોમ સદીઓ સુધી હતું તેમ અક્ષરજ્ઞાન ન હોય છતાં ગ્રન્થ સંસ્કારી હોઈ શકે.

૩. પ્રૌઢશિક્ષણના મુખ્ય હેતુ એ હોઈ શકે: એક તો જે સદ્યુણો સિવાય કોઈપણ સમાજનું અસ્તિત્વ ને વિકાસ શક્ય નથી તે સ્વીકૃત, સ્વંયસિદ્ધ સદ્યુણોની સત્યતા, સુંદરતા ને ઉપયોગીતા નવે નવે રૂપે લોકો પાસે રજૂ કરવી. કારણ કે વાસણને જોમ માંજવું પડે છે તેમ મોટા ભાગના લોકોના શીલ પર ચડી ગયેલ કાટને અવારનવાર અજવાળવો પડે છે. મારી દષ્ટિએ આવા સ્વંયસિદ્ધ સદ્યુણો આટલા છે: સત્યપ્રિયતા, ધૈર્યાનંદ મનોવૃત્તિ, શ્રમ તરફ અભિરુચિ, સહકારવૃત્તિ ને .

નિર્ભયતા. આ ગુણો કેળવવા માટે કાવ્ય, નાટકો, રમતો વગેરેની મદદ લેવી જોઈએ.

આ ઉપરાંત દરેક જનસમાજને એના સમયમાં કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રશ્નોને ઉકેલવાના આવે છે. આ પ્રશ્નોને ઉકેલવાની પદ્ધતિએ પ્રશ્નોનું મૂલ્યાંકન કરવાની રમમ પ્રૌઢોએ બાળપણમાં જ પ્રાપ્ત કરી હોય છે તે લાખા કાળે ધણીવાર નકામી થઈ હોય છે, ને છતાં જડ સંસ્કારોના બળે એને છોડી શકતા હોતા નથી. અસ્પૃશ્યતા એનો મોટો દાખલો છે. અસ્પૃશ્યતામાં માનનારા બધા નિર્દય હોય છે તેનું નથી. પણ સંસ્કાર-જડતા તેનું કારણ હોય છે.

આ જડતાને હલાવવાનું કામ પ્રૌઢશિક્ષણમાં પડેલ મંડળીનું છે કારણ કે બાળપણને પ્રૌઢાવસ્થા વચ્ચેના ગાળાને કોઈક પુલ વતી સાધો ન દેવામાં આવે તો બે પેઢી વચ્ચે અચકામણ થયા વિના ન રહે. આજના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો મને આ લાગે છે.

૧. હરકોઈ રાજકીય સત્તાધારી પક્ષ પાસે લોકો ખુશી ને સાબિત થાય તેની હકિકતો પર ઉભેનાને, વિચારવાણી ને મિત્ર સ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ ન મારતા વહિવટની અપેક્ષા રાખે તેની તાલીમ આપવી જોઈએ. ખુશી ને માનિત થાય તેની હકિકતો પર રાજકીય કાર્યક્રમો રચાવા જોઈએ તે વાત લોકોને પ્રૌઢશિક્ષણ દ્વારા સમજાવવી જોઈએ. આજે ન સમજાવવામાં આવે તો લોકગાહીનું બાવી અધકાર ભર્યું છે. જે દહાડે લોકો મુખ્ય જરૂરીયાત પોતાના ગામમોઝી મેળવવાને ઓરિસ્ટોટલ ચુચવે છે તેમ રાજ્ય ટેકરીપરથી દેખાય તેટલી જ મર્યાદિ વાળું હતું. ત્યાં હકિકતો માચી છે કે ખોટી તે દરેક મતદાર થોડો પરિશ્રમ લે ત્યાં જ જાણી શકે તેમ હતો. ઉમેદવાર ગ્રામાણિક છે કે નહીં તે માટે બીજાના મતનાં આધારે ચાલવાનું રહેતું નહીં, કારણ કે રાજ્યનો પ્રદેશ એટલો નાનો હતો કે મતદાર મોટા ભાગનાને જાણે અને અનુ-ગમે જાણી શકતો. આજે બ્યારે રાજ્ય કે ભરખું જેનું મહાકાય બની

મધુ છે ને મમાજ પોતાની જરૂરીઆતો અનેકવિધ પ્રદેશોમાંથી મગાવે છે ત્યારે નાણાં, હુંડીઆમણ, પરદેશની સાથે વ્યવહારો, રોકઝેકમચેંજ કે કોઈ વિશિષ્ટ શાખા વિશે મતદારને જનાવી જવો તે સાવ સરળ વસ્તુ છે. આ સંજોગોમાં સત્ય દહીકતોની ઉપયોગીતા અનેક મણી વધી ગઈ છે. આમાં જો ફરેજ કરવામાં આવે તો વર્તમાન લોકશાહી એક છાંય જની ભાવ.

૨. એવીજ બીજી વાત ગ્રીકશિક્ષણમાં લોકોને સાવધી જોઈએ કે આ આત્યંત જટિલ સમાજમાં ગમે તેટલી ચોક્કસાઈ રાખવામાં આવે તો પણ દરેક મતદાર મમાજની એ જટિલતાને ઝડપી કરી શકે તેટલો કુશળ થાય એવો સંભવ જોઈએ છે. એટલે વસ્તી વધારો-છવન ધારણ બંનેને લક્ષમાં રાખી બની શકે તેટલું પ્રાદેશિક સ્વાવર્તન લોકશાહીના સાચા ઉપભોગ માટે મજબૂત સાધન છે. જાનો અર્થ એવો ન કરવો જોઈએ કે ગ્રામીણોને નાના દેશો માટે સ્વાવર્તન શક્ય છે.

૩. જાનાજ ફલિતાર્થ તરીકે દરેક પ્રદેશમાં માંડની જોટલી આપ-લે કરવાની જરૂર રહે તેટલીજ પ્રેમની, સંસ્કારની વિશ્વામની મૈત્રીની આપ-લે જરૂરી લેખાવી જોઈએ. મૈત્રી સિવાયની માલની આપ-લે જોખમી છે. ને એમાંથી જ રાષ્ટ્રના અખંડ સાર્વભૌમત્વનો બ્રામક ને વિનાશક ખ્યાલ વ્યાપક થાય છે. જોટલા તમે બીજા સાથે એક રૂપ યાજો તેટલું તમારું રવ ગળવુંજ જોઈએ. આજે તો બીજાને જ ગળવાની વાત છે, બીજાનો માલ લેવો છે, પરસ્પરાવલંબી થવું છે, પણ રાજકારણની અંદર સ્વાવર્તન-માર્ગભૌમત્વનો આશ્રદ રાખવો છે. આ વિમંગલતા કોઈપણ કાળે ચાલી શકે તેમ નથી. એ વાત જોરશીરથી સમજાવવાનો આજે યુગ ધર્મ છે.

તેવો જ યુગધર્મ છે-રાજકીય લોકશાહીને આર્થિક લોકશાહીમાં

ફેરવતીને રાજ્ય બહુમતીવાળા આમ વર્ગને સોંપવું. ને એ આમ વર્ગને આર્થિક રીતે શોષિત દુગામાં રાખનારા કાયદા આપુ રહે તેવી કલ્પના કરવી તે તર્કશાસ્ત્રને બુઝાડી દીધા જેવું છે. જે રાજકારણમાં મૌને મમાન અધિકાર હોય તો અર્થ-કારણમાં આવડો મોટો વિગંવાદ ચલુ રાખવો કે ટકાવવાની મહેનત કરવી ને અર્થહીન છે વાસ્તવિક રીતે બહુમતીને અર્થકારણમાં પણ એમનું હક્કનું સ્થાન આપવું પડશે; જે લોકશાહી આ સ્થાન આપી શકતી નથી તે લોકશાહી લામ્બાના બનાવડી દાંથી જેવી છે.

મને લાગે છે કે વર્તમાન યુગના આ ત્રણ મુખ્ય પ્રશ્ન છે: રાષ્ટ્રીય સાર્વભૌમત્વનું અંશત. વિયોપન, પ્રાદેશિક સ્વાનર્ચન તરફ વિજ્ઞાનની મદદથી પ્રયત્ન ને અર્થકારણમાં પણ લોકશાહી. ચિરસ્થાયી સદ્ગુણો ઉપરાંત આ ત્રણ મુખ્ય પ્રશ્નો પર પ્રૌઢશિક્ષણે પોતાનો મોરચો માડવો જોઈએ. આઠમાટે વૈજ્ઞાનિકોને-વૈતાલિકો-માનસશાસ્ત્રીઓ ને માણુમદો સહુનો સહકાર મેળવવો જોઈએ.

લોકશાહીમાં માનનારાઓનો સંઘ જે આ ન કરે તો આપણા યુગ માટે કાં તો લોહીયાળ ક્રાંતિ ને કાં તો અરાજકતા એ જ માર્ગો છે. જેમને લોહીયાળ ક્રાંતિમાં જેખમ લાગવું હોય કે ખેટોના તત્ત્વર રાજ્યોની પરંપરામાં પણ વિશ્વાસ ન હોય છતાં જે લોક હિતેચ્છુ હોય તેમને માટે આ દૃષ્ટિએ પ્રૌઢશિક્ષણની મુંબેશ ઉપાડવી એજ તરણોપાય છે લોહીયાળ ક્રાંતિ આવી તો પણ તેને ઝાઝામાં એણું જળ વાપરવાનું રહેશે. કારણ કે પ્રૌઢ-શિક્ષણે લોકોને વિચારશીલ બનાવી ને કર્તાવ્ય પરાયણ કર્યા હશે.

(૨૮)

લોકશાહીની તાલીમશાળા

મિત્રો અને મુરબ્બીઓ,

આ મંમેનનું પ્રમુખસ્થાન ક્રેવાનું આમંત્રણ મને મળ્યું ત્યારે મારા મનમાં થોડી ઘડબાંજ થઈ. ‘મહકારી પ્રવૃત્તિમાં મેં કોઈ જાનવું પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર કામ કર્યું નથી, કે તેના વિષે કોઈ મહત્ત્વની પુસ્તિકા લખી નથી. તેના કોઈ અર્થાં મંમેનનમાં પણ હાજર રહ્યાનું સ્મરણ નથી, આ સંજોગમાં આવા સમેનનના પ્રમુખ સ્થાને મારે આવવું એ યોગ્ય છે ખરું ? તેમ મને ધીક ધંએડું, પણ સાથેમાથ મને યાદ આવ્યું કે પ્રત્યક્ષ કામ ન કરવા છતાં જ્યારે જ્યારે તક મળી છે ત્યારે મેં સ્વરાજ આવ્યા પછી કે સ્વરાજ આવ્યા પહેલાં, મહકારી પ્રવૃત્તિને સર કરવા કલા કર્યું છે. તે વિષેની મારી પ્રતિતી ત્યાં સુધીની હતી કે વર્ષો પહેલાં મેં આપણા જાણીતા ખાદી-સેવક મોહનભાઈ માડવિયાને ખાદી કામ જોટલી જ અગત્ય મહકારી બંડારને આપી મહકારી બંડાર સર કરવા આમલ કરેલો.

વ્યવહાર ગણા છતાં અખતરામાં સાદમિક કુંડયાના લક્ષુભાઈ વગેરે મિત્રોએ આવો બંડાર પણ મારા હાથે હરડાવેલો. એ વખતે ધણી ખાદી સેવકોમાં આ વાત નવાઈ જેવી લાગતી હતી. મારી પ્રવૃત્તિના પ્રમુખસ્થાને આ હાથે મને જોવાડો દેવા તો

જવાબા કશું અનુચિત નથી એમ મને લાગ્યું કારણ કે આજે પણ માગ નમ્ર મત મુજબ રચનાત્મક કે રાષ્ટ્રીય કાર્યકરોએ સહકારી પ્રવૃત્તિનું જોડતું સુચ આપ્યું જોઈએ એટલું બાક્ય નથી તેઓ યુગનો પ્રવાહ સમજીને આજે બને આમા રમ લેતા થયા હોય, પણ જે નવો મમાજ અવતરી રહ્યો છે તેને જોતામા જોઈ પીડા માથે અનતારવો હોય તો સહકારી પ્રવૃત્તિ એ પાયાની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ છે અને તે સિવાય શુદ્ધ મધનો દારા અદિમ મમાજરચના અગત્ય છે તે વાત રમેરમ વસી દેખાતી નથી

નાચી વાત એ છે કે જે મમાજ વચ્ચે આપણે જીવી રહ્યા છીએ, તેની અર્થવ્યવસ્થા ને રાજ્યવ્યવસ્થા કે સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થા ગમે તેને લઈએ તો તેના દોષો મહકારી પ્રવૃત્તિ સિવાય ટાળવા શક્ય નથી એક નમરનો સહકાર તો સમાજ માન કુટુંબની કક્ષાએ હતો ત્યારે હતો જ બી પુરુષ, બાળક મોના સહકારમાં કુટુંબ યોગક્ષેમ ચાલતું હતું મધ્યયુગના ગામડામા પણ મરીમરો ખેડૂનો સૌ સહકારથી ગામડામા જીવી શકતા હતા

પણ તે સહકાર જરિને આજની સહકાર પ્રવૃત્તિ વચ્ચે શુષ્ક તેમજ પરિમાણની દૃષ્ટિએ ઘણું અતર છે, મ્હી શકીએ કે જીવી ને સારું જોડતું

આપ મૌ જાણતા જ દુર્ગો મ વર્તમાન સહકારી પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ ને વિમલ પશ્ચિમમા જાણ્યા છે પશ્ચિમ પાસેથી જેમ આપણે લોમશાહીના ખ્યાલો લીધા છે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલો લીધા છે ય ત્રોધોગ લીધેનો છે તેમજ મહમરી હિનચાનને પણ લીધી છે અનમત, આપણી વારમાગત વિશિષ્ટતાઓ તેમા જેરેલ છે મહકારી પ્રવૃત્તિમા આપણી વિશિષ્ટતા એકરમ થઈ જવી જોઈ

વસ્તુતઃ વર્તમાન મહમરી હિનચાનનો જન્મ ય ત્રયુગ પડીથી છે

રાજકીય ક્ષેત્રમાં વર્તમાન સ્થિતિથી, એ જેમ યંત્રયુગની પેઠા છે, તેમ જ આર્થિક ક્ષેત્રમાં યંત્રયુગના પેઠા આ મહત્તરી પ્રવૃત્તિ છે.

જ્યાં એક માણસ બીજા માણસ જેટલી જ સમવડતા ભોગવતો હોય, કાંઈ બહુ શક્તિશાળી ન હોય ને કાંઈ નિરાધાર ન હોય તેવા સમાજમાં સહકારી સંગઠન સ્થાપવાનું કાંઈ સહેલું પણ નહિ, અનિવાર્ય લાગે નહિ, તેમાં સંગઠન સાધવું કાંઈ સાધે ? ને નાધીને બધડવું કાંઈ સાધે ? હું રેંટિયો લઉં; તમે પણ લઈ શકો છો. હું અરડિયાનો ડિવો વાપડું તમે પણ વાપરી શકો છો, તેમાં હું અન્યને નિરાધાર કરી શકું, સાચાં કરી શકું તેની શક્યતા છે જ નહિ. કારણ કે એ આધન સર્વજન સુખ છે, ને એનાથી હું ઉત્પન્ન મને તેટલું વધારું તો પણ બહુ વધી શકે તેમ છે નહિ. પણ જો હું વીગળીતર કાઢું તો મારી મામે બે સંગઠન થઈ શકે. એક તો કાઠિયું ને હુમ્મા બનાવવાવાળાનું, કારણ કે તેમનો બચમાય હું ઇન્નભિન્ન કરી નાખું છું. કારણ કે તેમની પાસે મૂડી નથી ને તેવું જ બીજું સંગઠન થઈ શકે વીગળીના વાપરવાવાળાનું કારણકે તેઓ જો અસંગઠિત હોય તો હું તેમને અધારામાં રાખી મન કાવના ભાવે પણ લઈ શકું.

જો આ વાત આપના લક્ષમાં આવી હશે તો ગાંધીજીના રચનાત્મક કામમાં વર્ષો સુધી સહકારી પ્રવૃત્તિ વિષે એક કેમ ન દેવાયો તે સમજણમાં આવશે. કારણ કે ગાંધી વિચારણામાં શુદ્ધ દષ્ટિએ મમા-જમાં યંત્રો ઓછામાં ઓછાં—નહિવત્ હશે તેમ કહ્યાનું હતું. જેમણે તેમનું ‘હિંદ સ્વરાજ’ વાંચ્યું હશે તેમને, તેમણે રેફરેન્સ તાર વગેરેના જે ઉગ્ર વિરોધ કર્યો છે તે યાદ આવશે. જે ઉગ્ર વિરોધ એમણે વર્ષો જતાં હકીકતોના મહાન પારખનાર તરીકે મંદ કર્યો. પણ તેથી એમણે જે પાયાની ચેતવણી આપી છે તે નકામી નથી.

સહકારી પ્રવૃત્તિએ એ ચેતવણી સમજવાની છે. ને તેનો ઉકેલ

આપવાની તેની ગુંજા છે તેમ જનાવવાનું છે. શું છે આ ચેતવણી ?

મહકારી પ્રેરણા, રાજકારણ, કેળવણી, અર્થકારણ, જે કહે તેના સવાય આ જ કે માણસ વર્તમાન પરિસ્થિતિનો વેઠિયો ન બની જાય પણ પરિસ્થિતિનો શિલ્પી બને. આજે (' ધર્મિસ આર દન ધ સેડય ')—માણસ નથી. ગાંધીજીએ જો આ યુગનેશંખધ્વની સમી મહાન ચેતવણી આપી હોય તો તે આ જ છે. માણસનું સ્વાતંત્ર્ય, માણસની સમાનતા, માણસની આપસજ્ઞ ને માણસની નીતિમતા જળવાય તેનું સધળું રચો. કૃપાદન વધારાની, નફાની કે સોધુ જનાવવાની એકમાર્ગી દૃષ્ટિ બંધ કરો. આજે માનવને વસ્તુઓએ, તંત્રોએ, કાનૂનોએ અને શક્તિઓએ દાટી દીધો છે. એકાદ ગાંધી, કે એકાદ સ્વીન્ડનાય આ બધાં જોખનાં પોટલાં ફગાવી જિભા ધાય છે ત્યાં વળી આપણે નવું જોખુ જીભું કરી દઇએ છીએ.

જાણીતા સ્પેનિશ તત્ત્વચિંતક ને સ્પેનિશ ક્રાંતિના અધ્યક્ષ ગેસેટ વર્તમાન યુગના આ કોપડાને અત્યંત લાઘવપૂર્ણ રીતે છતાં અત્યંત વિશદ રીતે—તેના પ્રમિલિત ગ્રંથ “ આમરનતાનો જળવો ” માં મૂક્યો છે. તે કહે છે:—અત્યારના મહાપ્રશ્નોમાં રહેલ આંદીધૂડીભરી ઝીણવટ અને આ પ્રશ્નોનો જેણે અભ્યાસ કરવાનો છે તે મનુષ્યના મન વચ્ચેનું પ્રમાણુ વિષમ છે અને જો એનો ઉપાય શોધી કાઢવામાં નહિ આવે તો એ વિષમતા વધતી જ જવાની. આ વિષમ પ્રમાણુતા એ અત્યાસની સંસ્કૃતિની બારે મોટી કરુણતા છે. આ પ્રશ્નો તેના પાયામાં રહેલ સિદ્ધાંતોને જાગે દિન પ્રતિદિન એટલા બધા વેગમાં ને પ્રમાણુમાં વધતા જાય છે કે મામાન્ય મનુષ્યના મનની ગ્રહણશક્તિને તેને પહોંચી વળતું મુશ્કેલ પડે.

આ કોપડાનો ઉકેલ આરા નહીં મતે મને મહકારી હિંમતવાળા દેખાયો છે, અને લાગે છે કે આપણે ગમે તે કરીએ તો પણ આજનો

સામાન્ય વિવેકપૂર્ણ માનવી યંત્રો કે પરસ્પરાવયંબન વિના ચલાવી શકશે નહિ. ને નવી વસ્તીના આયોજન વિશે આપણે જે કાંઈ નિર્ણય ઉપર આવવું હોય તે આવીએ તો પણ વર્તમાન વસ્તીને આરોગ્ય વર્ધક ખોરાક, ઠીક રહેકાણુ ને વર્તમાન યુગને ઐતિહાસિક રીતે સમજે તેની કેળવણી આપ્યા વિના આશ્વવાતું નથી. માત્ર તળપદા હસ્તોદ્યોગને સ્થાનિક વપરાશના આધાર પર આ વસ્તીને આ ધારણે આગળની ઐતિહાસિક નબાવી શક્તીએ તે અશક્ય છે.

યંત્રો ને પરસ્પરાવયંબની મદદ લીધા મિલાય રસ્તો જ નથી. પણ આ યંત્રો તથા આપ-લે આપણને ઉત્પાદનમાં મદદ કરે છે, પરંતુ તે જે નવો કામડો રચે છે તેનો જવાબ તેની પાસે નથી.

તે નવો કામડો છે વહેંચણીની વિવચનાનો. યંત્રો માલ પુષ્કળ ઉપજાવે છે, પણ નફો એક મુઠ્ઠીભરને જ આપે છે. ને તેથી જ વિશેષ, બાકીનાના આપસ્ય ને નૈતિક સ્વાતંત્ર્ય તેથી ખૂંચવાઈ જાય છે. નફો જ જતો નથી, સ્વાતંત્ર્ય પણ જાય છે. મહકારી હિંમતવાળા આ યંત્રને જોઈને જનાવી, મીને રસ લેના કરી, મીને તેમાં નિમંત્રી સીને સમાન ભાગીદાર બનાવી, એ કામડાનો એકી-માથે ઉકેલ કરે છે. નફાના કામડાનો તથા આપસ્યને નીતિ-મત્તાના કામડાનો. નફો રાષ્ટ્રીયકંચુ કરી રાષ્ટ્રી તિજોરીમાં લઈ જઈ શકાય; પણ તો એ ઉદ્યોગમાં વ્યક્તિ એ પૂતળું જ રહેવાની. મહકારી પ્રવૃત્તિ બીજું કામ પણ કરે છે. જોજો મારી સહકારી મંડળી ચલાવી હશે તેને સહકારી મંડળીમાં વ્યક્તિઓની જોડાઈ અને નૈતિક જાગૃતિ ઉત્પાદનની જોડાઈ કેમ વધે છે તે મમળજે.

જોડાયા જમ સર્વામવાળા પોપટબાઈ મને એક વખત કહેતા હતા કે “અમારી મંડળીની જસોમા ટિકિટ ચોરી લગભગ ચલી જ નથી. કારણ કે જે વિદ્યાર્થીઓ આ સર્વામનો લાભ લે છે, જે પેમેન્ટ્સ આ લાભ લે છે, તેજ આનું ન થાય તે માટે ચોક્કી રાખે છે,

કારણ કે લાભ ગુરુસાનમાં એમનો પણ હિસ્સો છે.

જે વાત વાહનવ્યવહાર મંડળીને લાગુ પડે છે તે વાત દરેક ધરાક મંડળી, ઉત્પાદક મંડળી, શરાશી મંડળી કે બીજી કોઈપણ સહકારી મંડળીને લાગુ પડે છે.

ઉત્પાદન વધારવું હોય ને માથોસાથ જો વ્યક્તિનું નૈતિક અને બૌદ્ધિક સ્વાતંત્ર્ય જાળવી તેની જુગિકા જાંચે લેવી હોય, તો સહકારી પ્રવૃત્તિ એ જ રાજમાર્ગ છે. આપણી ખેતી તેનો આંખે જોઈને વળગે તેવો દાખલો છે. મહકારી ખેતી સિવાય આપણો છૂટકો જ નથી. ને જે રીતે જમીનના ટુકડા આપણે કરતા જમીએ છીએ ને જે રીતે નાના ટુકડા ઉપર ગળ જહારનું મુડી રોકાણ આપણે કરતા જમીએ છીએ તે જોતાં તો ખેડ જોડેથી માણુજરી બાળવાનો રસ્તો છે. ધડીક પ્રકાશ વધતો દેખાશે, પણ તે કાયમી અધકાર લાવવા માટે, તેનો ઉપાય છે સહકારી ખેતી. ત્યાં વ્યક્તિત્વ અને સામાજિક જવાબદારી બંનેનો સુમેળ છે, સામુહિક ખેતીમાં ઉત્પન્ન વધે છે પણ વ્યક્તિત્વ ઘટે છે, આપણો કોયડો છે વ્યક્તિત્વના વિકાસને ચાલુ રાખી ઉત્પાદન વધારવાનો.

સહકારી પ્રવૃત્તિમાં ઘણી ભૂલો ને અખતરા થશે. પણ મર્મ જે સમજાઈ ગયો હોય તો એનો સુમેળ હાથ આવશે. જો કે સહકારી પ્રવૃત્તિના નિષ્ણાતોને મન તો સુમેળ ગોધવો મહેલો છે. તેઓને મતે મહકારી પ્રવૃત્તિઓ ઘણા પ્રકારની થઈ શકે છે, પણ સાચી સહકારી મંડળી તો ધરાકોની જ છે. ઉત્પાદકો, નોકરિયાતો ને બીજા ન કરી શકે તેમ નથી. તેઓ પણ જરૂર કરે, તેનાથી પણ કાયદો તો થશે જ, પણ સહકારી પ્રવૃત્તિના વિચારોને મતે ધરાકો પોતાની જરૂરિયાતને સંતોષવા જે મંડળીઓ રચે, તે સહકારી પ્રવૃત્તિનો પ્રાણ છે. આજે ધરાકો પોતાનો સહકારી ભંડાર ચલાવી ઇતિહાસ

માને જે, તે તો તેનો ધણો સંકુચિત અર્થ થયો છે. સરમાં એ મહેલું ■ માટે થાય છે, પણ એની શક્યતા ઘણી વિચાળ છે.

ધરાકોની સહકારી પ્રવૃત્તિને મદત્વ આપવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, એમને મતે નફાના હકકદાર નથી હિત્તાદક્ષ, નથી ચયદા માલુસો, તે તો ધરાકો જ છે, નફો ગમે તે કારણે મળતો હોય, પણ તે આવે છે તો ધરાકોના ખિરસામાંથી જ. એટલે જો ધરાકો સંગઠિત બની પોતાની જરૂરિયાતો નક્કી કરી મગાવે—જનાવે તે તેની પાછળની મૂળ કલ્પના છે. સહકારી પ્રવૃત્તિના આદ્ય સ્થાપક રોબર્ટ ઓપને મજૂરોને કહી રાખેલું કે, “તમારે જ તમારા વેપારી ને કારખાનેદાર બનવું પડશે.”

આ વસ્તુના મૂળમાં જો આપણે જાંઘું તો એક સ્વયં-આયોજિત સમાજ આપણને દેખાશે. ધરાકોની મંડળીને કેન્દ્રમાં રાખ્યા સિવાય પણ ‘પ્રોડક્શન વિથાઉટ પ્રોપ્રીટી’ થાય પણ ‘પ્રોડક્શન ફોર યુક્ષ’ ખરે-ખર બનાવવું મુશ્કેલ છે.

રાજ્યમાં જેમ પણ આદર્શો છે—અરાજ્ય, સ્વરાજ, ને પરરાજ્ય; તેમ જ સમાજમાં પણ ત્રણ આદર્શો આપણી સામે છે. એકલા આયોજીત પર સ્વાયત્ત સમાજ, જે વગર આયોજનને આયોજિત છે, બીજો મુખ્યત્વે ધરાકોની સહકારી પ્રવૃત્તિ અને અંશતઃ બીજા-એની સહકારી પ્રવૃત્તિને આવરી લીધેલો સમાજ, ને ત્રીજો કેન્દ્રિત રાજ્યે નક્કી કરેલ યોજના મુજબ ચાલતો સમાજ. આ કેન્દ્રિત રાજ્ય કોઇવાર મુડીવાળા પાસે હોય, તો કોઇવાર કુશાગ્રચુદ્ધિ ‘ટેકનોક્રેટસ’ના હાથમાં હોય.

સહકારી પ્રવૃત્તિને જે ‘જ્યારે જ્યારે ખારાં ફૂલો અર્ધાં’ છે ત્યારે ત્યારે આવી રાજગણ્યથી. જે સાચું છે કે આ અર્થમાં આપણે ત્યાં નહકારી પ્રવૃત્તિ ઝોળી ચાલે છે. સહકારી-પ્રવૃત્તિના જે સિદ્ધાંતો

ઓઝા અગત્યના છે તેને આપણે પડેલા લીધા છે. આપણને વર્ષો ફેરવાયેલાં થયાં ? હજી કાલ મતારે આપણે બેઠા થયા છીએ.

પાછળ મન્નારયાગી ને આગળ મહાભારત જિભા 'એ જેમને વખત મળ્યો, જે યુદ્ધથી જીતી ગયા, તેના સ્વીકાર, નોંધે, સ્વિકાર્યે'ક વગેરે દેશોના શાખવા પડ્યા છે.

તેમણે ધગર સરમુખત્યારીએ, ધગર મુડીવાટે પોતાને ત્યાં મુંદર સમાજ ખડો કર્યો છે. પેરિક્ષીએ જે એચેન્મની લોકસાહી માટે કહ્યું છે, તે વાચીએ ને તેની સાથે સ્વીકાર, 'ડે-માર્ક' કે સ્વિકાર્યે'કના લોકસાહી સમાજને મરખ રીએ તો પેરિક્ષીએ જે એક શહેર માટે કહ્યું ને અંશત નિર્દેશ્યું તે ઉપર દેશોએ પોતાના સમગ્ર દેશ માટે ઠીક અંશે નિર્દેશ્યું છે એમ લાગે. પેરિક્ષીમના એ સમરજીવ વાક્યો ઉતારીને હું મારા બાપ્પાનનો મુખ્ય મુદ્દો સમીટી લઈશ. અમીરસાહી સાથેના આતરવિમ્મહમા લણાયેલાં પેદાઓને અનિષ્ટ આપતાં એ કહે છે :

"આપણું એચેન્સ સ્વાધીન છે, અહીં લોકોનું, લોકો દ્વારા ચાલતું રાજ્ય છે, રાજ્ય વડોવટ પોતાના હાથમા નથી પણ ઝાઝાના હાથમા છે આપણા નહેરુ જીવનમા એકાધિકાર નથી. આપણે રુચે તેમ જીવીએ છીએ ને આપણે પાડોશી પણ તેને ગમે તેમ જીવે તેમ જોવા ઉત્સુક છીએ. આપણા નહેરુ જીવનમા, આજે બધું છે, જે નિયમો દુભાયેલાના રક્ષણ માટે ધડાયેલા છે, તેના માટે આપણે માનયુદ્ધિ ફેળવીએ છીએ. પાડોશીઓને આપણે હાકી કાઢતા નથી તેમની ધ્વજ મુજબ આવે ને જાય. તે જોઈતું વધુ શીએ તેટલું સારું; કારણ કે આપણું શહેર શાંતિ કે યુદ્ધ જાને સમયમા પ્રશંમનિય જ રહે છે. એચેન્સ એ મમરત ઝીમની શાળા છે. આપણે નગરજન નાજ્યે શું કરવું જોઈએ ને શું ન કરવું જોઈએ તેના સ્થિતિમતિ ન્યાયાધીશ થાય તેમ આપણે ધ્વજી."

કેટલાક એમ માને છે કે અજ્ઞાની ને અજ્ઞ ક્રમાણુસે જ વધારે નિર્ભય હોય છે. આપણી માન્યતા તદ્દન બુદ્ધિ છે. આપણે તેને જ બહાદુર માનીએ છીએ જે માફ નગરે જીવનમાં સુખદુઃખનાં બંને પાંસાને તોળી શકે. બાપુ' માપ કાઢી શકે, ને તે જાણ્યા છતાંયે જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં ધ્યાનપૂર્વક જોખમનો મામનો કરી શકે. આપણને રોજનો આનંદ જ શોકને દૂર કરવામાં દેખાય છે. વિગ્રાજી ને ખુ'તુ' નગર પૃથ્વી પરના આનંદોથી ઉભરાઈ આપણા જીવનને આનંદ ભરપૂર અને મજર કરે છે. ટૂંકમાં એથેન્સ એ ગ્રીસની શાળા છે. તેને સર્વાત્મભાવે આહો તેમ માયું છું."

સ્વીડન, નોર્વે, ડેન્માર્કમાં ને અંશતઃ ઈંગ્લાંડમાં આ મહાન આદર્શને રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રગટ સ્વરૂપે થએલો જોયો છે. આનંદ, અન્યના વિચારો માટે આદર, જ્ઞાનપૂર્વકની નિર્ભયતા, આ બધા સદ્ગુણો પ્રજામાં આવે છે ક્યાંથી? આખી પ્રજા સ્વયંનિર્મિત મર્જનાત્મક ઉદ્યોગમાં પડે છે ત્યારે.

એથેન્સના નાનકડા શહેરનો એકએક નાગરિક શિષ્ય ને નોકા-ઉદ્યોગમાં ને મામનો સમગ્ર વહીવટ ચલાવવામાં આ શુભો દેખવતો હતો. ને તે બધા ગૃહ કે હરતોઘોંગો હતા.

આપણે આપણો લોકશાહીને સામાન્ય જનનાં બારણા સુધી કેમ આમલી કરીશું? લોકશાહી એ રાજકીય સિદ્ધાંત નથી. પેરિક્લિસમના કથન મુજબ એ વ્યક્તિ, નગર અને રાષ્ટ્રનાં સર્વ અંગો પર નવો પ્રકાર ફેંકતો સિદ્ધાંત છે. આપણે રાજકીય સમાનતા લાવીએ ને આર્થિક અસમાનતા નભાવી શકીએ ખરા? આર્થિક સમાનતા લાવીએ ને છતાં બધુભાવ વ્યાપક કરવા વિષે બેઠકાર રહીએ ખરા?

એ આર્થિક સમાનતા સુખદ નીવડે ખરી? ને આ બધુભાવ તેના પાયામાં રહેલ હરેક વ્યક્તિના આત્માની અણુમોલ શક્યતાને પ્રગટ કર્યા સિવાય સ્થાવી કરી શકીએ ખરા? પ્રજાના રાજ્યમાં પહો-

ચનાની આ બધી સોપાન પરંપરા છે. 'સાચી લોકશાહી મતદાનથી અટકી શકે તેમ નથી સહકારી પ્રવૃત્તિ, ધગકને કેન્દ્રમાં રાખીને ચાલનારી સહકારી પ્રવૃત્તિ, વ્યક્તિના મર્જનાત્મક આત્માને જોવાવાળું મોકળું મેદાન આપે છે. ધરામને શું જોઈએ છે, કેટલું જોઈએ છે, કેટલું બનાવવું, કેટલું મંગાવવું, કાણુ આ સંભાળજે, કાણુ વહેંચશે, સૌને છેવટ શું શું ગમે છે, શું શું પરવડે છે વગેરે નિવિધ કોયડાઓ એમને વિધવિધ જ્ઞાનના ને છેવટે સામાજિક દૃષ્ટિના દરવાજા ખોલી આપે છે. કાંઈ દર પાચ વર્ષે કોઈ અપરિચિત કે અર્ધ-પરિચિતને મત આપી બીજા પાચ વર્ષ સુનારી લોકશાહી ઇચ્છતું નથી. જે રાજ્ય લોકશાહીને ખરે જ અમલી કરવા માગતું હોય તેને માટે લોકશાહીની તાલીમની શાળા સહકારી પ્રવૃત્તિ જેવી એક નથી. ઇંગ્લાંડના માત્રબ્યવાદીઓની તાલીમ છટન ને હેરોનાં રમતના મેદાનો પર થતી તેમ જ બાવિ શોપણવિહિન મુક્ત લોકશાહી જગતના તાલીમ કેન્દ્રો સહકારી પ્રવૃત્તિના બંડારો, સહકારી ખેતરો, મહકારી દવાખાના, સહકારી-પરિશ્રમભલયો, સહકારી પુસ્તકાલયો ને સહકારી વિજળી ધને થવાનાં છે. ત્યાં તેઓ લોકશાહીના મિદાંતો પોતાની ચર્ચાઓમાં દરાવોમાં પ્રત્યેકોત્તરમાં ને બાધછોડમાં પ્રાપ્ત કરશે, ને એ ધાવણુ પર બલિષ્ઠ બની લોકશાહી રચશે. પણુ જો રાજ્ય એ નહિ કરે તો પોતાના આપજળે જ સહકારી પ્રવૃત્તિ ચાલે, તેમ હું ઇચ્છું તો પણુ તે શક્ય નથી બનવું. વિશાળ સાધનોમાંથી ફૂલપાંદડાંના જેટલું આપે તો પણુ ચાલે તેમ હું કહી નથી શકતો. કાયદાની આપણા ધર્મની વ્યાખ્યા જ નિર્ગલને બળવાન સામે રક્ષણ આપનારું નિયમન તે છે વિશાળ મૂડી ધરાવતા મૂડીદારો સામે, પ્રબળ રચનાત્મક રીતે ખડી કરવી હોય, પોતાના લોકશાહી તંત્રને ચરિતાર્થ કરવું હોય તો ચાલુ અર્થવ્યવસ્થાના ૬૦ ટકા બ્યાં સુધી સહકારી

દબે ન ગોઠવાય ત્યાં સુધી રાજ્યે કશા સંકોચ વિના કાયદાની, ધનની પ્રતિષ્ઠાની, પમંદગીની, પ્રાવિણ્યની મદ્દ કરવી પડશે, તે લોકશાહી જીવશે. જે રાજ્ય એમ કહે કે અમને તો સૌ મમાન છે. વાધ-બકરી સરખાં છે. વાધ ને બકરી એક આરે પાછી પીએ એ આશ્ચર્યનો અર્થ તો વાધ પોતે બકરી જેવો અહિંસક બની જાય, પ્રેમાળ બની જાય તે છે. પણ વાધ, વાધ રહે ત્યાં સુધી રાજ્યનો દંડ તેના ઉપર તેળાવો જોઈએ. આપણો આર્થ આપણે 'કાઓપરેટિવ કામનવેલ્થ' રાખ્યો છે. ત્યાં આ વાત વિશે વધારે કહેવું શું? આટલું પણ બે કારણ-સર કહ્યું. (૧) મહકારનું કામ કરનારાઓમાં મહકારી હિલચાલ પોતાના બળ પર જ મૂકીવાદી અર્થરચનાને દરાવી શકે તેવી માન્યતા છે. (૨) ને લોકશાહી વિશે બ્રામક ખ્યાલો છે, તે માટે બ્રામક ખ્યાલ પ્રમાણે તો લોકશાહીમાં "પોગે તેના બદલા" થાય.

જે રાજ્ય પોતાની સમગ્ર સંકલ્પ શક્તિ નાખી એક વખત ૬૦ ટકા અર્થવ્યવહાર આ દબે ગોઠવી દે તો તે પછી આપખણે આ હિલચાલ આપી શકે. પણ ત્યાં સુધી તો લોકશાહીમાં માનનાર હરકોઈ રાજ્ય પાસે આ હિલચાલનો રક્ષણ માગવાનો અધિકાર છે. ને રાજ્યની તે ફરજ છે, અથવા તે જ તેનો મહત્વનો આર્થિક કાર્યક્રમ છે.

આવી મહકારી પ્રવૃત્તિ માત્ર કલ્યાણને અને સૌંદર્યપ્રધાને જ લક્ષમાં નહિ રાખી શકે. કારણ કે તેને ચલાવનાર, તેનો નિર્ણય કરનાર, નીચેના સેંકડો ગ્રાહક-નાગરિકોનાં જૂથો હશે. તે જૂથો પોતાની જરૂરિયાતો સંબંધી બાજુકાર હશે, ને રાજિંદા જીવનમાં વિવિધ જરૂરિયાતોનો ખપ છે તે માટે એ વિવિધ પ્રકૃતિના માણસોનો સહકાર શોધશે. તે સૌના મન કેળવીને નિર્ણયો લઈ શકશે. તેમાં એકવિંશતા નહિ આપી શકે, તેમાં સૌનાં હૃદય સાંકળવા પડશે.

સરમુખત્યાર કહી શકે કે મારે તો કાપડ જ બનાવવું છે, મારે માખણ નથી બનાવવું, પણ બંદુકો બનાવવી છે. તે સૌને જોતરી

અપાટાબંધ કરી પણ શકશે. પણ જો સહકારી પ્રવૃત્તિના પાયા પર આયોજન હશે, તો ધરાકો કહેશે કે અમારે તો શિક્ષકને જોઈએ છે. અમારે શાળાઓ જોઈએ છે, અમારે પ્રકાશન મંદિર જોઈએ છે. ને તેને માટે આયોજન કરશે, મૂડી મેળવશે, વ્યવસ્થા ગોઠવશે, ને રક્ષણ-મંદ માગશે. એટલે સહકારી પ્રવૃત્તિ માત્ર ધારણુ પોષણ જ નહિ પણ મત્વ સંશુદ્ધિ થે સહેજે કરશે. માનવ સમાજમાં જે જે અંખનાઓ પડી છે, તે બધાની તેમાં અભિવ્યક્તિ થવાની. ને ત્યારે પેરિકિયમની જોગ આપણી લોકશાહીના નાયકો કહી શકશે કે “આ દેશમાં રાજનો આનંદ છે, શોકને દૂર કરવામાં. આ વિગાળ ને ખુશો દેશ પૃથ્વી પરના આનંદથી ભરાય અમારા પ્રભાવને આનંદને સમૃદ્ધિથી ભરી દે છે.”

પણ ધારો કે ગળ્યે આમ ન ક્યું. અમાજ ગતિ શાસ્ત્રના નિયમ-કારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો રાજ્ય એ સંપત્તિવાળાઓના પક્ષમાં જ હંમેશાં કામ કરે છે. તટસ્થતા રાખે તે પણ ત્યારે, કે જ્યારે સંપત્તિ-વાળાઓ તેનો લાભ ઊઠાવી શકે. ઇતિહાસ સામાન્ય રીતે આને ટેકા આપે છે, ને જો આજની લોકશાહી પણ સંપત્તિવાળો માટે વિશેષ સંપત્તિ મેળવવાના સાધન તરીકે જ વપરાવાની હોય તો સહકારી પ્રવૃત્તિવાળા માટે માર્ગ વિકટ થવાનો. અલગતા, એથી કાંઈ હિંમત હારી જવાની નથી. કારણ કે બીજાં વ્યક્તિઓ સંપત્તિવાળોની તરફેણમાં ભલે હોય પણ એક બળ એની તરફેણમાં નથી, ને તે કાળજી. એટલે કાળ આપણી તરફેણમાં છે એમ જાણી ધરાકોની મીઠું, મરચું, કાગળ, ઘી કે પેટ્રોલ, શિક્ષણ કે આશ્રય જે જરૂરિયાતો હોય, તે તેને વગર નક્કાએ મળે. તે માટેની આપણી લડત વધુ થંબ્યે ચલાવ્યે રાખવી, ને ગાંધીજીની સ્વરાજની હિલચાલમાં જે સ્થાન રચનાત્મક કામનું હતું તે સ્થાન આ હિલચાલનું આવતી કાલ માટે સમજવું.

આપણે અન્ન અને વસ્ત્ર સંબંધમાં ગામડાંના જૂથોને સ્વાવનંબી

કરવા માટે સહકારી પ્રવૃત્તિ કરશું એ મિવાયની અન્ય હપ્તોગ મામત્રી માટે મેટા ક્ષેત્રમાં ફેલાવી, આપને કરતી, સહકારી પ્રવૃત્તિ રચીતું; ને તે મિવાયના ક્ષેત્ર માટે રાજ્યને રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનું અયવશું ને ટેકા આપશું. પણ પાયા વિના હામરત થતી નથી. રચનાત્મક કામ વિના મત્તાગ્રદ થઈ શકતો નથી, તેમ પાયાગા સહકારી-વ્યાપક સહકારી પ્રવૃત્તિ વિના ગોપબુવિહીન સમાજ લોકચાલી પદ્ધતિથી રચવો ધણો મુશ્કેલ થશે.

આવી સહકારી પ્રવૃત્તિને સરળ બનાવવામાં શિક્ષણ એ મોટો ફાળો આપી શકે તેમ છે. અહીં આવેલા દેગનો જોયા. તેમાં નઈ તાલીમનો દર્શારો પણ નથી. હું નઈ તાલીમમાં પડેના છું માટે “ સીદી બાઇને શીક્ષા વહાલા ” એ કહેવન મુજબ નઈ તાલીમની વાત અહીં કરતો નથી, પણ સહકારી હિતચાવને નઈ તાલીમ સાથે અતુટ સંબંધ છે તેમ જોઈ છું એટલે હું છું.

શિક્ષણ રાજ્યનો વિષય છે. ને રાજ્યે તો એ જહુઅંશે લોલ-ખોડને બજાવ્યું હોય છે. એટલે તેમાં આપણે સારું કે માફું કરી શકીએ તેમ છીએ.

શિક્ષણ એ સમાજની આવેલાનોએ ને આદર્શ નક્કી કર્યો છે એ આદર્શ નાનપણથી બહુનારને સદગ બની જાય તે માટેનું વાહન છે. આપણે જો સહકારી શોષણ વિહીન સમાજ જોલો કરવો હોય તો આજનું શિક્ષણ કેમ ચાલે ? તે તો સામ્રાજ્યવાદી વિચારસરણીનું વાહન છે. તેમાં તો અજને કનિષ્ઠનું-હોશિયાર ને ઠોઠનું જૂન પહેવેથી ભરાયું છે. હેલ્લા પહેલામાં જોને આવડે, તે ન આવડે તેને ઠોઠ મારી તેની જમ્યાએ બેસી જાય છે. નંબર અપાય છે. કોઈને પૂછીને શીખાવું નથી.

દરેક પોતાનો માર્ગ એકલાએ કરવાનો, વ્યક્તિવાદી બનવાનો,

તેમાં ઠામેઠાંમ ઉપદેશ ભર્યો છે. આપણને જોઈએ છે મૌની પામેથી શીખનારો. સૌની સાથે એકરમ થનારો સદ્કારી માનવી. ને ત્યાં નિગાળના કારખાના ઉપન કરી રહ્યા છે પોતાનીહોશિયારીનું ગુમાન રાખનારો, હોદ્દાને ટાપથી મારનારો, પાડ્યાને ધક્કા મારી આગળ જનારો વ્યક્તિવાદી માનવી. આ ચાલ્યા કરે ત્યાં સુધી તમારું મદકારીનું કામ આગળ નહિ વધે. વાડ કાપી નાખીએ પણ પડ્યાડે કાટા વાવવાની ક્રિયા બંધ કરીએ તો મૂર્ખાઈ કહેવાય. આપણે ગિફ્ટ મંત્રધર્મા કાળને માનવજાળનો અપવ્યય મહન કરીને મૂર્ખાઈનું પ્રસંન કરી રહ્યા છીએ. મેં 'મહન કરીને' એમ જણી જોઈને કહ્યું છે કારણ કે આ વ્યક્તિવાદી શિક્ષણ ચવાવવામાં મૂડીચાલને કાપડો છે. એથી ને શક્તિવાગો હોય છે તેને બીજા ઉપર હુકમ ચવાવવાનો ચીનો પડે છે. ને ને એ બાળતમા શક્તિ વિનાના હોય, તેનામાં લઘુતામંથી કેળવાઈ, બીજાપણું, ગભરાટ, સંકોચ કે શુભામીભાવ સ્થિર થાય છે. બીજા અનેક બાળતમા એના સદ્ગુણ જવાર આવતા નથી. પણ મોટામાગના લોકો આવા રહે તે વસ્તુ ખરેખર મૂડીચાલને જોઈએ છે પણ સદ્કારીને રોયજીવિન સ્વરાજ લાવવા હજીનારા તે સહન શા સાડુ કરી શકે છે? અંગ્રેજીની કેટલાને જરૂર છે? પરદેશ કેટલા જરૂર? છતાં તે છદ્ધા ધારણથી દાખલ કરવાની દિવચાન શરૂ થઈ છે. ને અર્ધા કે પાંચેક અંગ્રેજ બણી પોતાના ખિસ્મા તર કરી બીજાને આંજી દેવાના છે તેના માટે છેક છદ્ધા ધારણથી સૌને અંગ્રેજીનો બોલો શા સાડુ? ને એ બોલ નીચે તેમને રૂંધવા શા સાડુ? તેમને નારીપારીનો અનુભવ થાય, લઘુતામંથી બધાય, અને તેઓ એકમેકના ન રહે તે સાડુ?

મહેન લંબાણથી આ કહું છું પણ સદ્કારી પ્રવૃત્તિ મટે એ પાયાનો પ્રશ્ન છે કેન્માર્ક 'ફ્રાન્ક હાઈકુન' લોકશાળાઓથી તરી મળે. સદ્કારી દુષ્કાલો ને સદ્કારીજોવાને જન્મ આપનારી આ લોકશાળાઓ

હતી. આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે આ વ્યક્તિવાદી શિક્ષણ, જેને લોકોની ખાંધ ઉપર બેસવું છે, (પછી તે બનાવટી આગેવાનને નામે કે બનાવટી નિષ્ણાતને નામે) તેને લાભકર્તા હશે. પણ જનતાને તો તેણે વિશુંખલ, બીરુ, ને લઘુનાગ્રંથી પૂર્ણ રાખેલ છે.

આપણે નર્ધ તાલીમ એમના રચનાત્મક કાર્યક્રમના કળશ તરીકે વિચારપૂર્વક ગળાવી છે. ને એ જ ગણતરીએ કે આમાં બાળક છે નાનપણથી સહકારી હોયે સમાજનેપયોગી સલાસોનો વિચાર કરતું-તેને માટે મહકારી શ્રમ કરતું થાય છે. તે પોતાના વર્ગ સારુ કરે છે, શેરી ચારુ કરે છે, પોતાના વર્ગની કપડાંની જરૂરિયાત વિચારે છે, તેને પહેાચી વળવા કામ-આધતો વહેંચે છે, ને ધીમે ધીમે ગામ, ને મમમ પ્રદેશનું આ હોયે જ આયોજન કરતાં થીજે છે.

સહકારી દિવ્યાસના રોશડેલ મહકારી ભંડારના આદિસ્થાપકોએ નફો સહકારી શિક્ષણમાં વાપરવાનો અફર નિયમ કર્યો હતો.

તમે, સૌ એ વાત પર પૂરી ગંભીરતાપૂર્વક વિચારો તેની ભારી વિનંતિ છે.

(મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર જિલ્લા મહકારી સંમેલનના પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલ વ્યાખ્યાન.)

(૨૯)

સંમતિ દ્વારા પરિવર્તન

પ્રાચીન કાળની કથામાં છે. ભગીરથ મહારાજે બહુ તપસ્યાને આંતે ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી ઉતાર્યાં પણ પૃથ્વી પર ઊતરતા પહેલાં રસ્તામાં શંકરની જટાની આંદર જ તે ગૂંચવાઈ ગયા; સ્વર્ગની ગંગાનો ધોધમાર ઝીલવા માટે શંકરની જશ્ન હતી, પણ કંઈક ડાકડો એ થયો કે ગંગાજી બહાર જ ન નીકળી શક્યા. અહીં ભગીરથ, તેના શાપિત પૂર્વજો, ધરેલી, તરસ્યા આડપાન ગંગાજીની રાહ જોતા હતા ને ત્યાં તો ગંગાજી શંકરની પ્રેમડ જટામાં ગૂંચવાઈ ગયા હતા,

બૂદ્ધાનપત્નિ શરૂ થયો તે પહેલાં સ્વરાજની સ્થિતિ કાષ્ટક આવી હતી સ્વરાજ આવી ગયું હતું પણ તે ધારાસભાઓ, કમિટીઓ ને શહેરોના ગૂંચવાડામાંથી માર્ગ કરી શક્યું નહોતું. ગામડાઓ સ્વરાજ માટે જીમ્મી ડોકે વાટ જોતા હતા. તેમણે સ્વરાજ જીતવાના ઉત્સવો પણ જીમ્મ્યા હતા પણ સ્વરાજગંગા એમના પાદર-ખેતર ધર સુધી પહોંચી નહોતી, ને તેથી તેમના મનમાં ધડીક શંકા થતી હતી તો ધડીક નિરાશા થતી હતી

બૂદ્ધાનપત્નિની દિલ્લચાલે નેમની શંકાને દૂર કરી છે, તેમનામાં આશાનો મચ્છર મ્યો છે બૂદ્ધાનપત્નિનો આ દેશની પ્રગતિમાં મોટામાં મોટો ફાળો તે જ છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે બૂદ્ધાનપત્નિનો આરંભ તેનંગણા વિસ્તારના પોષકમલ્લી ગામમાંથી થયો તે વિસ્તા-

રના ગરીમ મજૂરો અને ગળોતિયાઓની ધીરજ ખૂટી હતી. ક્રાન્ધુનિષ્ઠ પક્ષે ખૂન-ખરાબા, હિંસા ને મારકાડનો માર્ગ લીધો હતો. પોલીસ,, લશ્કર ત્યાં વ્યવસ્થા સ્થાપવા મથતાં હતાં પણ મૂળ જોતે મહેનત કરવી છે તેની પાસે જમીન નહોતી ને જે જમીન ખેડતા નથી તેની પાસે જમીન હતી. તેનો ઉકેલ નહોતો હિંસામાં કે નહોતો લશ્કર-પોલીસ પાસે. ગરીમ લોકો પાસે સ્વરાજ્યગંગા પહોંચે તે જ તેનો ઉપાય હતો. સ્વરાજ્યે આ દેશના વેપાર ને ઉદ્યોગમાં પડેલાઓને અંગ્રેજોએ ખાલી કરેલ ક્ષેત્ર આપ્યું હતું, સ્વરાજ્યે બજેલાઓને અંગ્રેજ સિવિલિયનોના ખાલી સ્થાને ખેમાડ્યા હતા પણ ગામડાના મજૂર-કિસાન, અર્ધખેતાર ખેડૂનોની પાસે સ્વરાજ્ય એક જ રીતે પહોંચી શકે તેમ હતું: તે તેમને જમીન આપીને હિંદુસ્તાનમાં ૮૦ ટકા વસ્તી ખેતી પર નબે છે તેમ પણ આપણે જાણીએ છીએ, પણ આમાંનો ત્રીજો ભાગ જમીનને ખેતમજૂરોનો છે. ને એનો જ એક ભાગ ખીજની જમીન સાથે કે ગણોને ખેડે છે. એ હકીકત ધણીવાર આપણા મગજમાંથી ખસી જાય છે. આ જાને વર્ગો કે જોતો સંખ્યા આપણે ત્યાં કરાડોની થાય છે, તેમને સ્વરાજ્યનો અનુભવ એમને જમીન મળે ત્યારે જ થાય. જમીન એમને ત્યારે જ મળે કે જ્યારે જમીનની વર્તમાન માનિકીમાં ફેરફારો થાય.

જો આ ફેરફારો ન થાય તો જમીનમાં જે કાંઈ સુધારા થાય, કૌપલ્લના બાવેમાં જે કાંઈ વધારા થાય, સિંચાઈની જે કાંઈ સગવડો વધે તે જમીનના લાભ જે જમીનમાલિક છે તેને જ મળે, ને જે તે પર મહેનત કરે છે તેને ભાગે તો માત્ર મજૂરી જ રહે.

આપણે સૌ ઇચ્છીએ છીએ કે તેમને લાભ મળે. પણ જમીનના માલિકી દમમાં જ્યાં સુધી પરિવર્તન ન થાય ત્યાં સુધી એ શક્ય નથી. આ માલિકીદમકમાં ફેરફાર ત્રણ રીતે થઈ શકે છે. વિનોબાજીએ તેને 'કતલ, કાપુત ને કરુણા' એવાં નામો આપ્યા છે; ખેડતા ન

હોય છતાં માનિત્રી ધરાવના હોય તેવા જમીનદારાની કનક જુદીજુદી કાન્તિઓમા થઇ છે. સોકો અધીગ થાય છે ત્યારે એ રસ્તે વળે છે, પણ તેથી કામ સરળ થતું તથી. દિ'આથી મેળવેલી વસ્તુ દિ'આથી જ ટકાવી રાખવી પડે છે. જેમા પર દિ'મા કરો છો તેના ગિરો, અમાંઓ, સદાનુશ્રુતિવાળા સોકો દિ'મા આચરનારના વિરોધી બને છે. તેમને કાંઈ વિદેશી રાજ્ય ટેકો પણ આપે છે, ને તે બધ મળી કાલિની દિ'મા મામે પ્રતિકાલિની દિ'મા મળવાવે છે, જેને આંતર વિચલ સીતીય વેાનું નામ અપાય છે. કાંઈ પણ યુદ્ધ મારું નથી, ને દેશના દેશજનો વચ્ચેનું આ યુદ્ધ તો વધારેમા વધારે જંગલી ગણાનું જેછાએ, જંગની ગણાવાનો પ્રશ્ન જવા દઇએ, પણ આતર-વિચલની આગ સળગાવ્યા પછી જમીનસુધારણાનો પ્રશ્ન તો ખોરબે પડે છે, ને ધ્યાન રેકાય છે માનેના વિરોધીઓને નાનામાં નાની મંપ પગ ખનમ કરવા પર, આમાથી સરમુખત્યારી આવે છે ને સોકશાદીનો મૃત્યુધંટ વાગે છે કનક દ્વારા સોકોની બપાઇ કરવાની કોમિશ રશિયા, ચીન, દિન્દીચીન કે બ્યા બ્યા થઇ ત્યાં હેડનાં ૪૦ વડાંમા આ જ પરિણામ આપ્યું છે. કોયકો નવા કોયકા કમા મેરે છે. આત-નિચલના અર્થ જોટવા પૈના પૈવા જમીનદારોને આપ્યા હોત તોપણ વગર સરમુખત્યારીએ કોયકો પત્યો હોત.

કનકના રસ્તાનું ઇનિદાસે જનાવેનું આ પરિણામ છે કનુન ૧૧ રસ્તાથી આપગે આ દેશમા જમીનદાર વર્ગને દમવવા વિવિધ પ્રયત્નો મગાએ છી મ. પણ તેમને જે વળતર આપનું જેછાએ તેનું ખેડૂનોને ચૂંવનુ બારે પડે છે. ને તેમા તે કારણે વિનમ થઇ રહ્યો છે, પણ તે વિનમ જેને જમીનની ભૂખ છે તેને અધોરા બત વે. છે, ને તેનંગાબા ૧૧ જેમ કાનૂની અર્થાત તોડવાનુ તેમને થડક મન થઇ આવે છે.

ઉપરાત ધારો કે જમીનદારોની જમીન તેના ખેડવારાને મળી

જ્ય તો પણ આ પ્રશ્ન જિક્ષનો નથી; કારણ કે તેથી તો ગળોતિયા-ઓનો પ્રશ્ન જિક્ષો. પણ ગામડાંની વસ્તીનો જે છોટો ભાગ જમડ મજૂરોનો, તેનું શું ? જે ખેડૂતોની પાસે જોધએ તેના કરતાં વધારે જમીન છે, તે જોડા તેને સાથી કે મજૂરો પાસે ખેડાવી પોતે વેપાર કે ખાંજ ધંધો કરે છે, તેમનું શું ? એ કાંઈ જમીનદારો નથી; તેમણે તો જમીન ખરીદી દોષ છે.

આનો સરળ ઉકેલ એક જ છે—જમીન મલિકાની આખા વિચારને જ નાખૂદ કરવો. હવા-પાણીની જેમ માલિકી ન હોઈ શકે; જીવનની એ મૂળભૂત જરૂરિયાતો છે; તે સૌને વિના મૃત્યુ, જોધએ ત્યારે મળે છે, તેનું જ જમીન વિશે થવું જોઈએ. આ દેશમાં પોપણનું મુખ્ય સાધન જમીન છે; દેશના ૮૦ ટકા લોકો સીધી રીતે તે સોએ મો ટકા લોકો આડકતરી રીતે જમીન પર જ નભે છે. તે જમીનની સેવા થઈ શકે, પણ તેના માલિક ન થઈ શકાય.

લોકશાહીની અંદર દરેક નાગરિકને મન હોય છે. તે સાયોસાય આજીવિકા—સ્વાતંત્ર્ય આપવાની પણ રાજ્યની દરજ મણાય છે. ખીલું ન અપાય પરંતુ પહેલું અપાય તો નાગરિકને મન આપતાની સાચી સ્વતંત્રતા રહેતી નથી તેમ રાજનીતિ-શાસ્ત્રીઓ કહે છે. સ્વતંત્ર મન હોય પણ પરતંત્ર આજીવિકા હોય તો જેની પાસેથી તે આજીવિકા મેળવતો હોય તેની સૂચના મુજબ આ પરતંત્ર સ્વતંત્ર મતદાર મન આપે છે. આ અનુભવે નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારોમાં એક અધિકાર આજીવિકા—સ્વાતંત્ર્ય હવે મણાય છે.

ભૂમિદાનયત્ર દેખાવની (ફોર્મલ) લોકશાહીને (રીઅલ) વાસ્તવિક લોકશાહીમાં ફેરવવાનો કાર્યક્રમ છે.

ચૂંટણીઓમાં જેઓ ગામડાંઓમાં ગયા તેમને ખબર છે કે ગામમાં જે પટેલ-ગોહિલા ને જમીનદાર હોય તેમને મળાએ એટલે કામ સિદ્ધ થઈ જાય છે. હરિજનો, કોળીઓ ને ખીંજ ઊભડોને

બોલાવવાની જરૂર રહેતી નથી. પેલા પટેલો જ કહી દે છે, “ તમે તમારે નયિંત રહો, દેરો ને કોણીને અમે કહી દેશું. તમે બાજો ગામ જીપડો.” ને તેમના કહેવા પ્રમાણે થાય પણ છે.

હરિજનો ને બિભડોને મળવાની કેમ જરૂર નથી ?

તે બધા જમીનવાળા, નાણાવાળાના મજૂરો છે. તેઓ ખેત કહે તેમ મત મોટેભાગે આપે છે, નહીંતર તેમને ખેતરમાં બળતણ લેવા ન આવવા દે, ધાસ વાઢવા ન દે. ને ગામના ખેડૂતો ધારે તો મજૂરીએ પણ ન બોલાવે. તેમને બધાને મત છે, પણ તેમને માયુ’ મતરવાત અ છે ખરું ? તેમનું મહત્વ નથી, કારણ કે તેમને આશ-વિકાસ્વાતંત્ર્ય નથી.

ભૂમિહીનયજ્ઞ તેમને જમીન અપાવી આશ્વિકા-સ્વાતંત્ર્ય, જે સાચા સ્વાતંત્ર્યનું પ્રથમ પગથિયું છે તે આપે છે

પણ સવાલ એ ઉઠાવાય છે કે આમ માગીને શા સારું જમીન મેળવવી ? તે ક્યારે મળે ? કાયદાથી કેમ નહીં ? આમ તે જમીન મળે ?

કાયદા થતા હોય તો તેનો નિષેધ નથી, જેમ કતલનો નિષેધ છે, પણ કાયદા ન થાય ત્યાં સુધી હાથ જોડીને બેસી રહેવાયા જનતાની વધારે સેવા થઈ શકવાની છે ? અધીરા ભૂમિહીનોમાં, આમ બેસી રહીએ તો, આશા પ્રગટશે ખરી કે ?

બેસી રહેવાયાં તો લોકશાહી નેખમાશે.

મતલ કરવી નથી, કાયદો થતો નથી, ને કરશુ જમાડવી નથી. તો હું અધીગાઇની આગ દેનાવા દેવી છે ? લોકશાહીનો નાશ થવા દેવો છે ? એ ન જુવનું જોઈએ કે લોકશાહીનો આધાર ધારાસભાનો હોય નથી. જ્યાં વેદિયાળ ક્રાંતિઓ થઈ ત્યાં ધારાર બાઓ નહોતી તેમ નહીં. લોકશાહીનો આધાર સમજી, સહકારપ્રિય સંતુષ્ટ પ્રજાજીવન છે પ્રજાને સમજી, મંત્રી ને સહકારપ્રિય .

વાનો કાર્યક્રમ તે જ બુદ્ધનયજ છે; એટલે કે લોપ્પશાલીના બચાવ માટેનો એ નાચો મોગ્યો છે. ધારમબા તો લોકોની ઈચ્છાને મહેર મારે છે; તેના મયમથી લોકોની ઈચ્છા થતી નથી. લોકોની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ધારમબા કાયદો કરી શકતી નથી. કરે તોય તેને પાડે હડ કરવી પડે તેમ ઇનિદામે નોંધ્યું છે.

ભૂમિ મૌની છે તે વિચાર હજી મીમાં પ્રમથો નથી. જર્ગનદારને તો તે ગળે શીતરો નથો જ, પણ ખેડૂનોમાં પણ એ વિચાર ફેલાયો નથી. છતાં જે જમીનવિદોષોએને આપણે જમીન ન આપીએ તો બીજી આશ્ચર્યવિધાનું સ્વતંત્ર ને સુવબ સાધન પણ કયું છે? કાયદાનો નિર્ણય નથી, પણ કાયદો થયો નથી, તેનું કારણ ઉપાકું છે. લોપ્પશાલીમાં તે જ મયદો મફત રાને અમલમાં આવી ગયે, જે કાયદાનું વાગ્બીપણું નાગરિકોના મનમાં વસ્યું હોય. એવે મુખ્ય પ્રશ્ન છે ભૂમિદાનયજનું વાગ્બીપણું લોકોમાં ઠગાવવાનું. એટલે જ વિનોબાજી આને વૈચારિક ક્ષતિ મહે છે જમીન મળે કે ન મળે; લોકો વિચાર કરતા થાય. વિચારપૂર્વક આપતા થાય તે જ તેમની માંગ છે જે વિચાર સ્વીકારાયો તો કાયદાની ભૂમિકા પણ સારી થઈ ને માયોમાય દાન પણ મળ્યા. ‘દક્ષિણેયન ઔર હરિગિયન, એ પંચ દોક કા-’ જેવું થયું. જે દાન આપે છે તેનું જ વિચાર-પરિવર્તન થાય છે ને જે દાન નથી આપતા તે પૂર્વે હતા તેવા ને તેવા માવ મહે છે તેમ નથી હોતું. પૃથ્વી પર વરસતો વરમાદ બધા, ખેતરને પલાળે છે, બને પાક દરેક ખેતરમાં એહોવતો ઊતરે.

પણ શંકા એ ઉદાવાય છે કે આ વિચાર-પરિવર્તન કયારે થાય? કે ખરેખર થાય જ? ત્રણ વર્ષના પરિણામો જોઈએ, ૩૭ લાખ એકર જમીન મળી જેની કમમાં કમ કિંમત ૧ અજાજ રૂપિયા મળાય. રેગના બધા જ લોકો જમીનમાનિર્ધનો વિચાર મુળજૂત ફેરફાર માગે છે તે વિચાર કરતા થઈ ગયા, ને જમીનદારીના બુદ્ધિના

કાયવશ્યોમાં ઝડપ આવી. આ બધું શું વિચાર પરિવર્તન નહીં થવાની નિશાની છે ?

લોકશાહીનો પાયો જ એ છે કે દરેક માણસ તરૂંચ ગીતે નિષ્પક્ષ રીતે વિચારવાની મૂળમૂલ શક્તિ ને વૃત્તિ ધરાવે છે આ જો ન માનતા હોયએ તો વિવિધ પક્ષોના વિધિવિધ કાર્યક્રમો લઇને પ્રજા પાસે જવાનો કોઇ અર્થ જ નથી. ને તો લોકશાહીનો પણ કોઇ અર્થ નથી. જેનામા વિચારશક્તિ નથી તેનો મત પૂરવા જવાની શી જરૂર છે ?

દરેક નાગરિક, વાજબી રીતે મમજવાય તો પ્રશ્નના વાજબી સ્વરૂપને મમજી શકે છે તેવી શ્રદ્ધામાંથી જ લોકશાહીનો જન્મ થયો છે. તો આજની પરિસ્થિતિમાં જમીનની માલિકી કોઇ વ્યક્તિની ન હોય પણ મમત્ર ગામની હોય, જેને જરૂર હોય તે પ્રમાણે ખેડ હક્ક મળે, જરૂર ઘટતાં જમીન ઓછી થાય, જમીન વધતા તેને વધારે પણ મળે તે મૂળમૂલ વિચાર જનતા કેમ નહીં સમજે ?

પણ આ વાત સ્વીકારાયા પછી પણ શંકા ઉઠાવાય છે કે જમીનની પુનઃ વહેંચણીની વાત વાજબી છે, તેમ માનો કે સૌ સમજ્યા; ને માનો કે આપણે સમજણ ને કાયદા બંનેની મદદથી તેને અમલી કરવા નીકળ્યા, પણ તેથી શું ? જમીન જ કયા પૂરતી છે ? બિયડું, નાના ટુકડા કરીને આપણે ગરીબાઇ વધારશું તેમ નહીં બને ? વિનોબાજી મહાન ગણિતી છે; ને કરતાં પણ તેઓ મહાન દ્રષ્ટા છે. તેઓ કહે છે કે કાલિમા ગણિત કરતાં ગુણપરિવર્તન મહત્ત્વનું છે; દેશના સમગ્ર નીચવા મમાજ ને જ્યારે ખમર પડી કે આ જમીન અમારા બાંધવોની પ્રેમપ્રનાદી છે તે વખતે તેમનામાં ઉત્સાહ ને ઐક્યતા મેળાં બિજાણશે. તેમનામાં પ્રચંડ કર્મશક્તિનો રફેટ થશે. આણુનું વિભાજન ચતા પ્રચંડ શક્તિનો જન્મ થાય છે; નહીં કે

વિભાગનથી શતિક ઘટે છે. એ ગુણ પરિણામ જ ક્રાંતિકારી-ઓનું નિશાન હોય છે. આ દેશની આમાન્ય જનતાને દેશના ઉપસા ને ઊગળા વર્ગ સાથે ઐક્ય નથી રહ્યું, ને તેથી જ આ દેશ વિશાળ વરતી ધરાવને હોવા છતાં મધ્યયુગમાં વારેવારે આવનારા હુમલા ઓછા હોવા છતાં તેમનાથી હાર્યો હતો તે ઇતિહાસની દ્રશ્ય છે.

ઉપસા વર્ગની હાગની આમમમુદાવને બળનરા નહોતી થતી. તે અમગ ઊભા ઊભા ટગર ટગર જોવા કરતા, મરાઠા યુગનાં યોદ્ધાં વર્ષો જ આનો અપવાદ છે. બાકી મધ્યયુગની આ દ્રશ્ય રહી છે. આ માનસિક અનેકયનું કારણ હતું સામાજિક અમમાનતા, ગાંધીજીએ ખાદી, અરપૂર્યતા નિવારણ, નધ તાલીમ ને સર્વધર્મ-સમભાવના કાર્યક્રમ દ્વારા સામાજિક અમમાનતા ઠાળવાનો કાર્યક્રમ આપ્યો. સામાજિક અમમાનતાનાં મૂળ પણ આર્થિક વિવિધતામાં છે. આ આર્થિક-વિવિધતાનું મુખ્ય મૂળ જમીનની માલિકીનો રોગ છે. જૂદાન-યજુ આ વિવિધતા મટાડશે. તે દેશના નીચવા, મધ્યમ ને ઉપસા વર્ગની વચ્ચે ઐક્ય રચાવશે. આ ઐક્ય અનુભવતાં આમ દેશવાસીમાં પ્રયંત શક્તિનો જન્મ થવાનો. પછી તેઓ ટગર ટગર જોવા નહીં કરે. અમારે શું ? તેમ નહીં વિચારે પણ કોરા-કોદાળી ત્રીકમ-પાવડા, ખૂરપી-ખૂરપા લઇને કામે લાગશે. ને તે દિવસે જ આ દેશ બહાર ને આંતરિક બંને બચમાંથી મુક્ત થશે. સારે જ મધ્યયુગનો આ દેશમાં અંત આવશે.

જમીનના નાના ટુકડા ચતાં ઓછું જ ઉત્પન્ન થશે. તેમ માનવાની પણ ખેતીનું વિજ્ઞાન આજે ના પાડે છે. જે અનેક જળસિંચન યોજનાઓ આપણે કરી રહ્યા છીએ તે પીતની ખેતી વધારશે જ. ને જેટલી પીતની ખેતી વધે તેટલી ઓછી જમીનમાં વધારે પાક લેવાની શક્યતા વધવાની જ. ખેતીવિજ્ઞાનનો પૂરો ઉપયોગ કરીએ તો

માન બિનારણ સુધારણા, રોગપ્રતિકાર અને ખાતર એ ત્રણના જ મહત્ત્વથી દોઢી આવક કરવી તે મારા પદર વર્ષના ખેતીના અનુભવે માવ રમત દેખાય છે. જે જ દાખના આપું આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં પુનાગરી શેરડી વવાતી. તે વીંચે ૫૦ થી ૬૦ મણુ ગોળ આપતી પડી વાસડી—પી. ઓ. જે. શેરડી આની તે ૭૦ થી ૮૦ મણુ ગોળ તેજ ખાતર ને માવગતથી આપતી. હવે ઇ.ઈ.મ.તુર ૪૧૬ વવાય છે. તે ૬૦ થી ૧૦૦ મણુ આપે છે. ૬૦ માથી ૧૦૦ મણુ તો માન બિનારણ—સુધારણાથી જ બન્યું છે. તે જ રીતે બાજરા-ધાત્રું બને વિષે બન્યું છે બાર વર્ષ પહેલાં અમારી જ વાડીમાં વીંચે ન્યા ત્રણ મણુ બાજરા થતો ત્યાં અમે વીંચે ૧૬ મણુ નિયમિત લઈએ છીએ. તેમા પ્રનાય છે સુધારેના બિનારણના ને ખાતરના

આપણા હાલનો પ્રશ્ન તો માત્ર ૩ ભાગના ભૂમિહીનોને જ સમાવવાનો છે, એટલે કે ન જમીનની ઉત્પન્ન ૬ ગણી જ વધારવાની રહે છે પ્રેમપૂર્વકના ધનને પરિણામે જે શક્તિનો સ્ફોટ થશે તેને માટે આ તો સાવ નાની વાત છે હા, પ્રેમ-પૂર્વકત્વ, સમજપૂર્વકત્વ ધન જોઈએ લોકો આપે છે, પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજનારા પૂરતા નથી

શ્વેતગ્રંથને તેના પિતા ઉદ્દાલકે વડના ટેટાનું એક બી બતાવી કહ્યું “ વત્સ, આને તું તોડ ”

“ તોડ્યું.”

“ તેમા કાંઈ દેખાય છે ? ”

“ કશું દેખાતું નથી.”

“ હતા તેમાથી વડનો જન્મ થાય ખરો ? ”

“ હા, ભગવન.”

“ તો તે સૂક્ષ્મ દેખાતી વસ્તુમાં જ વિચારણ વડ, તેનાં શાખા, મૂળ, પાંદડાં સાથે છુપાયેલા પડ્યા છે. ધ્વજાવ. ”

આપણે પણ આ મદાન વિચારમાં શ્રદ્ધા રાખીએ; તેમાં એક સર્વકલ્યાણકારી લોકશાહીના મૂળ, શાખા ને પાંદડાં છુપાયેલા પડ્યા છે.

ભૂમિયન સંકળ યાઓ !

(૩૦)

વાચ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ

આજના દિવસે એક વસ્તુ તરફ તમારું ધ્યાન જોઈએ. વિનોબાજીના જીવન પર ગીતાની બહુ મોટી અસર થઈ છે તેમ આપણે માંજાગીએ છીએ એના ઉપરથી આપણે એમ ન માની લઈએ કે ગીતાની ચોપડીની અસર છે. ગીતાના પુસ્તકો તો બપોળે ચારચાર આનામાં પુખ્ત થયાય છે. છતાં સામાન્ય રીતે આપણે કહી શકીએ કે આપણી દૃષ્ટિ બહુ સુધરી છે તેવું નથી. આપણે મોટે ભાગે જ્યાંના ત્યાં જ રહીએ છીએ. અમખ્ય માણસો ગીતા વાંચે છે પણ વિનોબાજીએ તેવું વાચન કર્યું છે તેમા મોટો ફરક છે. ગમનું નામ તો જ્યાં જ જોડે છે પણ જોતનાર જોતનાર વચ્ચે જુદા ફેરફાર થાય છે.

રામ નામ સજ કોઈ કહે
હમ દાકર ગૌર ચોર,
જો નામસે ગણિત તરી
સો નામ મધુ ઝીર

ગાંધીજી કહેતા કે વજનમાં ખાંડીના હિસાબે તોળી શકાય તેટલા વાંચન કરતાં અધોળ આચરણ વધારે મૂલ્યવાન હોય છે; એટલે જ આપણે નધ તાલીમને વળગી રહ્યા છીએ. કારણ કે એમાં આચારનો વિચાર સાથે સમન્વય છે.

આપણે વિચારજન્ય આચરણની અદ્ભુત શક્તિનો દાખવો ખુદ ગાંધીજીના જીવનમાંથી જ ઉપાડી શકીએ તેમ છીએ. તેઓ કહે છે કે મારા જીવનનું પરિવર્તન જોન રસ્કિનના ‘અન ટુ ધિસ લાસ્ટ’ નામના પુસ્તકથી થયું છે. ધણીએ એ પુસ્તક વાંચ્યું હશે; એ પુસ્તક વાંચનાર ગાંધીજી કંઈ પહેલવહેલા જ નહોતા.

ગાંધીજીએ વાંચ્યા પછી પણ એ પુસ્તક ધણીએ વાંચ્યું હશે. પણ ગાંધીજીની જેમ આચરણમાં ઉતારવાવાળા કેટલા ? પણ ગાંધીજી તો તે વાંચતાવેંત જ પોતાની ધીકતી વક્રીલાત છોડી દેતાં અચકાયા નહીં. એમને લાગ્યું કે વક્રીલાત ને મજૂર બંનેની મજૂરી, મહેનતાણું સરખાં હોવાં જોઈએ. ગાંધીજીએ તરત જ પોતાની કમાણી છોડી દીધી. સંકલ્પ કર્યો એટલે ખલાસ. જે વસ્તુ સાચી લાગી તે જ ક્ષણે આચરણમાં ઉતારવાનો ગાંધીજીનો સંકલ્પ જુઓ ! એટલે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે માત્ર ગીતાજી વાંચવાંચ કરવાથી આપણો જેટલો અર્થ સરે છે તે કરતાં તેને આચરણમાં મૂકવાથી ધણી વધારે સરે છે.

આજનો દ્વિસ વિનોઆજને સમજવાનો છે. આમ તો વિનોઆજને સમગ્ર રીતે સમજવા તે આપણી શક્તિ બહારનું છે તેમ નમ્ર ભાવે સ્વીકારવું જોઈએ. જિંડા સરોવરમાં તરી શકાય પણ તેનો તાગ ન લાવી શકાય.

આ દેશમાં વેદકાળથી માંડીને આજ સુધી એટલે કે ગાંધીજી સુધી જે કંઈ ઉત્તમ ચિંતન થયું છે તેના તેઓ પ્રતિનિધિ છે. એમણે ભારતીય સંસ્કૃતિની નાડ પારખીને જે નવો વિચાર આપ્યો તેને

આપણે બુદ્ધિનયનનો વિચાર કહીએ છીએ.

આપણે બધા કાવ્યો બણીએ છીએ સારે જોઈએ છીએ કે ઉત્તમ કાવ્યોમા બે અર્થ હોય છે.

રવીન્દ્રનાથનું 'આવાગમન' લો. તેમા રાજના આગમન વખતે લોકો ખેરકાર રહી પસ્તાયા, તેવો વાચ્યાર્થ છે. પણ તેનો વ્યંગ્યાર્થ તો છે માનવજીવનના પ્રભાવ તરફ. રૈયત તે માનવી ને રાજ તે કાળ. આથી કાવ્યનો આનંદ વધી જાય છે. કાવ્યના બે અર્થ વાચ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ માફક ઉત્તમ વસ્તુનું પણ આવું જ હોય છે. ગાંધીજીએ સર્વોદયનો વિચાર અનુભવે ઉત્તમ કહ્યો છે. તેમા પણ ઉત્તમ કાવ્યની માફક બે અર્થ છે.

હા ત ગાંધીજીની ખાદીનો વાચ્યાર્થ લોકોને કંઈક રોજી મળે તેવો છે. પણ કાવ્યના મૂળમૂલ લક્ષ્ય વ્યંગ્યાર્થની જોમ ખાદીનો વ્યંગ્યાર્થ છે અહિંસક સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરવાનો. ખાદી એક પ્રતીક છે. પણ તેવા પ્રતીકો બીજા પણ હોઈ શકે. તેમા વધારે ઘટાડો થાય પણ લક્ષ્ય તો અદ્ધર રહે

એવું જ ભૂમિદાનના વિચારનું છે. એનો વાચ્યાર્થ આપણા દેશની ગરીબી ટાળીને શાંતિપૂર્વક વધારે સારી રીતે જીવતર જીવવાની સામાજિક તકો ઉભી કરવાનો છે. આજે આપણા દેશમા સ્વતંત્રતા પણ છે અને લોકશાહી પણ છે.

લોકશાહીમા પ્રત્યેક નાગરિકને મતનું સ્વાતંત્ર્ય હોય છે. પણ મતનું એકલું સ્વાતંત્ર્ય અસરકારક જળ નથી બની શકતું. આજે આપણા સમાજમા અને દેશમા મતનું સ્વાતંત્ર્ય છે. પણ મોટા ભાગને આજી વિકાસ પારતંત્ર્ય છે. એનો અનુભવ ચૂંટણી વખતે પૂરેપૂરો થતો હોય છે. ચૂંટણી વખતે ગામડામા જઈએ સારે આપણે કેંઈ ગામડાના ગરીબ મતદારો પાસે આજે તો હકીકતે જતા નથી હોતા ખરી,

તો જનુ' જ જોઈએ. એમ નથી થતું પણ ચાલ છે કંઈક જુદું જ. ગામના ચારપાચ આગળ પડતા આગેવાનોને મળીએ એટલે ગામના ગરીબોના મત હોય તેટલા મળી જતા હોય છે. કોઈક એવી મશીનરી ગોઠવાઈ ગઈ હોય છે કે આપણને આશ્ચર્ય પમાડે તે હદે ઝડપથી આ મતપ્રાપ્તિનું કામ પૂરું થઈ જાય છે. આનું કારણ એ કે ગામના ભરવાડ-રખારી, હરિજન, ઊભડોને આજીવિકા માટે પરતંત્ર રહેવું પડતું હોય છે; કદાચ આ આગેવાનો મામે જ મીટ માંડીને બેમતું પડતું હોય છે. એટલે જ આગેવાનોના ખિસ્મામાં આ મતદારોના મત પડેલા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ભરવાડોએ પેલાના શેઠે ઢોર ચરાવવાના હોય, હરિજનોએ ઠરગઠિયા વીણવાના હોય, ઊભડોએ દા'ડોએ જવાનું હોય આથી પાંચ વર્ષે એક વાર આવનારી ચૂંટણીની સારુ તેમની સાથે કોણ જગાડે ?

એનો અર્થ એવો થયો કે મતનું સ્વાતંત્ર્ય હોય પણ આજીવિકામાં પરાધીનપણું હોય તો લોકશાહીનો રથ ચાલે નહીં. લોકશાહી અપૂર્ણ રહે. એટલા માટે જ વિનોબાજી કહે છે કે લોકશાહી અધૂરી છે. તેને પૂરી કરવા માટે મત-સ્વાતંત્ર્યની સાથે સાથે આજીવિકાનું સ્વતંત્ર સાધન પણ હરેકને આપવું જોઈએ. જૂમિ આપરી જોઈએ. જૂમિ એટલા માટે કે ભારતના મોટા ભાગના લોકો ખેતી પર જીવે છે આથીજ વિનોબાજીએ પોતાની વાત જૂઠાનથી શરૂ કરી છે. આજીવિકાનું સાધન આ દેશમાં તો ખેતી-ગ્રામોદ્યોગ અને વિકેન્દ્રિત અર્થરચના દ્વારા જ મળી શકશે.

આમ તો આજીવિકાનું સ્વાતંત્ર્ય એ જૂમિદાનનો વાચ્યાર્થ છે. આપણે એક વાત સમજી લેવી જોઈએ કે આજીવિકાનું સ્વાતંત્ર્ય અને આજીવિકા એ બંને જુદી વસ્તુ છે. આજીવિકા કદાચ મોટા કારખાના અને કેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થામાંથી મળશે. પણ આપણે જેને લોકશાહીની આધારશીના રૂપ માનીએ છીએ તેવી આજીવિકાનું સ્વાતંત્ર્ય તો

ખેતી અને આમોઘોમ દ્વારા જ મળી શકશે. પણ ભૂદાનનો વ્યંગ્યાર્થ વધારે વ્યાપક ને હિંસાચુકાળો છે.

વિનોઆજી કહે છે કે દુનિયાની સઘળી તકલીફોનો ઉપાય ભૂદાનમાં પડેલો છે. ત્યાં લક્ષ્ય ભૂદાનનો વ્યંગ્યાર્થ છે.

ભૂમિદાનનો વ્યંગ્યાર્થ છે જગતમાં જે કંઈ સંપત્તિ બુદ્ધિથી, મહેનતથી કે કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે બધી સંપત્તિનો માલિક કોઈ એક નથી, પણ સમગ્ર સમાજ છે. વધારે ગૂઢ રીતે કહીએ તો ઇશ્વર છે. કારણ કે સંપત્તિ-નિર્માણમાં વ્યક્તિ-સમાજ ઉપરાંત પણ-પણી ને પ્રકૃતિ ફાળો આપે છે. અને એનો ભોગવટો પણ કેવળ એક વ્યક્તિ નહીં પણ આખા સમાજે જ કરવાનો છે.

આ દુનિયામાં જે કંઈ ઉત્પન્ન થાય છે તે કંઈ એક માણસથી થતું નથી હોતું. એમાં સીધી કે આડકતરી રીતે અનેકનો ફાળો હોય છે. ગમે તેવો વૈજ્ઞાનિક હોય તો તે પોતાના જમાનામાં અને જૂતકાળના અનેક માણસોની સહાયથી પોતાની મહાન શોધ કરી શકે છે. એમ કહેવાય છે દુનિયામાં અઘડાઘડા જેવો મહાન વૈજ્ઞાનિક કોઈ થયો નથી. પણ તેની મહાન શોધમાં અનેક કોઈનો હિસ્સો ખરો કે નહીં? તેના આ સંશોધનમાં ગાત-અગાત અનેક માણસોએ કંઈક ને કંઈક કોઈ પણ કારણો દ્વારા મદદ કરી જ હશે; જૂતકાળમાં અગાઉ તેના માટે વિજ્ઞાન ને ગણિતમાં કામ કરીને કોઈ કે ભૂમિકા બાંધી હશે તો કોઈકે જરૂરી સંશોધન-સામગ્રી પૂરી પાડી હશે, ઝાલરો ને સાધનો પણ કોઈકે બનાવી આપ્યાં હશે. અરે, એટલું જ નહીં પણ તે સારી રીતે પોતાનું કામ કરી શકે તેટલા માટે તેની ઝીણીઝીણી હાજરોતોને સંતોષવાનું કામ પણ એના સિવાયના કોઈકે કર્યું જ હોવાનું. કોઈકે એને નાઝી-જર્મનીમાં બચાવવામાં પણ ફાળો આપ્યો હશે. એટલે આઘડાઘડા જેવા વિરલ પુરુષનું સર્જન પણ તેના એકલાનું નથી.

આ વાત જ જતાવે છે કે જે કંઈ પશ્ચિમામે કૃત્યન્ન થયું એ તો એક મોટી સાંકળના અકોડાઓનું મંધાણ માત્ર છે. એટલે જ કોઈ પણ સર્જન માટે કોઈ પોતાના એકલા અધિકારનો દાવો કરી શકે નહીં. અલગત એન્જિન કામ કરતું હોય તો તેને વળતર મળવું જોઈએ. પણ એ વળતર એન્જિનનો ધમારો પુરાય અને બીજા મારે એન્જિન વધારે મારી રીતે કામ કરતું રહે છે તેટલા પૂરતું જ. આ નિયમ બધાને લાગુ પડે છે.

આ વાતનો અર્થ એવો થયો કે જેની પામે જે કંઈ શક્તિ હોય તેનો ઉપયોગ જો કોઈ માટે છે, નહીં કે શક્તિ ધરાવનાર માટે જ. આપણામાંનો મોટો ભાગ બૌદ્ધિક વ્યવસાયોમાં રોકાયેલો છે. એટલે આ યુગમાં બુદ્ધિદાનનો મહિમા મમજી લાઈએ.

આપણી પાસે બુદ્ધિ છે. તો જેમ ભૂમિવાળા ભૂમિની માલિકી છોડે છે તેમ આપણે બુદ્ધિની માલિકી છોડી તેનો ઉપયોગ જનહિતાર્થે કરવો જોઈએ.

આજની દુનિયામાં આ પ્રશ્ન-બુદ્ધિનો પોતા પૂરતો જ ઉપયોગ-એ વધારે વિકટ થતો જાય છે. આજનો સવાલ સંપત્તિનું રાષ્ટ્રીયકરણ કે મમાન વહેંચણીનો જ નથી રહ્યો. એ વાત તો યંત્રો આવનાં વહેંચી મોડી સ્વીકારવી પડે તેમ છે જ, એટલે કામ તો એક રીતે સહેલું જ થઈ જવાનું. લોકોએ સર્વત્ર વિચારની ભૂમિકા પર પૂરી રીતે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. સંપત્તિ ખાનગી નહીં રહે. પણ હવે વળી સંપત્તિ જતાં આ જટિલ યંત્રો અને તેમાંયે વળી અણુવિજ્ઞાનના ગમાનામાં ટેકનોલોજીનો વર્ગ જોએ થતો જાય છે. કહે છે કે ટેકનોલોજીના (યંત્રશાહીના) એ ગમાનામાં આવા ટેકનોલોજીની જોતજાલા દોવાની. આખા ગમાજના શાસનમાં તેમનો અવાજ જોવાર રહેશે.

એટલા માટે જ અણુવિજ્ઞાનમાં આગળ વધેલા પશ્ચિમના લોકો

આવતા દશકાઓમાં પૂર્વના લોકો કરતા હજુ આગળ રહેવા માગે છે. તેમને ખીક છે કે જો પૂર્વ અણુવિજ્ઞાનમાં આગળ વધી જશે તો અમારું તેમના પરનું વર્ચસ્વ નહીં રહે, પૂર્વ અમારી પરવા કરશે નહીં. એટલે જ ગયા વર્ગે સ્વિત્ઝર્લેન્ડના લેન્ડે મુકામે મળેલી અણુ-વૈજ્ઞાનિકોની પરિષદમાં પશ્ચિમના કેટલાયે આગળ પડતા દેશોએ અણુ-વિજ્ઞાનનું રહસ્ય ઓને માટે ખુલ્લું મુકવા સામેના-પમંદગી દેખાડેલી. એનો અર્થ માફ માફ એ જ થયો કે પોતે આગળ વધવું, બાકીની દુનિયાને પાછળ રાખવી.

દુનિયાનો કે સમાજ હજુ શૂન્યો છે કે કંઈક ઠીક છે, કે ન તમારા માનનું ઘાન ન કરો તો તેઓ પાછળ રહે ને કાયમ આ જ સ્થિતિ રહે.

આ વિષય પરિસ્થિતિ અટકે ક્યારે ? ત્યારે વિજ્ઞાન અને વિચારમાં જે આગળ વધ્યો છે તે બુદ્ધિવન કરે ત્યારે. જો આમ થાય તો અણુશક્તિથી હમ વરમમાં દુનિયાની શિશ્ય બદલાઈ જાન. અણુ-શક્તિથી સુખ એ છે કે તેનો ઉપયોગ વિદેન્દ્રિકરણ દ્વારા પણ કરી શકાય તેમ છે, ત્યારે તેન ને કોઈમાં આ જનવ નથી.

આમ આજના અણુયુગમાં બુદ્ધિવન સૌથી મહત્વનો સંદેશ છે. પશ્ચિમના દેશોને બધ છે કે અણુરહસ્ય પ્રગટ કરીશું તો આપણું હવનધોગ્ય એમ્દમ નીચે ઊતરી જશે પણ આપણા બુદ્ધિશાળીઓ શું જુડે માને છે ? આપણે બુદ્ધિવન આપવા તૈયાર ન થઈએ ત્યાં જો દેશોને આ વાત મળે ક્યાંથી ઊતરે ? આપણા આચરણમાં જ આ વાત ન હોય ત્યાં બીજા પાસેથી આની કેવી રીતે આશા રાખીએ ? એ વાત આપણી કે બુદ્ધિવનથી જન્મતને મોટો ફાયદો થશે અને સુખ માતિ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ સમજશે. પણ એની-એવા બુદ્ધિવાનની શરૂઆત આપણા દેશબધુએ પોતાનાથી કરા હોય તો બીજા દેશોને આવા બુદ્ધિવાન માટે કદી શકાય

આમ જુમિદાન એ આપણા દેશની લોકશાહી ટાળવા માટેનો પ્રયત્ન નથી બની રહેતો. એ પ્રયત્ન તો માથૂલી છે, પણ જગતનો પ્રયત્ન થયો મોટો છે.

જુદિદાનમાં આ જાગૃતિક પ્રયત્નોનો ઉદ્દેશ પડેલો છે. જે આગળ છે તે પાછળનાને મદદ કરે, તે જુમિદાનનો અર્થ પૂરેપૂરો મળતો છે.

બૌદ્ધિક અંપરિતિનું પણ વ્યક્તિગત સંપત્તિ તરીકે વિચારનું કરવાનું છે. અણુશક્તિથી દસ વર્ષમાં જ આ જગતને સ્વર્ગ બનાવીએ તેટલી શક્તિ આપણા હાથમાં આવી છે. એને નાથીને ગમે ત્યાં કામે લગાડી શકાય એવી પ્રચંડ શક્તિ છે. પણ માથુસ પોતાની જુદિનો પોતે જ સુવાગ માલિક માની બેઠો છે એ મોટું વિધ છે. અને આમ માત્રે તો અણુશક્તિનું આપું વિજ્ઞાન પશ્ચિમના ૫% માથુસો જ કરશે; બાકીના મજૂરી કરવાના છે. તે ૫% લોકો વ્યવસ્થા કરવાવાળા હશે. તે લોકો પોતાની શુભ જુદિ ન વાપરે તો બારે બપોર પશ્ચિમ આવે. પણ વિનોઆજી કહે છે કે માથુસ જુદિને પોતાની માલિકીની ત્રીજા માને તે જૂન છે. દરેક જુદિગતિવાળા માથુસે પોતાના ગળા પ્રમાણે સમાજના દિતાર્યે જુદિદાન આપીને પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઈએ. એમ તેમણે સૂચવ્યું છે.

જુદિદાણી વર્ગ ને અબણુ વર્ગની વચ્ચે જે કમાણીનું, સમજ-શક્તિનું, ભાવસામગ્રીનું અંતર છે તે આપણે દૂર કરવું પડશે આ માટે સરલ ઉપાય વિદ્યાના બારણાં ખોલે માટે ખુશ મુદ્દવા તે છે. હિયામા હાંચી વિદ્યા લેનારમા જે લાયકાત હોય તો તેને તે વિદ્યા મૂલ્યે મળવી જોઈએ. આપણે નહ તાલીમને શ્રેષ્ઠ તાલીમ કહી છે કારણ કે આનો પ્રયત્ન વિદ્યા લેનાર તે લેના લેતા પોતાનું ખર્ચ પણ મેળવે ને સમાજસેવા પણ કરે તેવો છે. આજે તો જેની પાસે વર્ગો સુધી બહુવા માટેના પુરતા પૈમા હોય તેને જ આગળ બહુ-

વાનો અવકાશ છે. પૈમા હોય તો મનોટ્તરિ અને યોગ્યતા ન હોય તો પણ બચ્ચી શકાય છે. પરિણામે જેની મનોટ્તરિ ન હોય તે હૃદય વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં જગ્યા રોપી રત્ના છે; ને જેની મનોટ્તરિ છે તે પૈમાને જ અભાવે પોતાની સક્રિયતા વિકાસ કરી શકતા નથી. પરિણામે એકનો એક જ વર્ગ હૃદય વિદ્યા લેનારો રહે છે ને તેની મારફત મમત્ર મમાજ પર સાગવગ પણ એ જ ધરાવતો રહે છે.

આત્મ નિવારણ સમગ્ર શિક્ષણ જેની ઇચ્છા અને લાવકાત હોય તેને કશું મૂલ્ય લાંધા વિના અપાય તેવી સગવડ કરવી એમાં છે. માધોસાય બંને પ્રકારના શ્રમણ આર્થિક મૂલ્ય જે અપાય છે તેની વચ્ચે રહેતું અંતર ધણું ઓછું થતું જોઈએ. વિદ્યા ને લક્ષ્મીનું જ્યાં સુધી અનુસંધાન છે ત્યાં સુધી લક્ષ્મીને ખાતર વિદ્યા લેનારો વર્ગ ઠીક પ્રમાણમાં રહેવાનો જ. આ મિથ્યાચાર થયો.

જો આ અનુસંધાન તૂટે તો વિદ્યા ખાતર જ આગળ બચ્ચનાર સાચા ઉપાસકો જ તે મંદિરમાં રહેશે.

આનો અર્થ એવો નથી કે બુદ્ધિશાળીઓને કે વિદ્યાના ઉપાસકોને તંગીમાં રાખવા કે પરાણે તપ કરાવવું. અધ્યાપકને પુસ્તકો તથા અધ્યયન માટેનો મમત્ર મળવાં જોઈએ જ. જીભ કરતાં જેટલાં વર્ષો તેને કામે ચડતાં પહેલાં અભ્યાસમાં ગાળવાં પડે તેનો ખર્ચ તેમને મળવો જોઈએ. પણ તે વાતની છપાં કાઢતે નહીં આવે. ઝંજીવને જેમ ઘસારો મળે છે, જુદી જુદી જાતનાં જેમ તેણે પુરાય છે, તેમ બુદ્ધિનું કામ કરનારાને ઘસારો ને જરૂરી તેજ મળવું જોઈએ. મેં જુદી જુદી જાતનાં તેણે કલાં તે વિચારીને કહ્યું છે. ગાંડાને ડાણું એરંડિયુ પુરાય પણ ઝંજીવમાં મારું મોજિત તેજ પૂરીએ છીએ- તેણે તકાવન વધુ બચ્ચે ને ઓછું બચ્ચે વચ્ચે ધંધા પરત્વે મથે રહે. પણ આજે તેમ નથી-આજનું અંતર છે તેનું કારણ બુદ્ધિશાળી-

ઓનો એક વિશિષ્ટ વર્ગ છે. તે બહુવાની અમુકને જ તક મળે છે, ને તેમને આ મેળવવાનો અધિકાર છે તેવી માન્યતા છે.

વસ્તુતઃ હોવું એવું જોઈએ કે દરેકને પોતાતી વિશિષ્ટ શક્તિ વિકસાવવાની ને તેને નભાવવા માટે જરૂરી ધસારો પૂર્ણ કરવાની અનુકૂળતા મળવી જોઈએ. ઝેંજિન સાંજ પડ્યે પાંચ લાખ ગેલન પાણી કાઢી ૨૫ એકર પાણી પાય છે; સવારે એ ૨૫ એકરમાંથી ૫૦ મણ શાક ઊતરે છે. પણ તે ૫૦ મણ શાક પર ઝેંજિન દાવો કરતું નથી. તે તો પોતાનું તેવ ને ધસારો માગે છે. આ નિયમ સૌને લાગુ પડે તો ધણું કષ્ટો દૂર થાય.

આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં બુદ્ધિ દ્વારા સમાજને ઉપયોગી થાય એવો વર્ગ એક ખામ આવીરૂપ અને નેવો સંભવ છે. એ જોતાં આજના યુગમાં બુદ્ધિજ્ઞાનના સંદેશનું ખાસ મહત્ત્વ છે.

આપણે આજે બણી ઊતરેલા ને બહુતારા સૌને ઇસુના પેલા વાક્યનું રહસ્ય સમજવું જોઈએ કે ‘દાધર, ગીવ અસ અવર કેહલી. છેડ’ ‘પિતા, અમને રોજનો રોટલો આપજો.’ રોજનો એટલે જેથી મારી ધસાયેલી શક્તિ પુરાય ને બીજી સવારે પાછો તાજગીથી કામે ચઢું તેટલો જ ને રોજનો જ-વધારે નહીં. એટલા માટે કે બીજા દિવસે ધોપાં કરવાની પણ મને સમવડ ન મળે.

વિનોબાજીએ ત્યારે એમ કહ્યું કે જે ભૂમિદાન આપે છે તે વિશ્વ શાંતિને મત આપે છે. ત્યારે એ વ્યંજ્યાર્થના અર્થમાં છે, સંપત્તિ જ નહીં, પણ બુદ્ધિને પણ સમાજ માણે. સૌ ધરે તેની માંગ છે, કારણ કે આજના યુગમાં સંપત્તિ જેમ સાર્વજનિક મર્જન છે તેમ જ બુદ્ધિ એ વિશ્વજનીન મર્જન છે. ભૂતકાળના ને વર્તમાનના અનેક ક્ષેત્રના વૈજ્ઞાનિકો ને કસબીઓના અનવરત પુરુષાર્થ ને સહકારથી આજની બુદ્ધિ આજના સ્થાને જોબી રહી છે.

તે પશ્ચિમની બુદ્ધિ હોય કે પૂર્વની તે મદત્વનું નથી બુદ્ધિ વિશ્વજનીન છે તે દક્ષીણ છે તે જ્ઞતાં તે દાવો કરે કે આ મારી છે, ન્યાતની છે, મારા દેશની કે મારા ગોળાર્ધની છે તેા તે આતર-વિરોધ છે.

લેન્ડોની અણુવૈજ્ઞાનિકાએ : પરિપક્ષમાં પશ્ચિમના અણુવૈજ્ઞાનિકાની પોતાની સમગ્ર બુદ્ધિ મમગ્ર વિશ્વના અણુ ધરી હોત તેા વિશ્વના મુખનો માર્ગ મોકળો થયો હોત. તે પણ થશે. કારણ અસત્યને કાયમી અસ્તિત્વ નથી.

ક્યારે તેમ થશે તેનો આધાર આપણે આપણી વિશ્વજનીન બુદ્ધિ-શક્તિને આપણે ક્યારે સાર્વજનિક બનાવીએ છીએ, તેના પર પણ છે.

(ભૂમિ-જયંતીને દિવસે લોખંભારતીમા આપેયુ વ્યાખ્યાન)

તે પછી ૧૯૪૩ માં અમે ફરી તે જ પ્રશ્નોત્તરી સાથે આર્થિક તપાસ કરેલી. ને તે વખતે પણ ખેડૂતોની સ્થિતિમાં નોંધવા લાયક ફેર નહોતો પડ્યો.

પછીનાં વર્ષોમાં એક ફેર પડ્યો દેખાય છે. એમનું દેવું-૪૩ થી ૪૬ વચ્ચે ઠીક ઠીક અંશે કપાઇ ગયું લાગે છે.

આજે ખેતી મોટા ભાગે ખેડમાં ચાલતી નથી. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે ખેડૂત મદર ચઇ ગયો છે કે એ મૂડીવાન બની ગયો છે.

શરૂઆતમાં બ્યારે એને નવો અરંભ વમાવવો નહોતો પડતો ત્યાં સુધી બચત થતી દેખાતી હતી; પણ મજૂરીના બાવો ચડતાં, જૂના સાધન અરંભ નવા કરાવવા જતાં એ બચત ઝપાટાબંધ આવી જતી જોઈ. એક જ દાખનો આપું. લડાઇ પહેલાં ગાડી ૧૦૦ રૂપિયામાં થતી. તે જ ગાડીના વચમાં ૮૦૦-૯૦૦ પડતા. આજે પણ ૫૦૦-૬૦૦ થાય. દાડિયો ૩ થી ૪ આનામાં મળતો. આજે તો ૧ થી ૧.૧૧ રૂપિયો ભાગે છે. તેનું જ લોખંડ ને. જીન સામાન વિશે.

ખેડૂતોને આજે અનાજના જે બાવો 'મળે છે તેમાં એ લખેદારી થઇ જાય છે તે તો ભ્રમ છે જ; પણ દેશના હિતમાં વિચારવાવાળાએ એ વાત સમજી લેવાની જરૂર છે કે ખેતી દિનપરદિન વધે ને જમીનો વધારે ખેડવાણુ થાય તેને માટે એ જરૂરી છે કે એ બાવો વાજખી હોઈ આજ માટે જ નહિ પણ કાયમ માટે જળવાય.

હમ બાર વર્ષ પર અમે ૧૬ આને મળુ જાગરો ખરીદેશો ને તે દહાડે અમે રાજ થતા હતા. પણ ખેતી કરવા માંડ્યા ત્યારે ખજર પડી કે એ રાજ થવા જેવી વસ્તુ નથી. આપણા દેશના મોટા ભાગને ફરજિયાત પશુની સ્થિતિમાં એને પરિણામે રહેવું પડે. એ અરસામાં ૧૪ આને મળુ જાગરો ગયાનું પણ બનેલ છે, ને તેને પરિણામે મહેમૂલ પણ નહોતું નીકળતું તેમ પણ દેખાયું છે.

અનાજના બાવો ઘટાડવાની વાત કરતી વખતે આ બનાવો પણ

(૩૧)

ખેડૂતો ને ભાવો

‘ એક શહેરી કાર્યકર્તા મળવા આવેલા. વાતો કરતાં કરતાં કહે; ‘ હમણાં તો ખેડૂત ધૂમ કરાયા છે.’

મેં કહ્યું: ‘ લગાઈ શરૂ થઈ પછી ભાવો પહેલાં કરતાં ઠીક મળે છે.’

‘ ઠીક શું ? તડાકો જ છે...પટેલે હમણાં વીરા તોલા સોનું લીધું...પટેલે ધર ખાધ્યાં.’

‘ એવા મોટા પટેલો તો પહેલાં પણ ધર ખંધાવતા હતા. પણ એમની આવક ખેતીની નહોતી. તે વેપાર પણ કરે, બ્યાગવટાવ પણ કરે, ને જમીન પણ ઝાઝી ફેરવે.’

‘ પણ અત્યારે તો ખરી કાંઈ હોય તો ખેડૂતોને છે.’

મેં હસીને કહ્યું: ‘ તો તો મુંબઈમાં મરીનડ્રાઇવ પર રહેવાવાળાને ખેતર પર આવવાનું કહી દો. કેટલા આવે છે, ને ટકે છે તે પરથી ખેતીમાં કેટલોક મલીકા રહે છે તે ખબર પડશે.’

ખેડૂતોની કમાણી વિષે સામાન્ય રીતે જે ખ્યાલો આવે જાય છે તેનો આ નમૂનો છે.

લગાઈ શરૂ થઈ તે પહેલાં અમે આંખલા ને પીપરલાની આર્થિક તપાસ વિગતથી કરેલી. ને તે વખતે તો વસવાયાં, રજારી ને કારીગરની સ્થિતિ મોટા ભાગના ખેડૂતો કરતાં ચડિયાતી નીકળેલી.

તે પછી ૧૯૪૩ માં અમે ફરી તે જ પ્રશ્નોત્તરી સાથે આર્થિક તપાસ કરેલી. ને તે વખતે પણ ખેડૂતોની સ્થિતિમાં નોંધવા લાયક ફેર નહોતો પડ્યો.

પછીના વર્ષોમાં એક ફેર પડ્યો દેખાય છે. એમનું દેવું-૪૩ થી ૪૬ વચ્ચે ફીક ફીક અંશે કપાત મળ્યું લાગે છે.

આજે ખેતી મોટા ભાગે ખોટામાં ચાલતી નથી પણ તેનો અર્થ એ નથી કે ખેડૂત મદદર થઈ ગયો છે કે એ મૂડીવાન બની ગયો છે.

શરૂઆતમાં બ્યારે એને નવો મરજમ વમાવવો નહોતો પડતો ત્યાં સુધી બચત થતી દેખાતી હતી, પણ મજૂરીના બાવો ચડના, જૂના માધન મરજમ નવા કરાવવા જતાં એ બચત ઝપાટાબંધ થાથી જતી જોઈ એક જ દાખલો આપું. દાખલ પહેલાં ગાડી ૧૦૦ રૂપિયામાં થતી. તે જ ગાડીના વચમાં ૮૦૦-૯૦૦ પડના. આજે પણ ૫૦૦-૬૦૦ થાય. દાડિયો ૩ થી ૪ આનામાં મળતો. આજે તો ૧ થી ૧૧ રૂપિયા ભાગે છે. તેવું જ લોખંડ ને બીજા સામાન વિશે

ખેડૂતોને આજે અનાજના જે બાવો 'મગે છે તેમાં એ લખેલગી થઈ જાય છે તે તો બમ છે જ; પણ દેશના હિતમાં વિચારવાનાં બાજે એ વાત સમજી લેવાની જરૂર છે કે ખેતી સ્થિતિમાં વરો'ને જમીનો વધારે ખેડવાથી થાય તેને માટે એ જરૂરી છે કે એ બાવો વાજમી હોઈ આજ માટે જ નહિ પણ કાયમ માટે જળવાય.

હસ બાર વર્ષ પર અમે ૧૬ આને મળુ બાજરો ખરીદેતો ને તે દહાડે અમે રાજી થતા હતા પણ ખેતી કરવા માડ્યા ત્યારે ખમર પડી કે એ રાજી થવા જેવી વસ્તુ નથી આપણા દેશના મોટા બામને ફરજિયાત પશુની સ્થિતિમાં એને પરિણામે રહેવું પડે. એ અરસામાં ૧૪ આને મળુ બાજરો ગયાનું પણ બનેલ છે, ને તેને પરિણામે મહેસૂલ પણ નહોતું નીકળતું તેમ પણ દેખાયું છે.

અનાજના બાવો ઘટાડવાની વાત કરતી વખતે આ બનાવો પણ

નગરમાંથી ભુલાવા ન જોઈએ. જે વખતે જેડૂતોએ વર્ષો સુધી ૧૬ ને ૧૮ આને મથુ બાજરો વેચ્યો. ૨ રૂપિયે મથુ ગોળ વેચ્યો ને એમ કરીને દેવામાં ફૂળ્યો. ત્યારે એને વાળખી ને જિંચો ભાવ આપવા જોઈએ તેમ કોઈએ કહ્યું નહોતું. ખુલ્લા બજારમાં જે મળે તે લે તેમ મી કહેતા. આજે જેડૂતો ધણીવાર એ જ ખુલ્લા બજારની માગણી કરે છે. પણ સાચી ને સમજવાની વાત એ છે કે જેતીનેા ધંધો આસમાની સુખતાનીનો તો છે જ પણ તે ધંધામાં પડેલા માણસોના મોટા ભાગે એ ધંધો મૂકી ખીજે જવાનું શક્ય નથી. એની ઇચ્છા હોય કે ન હોય પણ એ સમુદાયે તે જ ધંધામાં દેવામાં ફૂળીને પણ જીવનું પડે તેનું હજુ સુધી છે. એટલી મોટી સંખ્યા આ વ્યક્તિવાદી એટલે જ અનર્થવાદી રચનામાં જળ્ય ક્યાં ?

બાર-તેર વર્ષો પહેલાં કળયીના ભાવ ૬ આને મથુ હતા તે વખતે મથુ કળયી દૂર ગામડામાંથી ભાવનગર મોકલવાનું ખર્ચ ધણી વાર ૩ આના આવતું, ઉત્પન્ન કરનારને તો ૩ આને મથુ કળયી વેચવી પડતી. એ ૩ આને મથુ કળયી વેચનારને આજે કળયીના ભાવો મથુ ૬-૭ રૂપિયા મળતા હોય તો તેમાં આપણી આંખ ફાટી ન જાય તે જરૂરી છે.

આ વાત વર્ષો પહેલાં બનતી એમ જ નથી. ગઈ સાતે અમે ને ખીજ ખુબજ જેડૂતોએ ૧૮ રૂપિયે મથુના ભાવનું લસણ વાળ્યું. આજે લસણ કોઈ ૨૫ રૂપિયે પણ લેતું નથી. લાખો મથુ લસણ પડ્યું છે. તેનું જ ફુંગણીનું ગયે વર્ષે જન્યું છે. એવા જેડૂતોને હું જાણું છું જેમણે ફુંગણા ખાતરમાં નાંખી દીધી હોય.

આમાં કોઈ વ્યક્તિનો દોષ નથી. ખીજ કોઈ કોઈ ધંધામાં પણ આવું કાંઈક બનતું હશે. પણ ખીજ બધા ધંધામાં રોકાવવા માણસો મહેલાઈથી પોતાની મૂડી ખીજ ધંધામાં ફેરવી નાખી શકે છે, દેશના જેડૂતો માટે એ શક્ય નથી. એ સ્થિતિમાં એમને દેવામાં ફૂગતા

ખચાવવા માટે, એ ધંધાને ધીકતો રાખવા માટે એ જરૂરી છે કે એમને વાજખી ભાવો કાયમ માટે મળ્યા કરે તેવી ગોઠવણ વિચારાવી જોઈએ. બધા ધંધામાં એની મૂળ કિંમત પર ૧૦ થી ૧૨% ટકા વ્યવસ્થાપર્યના ચડાવવાનું વાજખી મનાય છે, ખેતીમાં પણ એ રીતે જો ભાવો ઠગવાય તો ઘણા પ્રશ્નો ફાટી જાય. કોઈને દેવામાં ડૂબવાનો કે ખૂબ ભાવ લેવાનો પ્રશ્ન ન રહે.

અવખત આજના યોજના વગરના વ્યક્તિવાદી મમાજમા એ શક્ય નથી. છતાં સમાજને જલ્દીને પણ એ જલ્દનું પડશે.

એમ ન કરીએ ત્યાં સુધી જેડૂતો માગ નેજસ્થાનાં નિયમ પ્રમાણેના ભાવો મેળવે-મેળવવા હજી તે અસ્વાભાવિક નથી. જો કે તેમનું હિત તો સમાજ સમાજવાદી ને યોજના પૂર્વકના અર્થતંત્રવાળો અને તેમાં જ છે.

(૩૨)

શિખર પડ્યું

દેશ પર અસહ્ય આઘાત થયો છે. સરદારની તબિયત લથડતી હતી તેમ સૌ જાણતા હતા; પણ એ તબિયત આટલી ઉતાવળે હોય દેશે તેમ કોઈએ ધાયું નહોતું; સૌ એમ ધારતા હતા કે સારી પેઠે આરામ લેવાથી સરદાર પાછા સુકાન પર બેસી શકશે; પણ વિશ્વના સુકાની તો એ ઇચ્છા નહિ હોય; એણે એમને કાયમી આરામ આપવાનું પસંદ કર્યું. ને એની કોણ ના પાડશે કે એ આરામના સદ્ધર્મી પ્રથમ અધિકારી હતા ? આપણો દેશ એના નેતાઓ પાસેથી કામ લેવામાં નિર્ભર છે. બેઠો એના જળદો પાસેથી એથી ઓછું કામ લે છે. જો આપણામાં વિશેષ સમજણ હોત તો સરદાર સાહેબને આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં આરામ લેવાની ફરજ પાડી તેમનું જીવન તર લંગાડ્યું હોત. પણ સૌ કહેવાના કે આપણી સમક્ષ એમનું કામ ઉપાડી લેનાર માણસ ક્યાં હતો ? એનું નામ જ છે. ગેરહાથ-પરખા બુદ્ધિ ધરા; પાછળથી અફસોસ કરનારા. જેલથી ખખળી ગયેનું શરીર, મરડાથી જર્જર થઈ ગયેલ આંતરડાં-ધન્યવાદ તો છે આદરણીય મહાબીરને કે આરબની ઓછી રાખી સરદારનું સ્વાસ્થ્ય આવી સ્થિતિમાં કે કાંઈ ટકાવ્યું. નહિતર તો એ વેલ વર્ષોના ધમ્મારા, હડદોલા, પછડાટાથી વહેલી તૂટી ગઈ હોત.

દુર્ભાગ છે આ દેશનાં કે જે એનાં જ નહિ પણ જગતના ઇતિહાસમાં વેત એક જિયેગ નીડળે તેના મપૂતોને ય છેડની ધડી સુધી મૂમરીમાંથી જહાર કાઢી પોરો આપી શકતો નથી.

ગાંધીજીની પ્રતિમા અનેક સ્વરૂપે આપણી વચ્ચે જીવે છે. જવાદરવાપણ એનું એક સ્વરૂપ છે—જે હજી છે સૌ રાજ્યોનો બંધુમંધ, રાજનજ એનું જીજી સ્વરૂપ છે—રાજનીતિ ને શુદ્ધમીનિનો મેળ કરવા મથનારું. ફિગોરલાવમાઇ-વિનોજા એની આધ્યાત્મિક પ્રતિમાને ગજ કરતાં પામાં છે—જાણે ગાંધીજીની અનન્ય પ્રતિમાને કાઇ એક વ્યક્તિ મમારી ન શકવાથી એજી વિવિધ વ્યક્તિ-જોમાં અવતરવું પડ્યું છે. મન્દારના અવમાન માથે ગાંધીજીની પ્રતિમાનું એવું એક રૂપ આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યું ગયું છે. એ સ્વરૂપ હતું ગાંધીના અમલ સામેના પ્રતિકારને સામુદ્ધિક નેતાગીરી આપનારું. કૃષ્ણ મારથી છે—પાથ એની લગાઇ લગનારો સેનાની છે. રામદામ ને ગિલાજ મધ્ય યુગનો નમૂનો છે. વર્તમાન ભારતમાં આ ગાંધીજી ને સરદાર.

ગાંધીજી મલ્યમાચી હતા—ને ધણાં કામો કરી શકતા તેનાં શંકા નથી પણ આખરે તે મત્રદષ્ટા હતા. તેમના મંત્રમાં એટલી મજબતા હતી કે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં એ મત્રને મિલ્લ કરી પ્રત્યક્ષ કરનાર માણસો નીકળી આવ્યા. ને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં તે એમણે એવી તે મિલ્લ મેજવી કે એમાં ગાંધીજી પણ એમને ન લગી શકે.

હિંદુસ્તાનની વચ્ચીનો મોટો ભાગ ખેડૂતો—એમને પ્રતિકારની લગાઇમાં ડતારી—રંગ આપી પોરમ ચડાવી—વિચ્ચતે જહરે લઈ જવામાં સરદર સ યે કાણુ જીભો રહી શકે ?

ગાંધીજી પ્રચંડપ્રુરુપ—પણ એમની ભાષા કાંઈ ખેડૂની નહોતી—એમની

જાંડી ઇચ્છા ભક્તે ખેડુ કે વણકર ચવાની હોય પણ આખરે તે મધ્યમવર્ગના, એમની ભાષાએ મોઢા-ઘાયલ ક્યારી-વીધ્યા-મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગના થોડા પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષોને. ને આ થોડાઓએ પોતાના પ્રદેશમાં એ મંત્રને પ્રગટ કર્યો.

ગાંધી તત્ત્વજ્ઞનનું મુખ્ય અંગ અહિંસક પ્રતિકારનું. સુદૃઢસ્ત જગતને આ જ મુખ્ય ભેદ ને એ ભેદ જીવતી બનાવી મોટા સામ્રાજ્યની મૂછોનું પાણી ઉતારી દેનાર કાંઈ હોય તો એ સંદાર.

અહમમ્નગરના ખિલામાંથી જદાર આવનારાઓમાં એ જ પહેલા હતા કે જેણે કહ્યું કે 'સરકાર કહે છે કે નવમી ઓગસ્ટનો દરોડ પાછો ખેંચો. પણ એમાં તો એક કનોય ખમવાનો નથી.' ને 'હિંદ છાંડો નહિ પણ એશિયા છાંડો' તેમ આવજા ઉઠાવ્યો.

અહીં હતો એ પ્રતિકાર-સત્ય વખતે જોશયો, ને વિજય વખતે નમ્ર-આંતર પરીક્ષણમાં ઊતરી ગયેલો. બારડોલીના વિજય વખતે કહેયું તે જ્યાં વિજેતાઓ ઘૂટે તો વિશ્વમાં વૈર રહે કયા ?

'આપણે કાણ ? આપણે શું કરી નાખ્યું છે ? જાણુએ આપણને નાહકના ચડાવી માર્યા. એમનો ભાઓતૂટ્યો સંદેશો આપનારા પણ કેટલા ?'

વિશ્વમાં વિજયો ધણુના ભાગ્યમાં લખ્યા હોય છે પણ નમ્રતા કપાળમાં હોતી નથી. તેથી વિજયનું પરિવર્તન થાય છે મદમાં-ને પરિણમે છે પરાજયમાં.

હાર તો સૌના જીવનમાં લખી જ હોય છે. પણ મૌ એ મહી ચક્રતા નથી. ઢળી પડે છે. એવે વખતે સરદારનું જોશ મમમાં, વિનોદમાં, બેદિદ્રાઈમાં પવટાઈ જાય છે. મદાદેવબાઈની ડાયરીનો પહેલો ભાગ આવા ચેતનભર્યા મર્મોંધો ભર્યો છે. આવો એક મર્મ એકસો ઇન્જેક્શનની મરજ સારે છે.

શિખર બહારથી જેમ કઠોર હોય છે તેમ મરદાર અમણ્યાને અતડા ને કઠોર લાગતી-એની માથે ભટકનારાનાં તો દુર્ભાગ્યજ, પણ શિખરના હૃદયમાં જેમ પાણીના ઝરણા વહ્યાં કરતા હોય છે તેમ એમનું હૃદય મૃદુ. મીઠા સ્નેહથી ભરેલું રહેતું ને એની શીતળતાનો પામે નેતારને અનુભવ થતો. સરદાર જતાં દેશની એક સીમા બજે દિવાડી પડી ગઈ છે. એ દિશામાંથી આફતનાં ટોળા પેસી જશે તેવો ભય ધણીને છે.

એ ભય માથો ન પાડવો હોય તો એનો એક જ ઉપાય છે- એમના ગુણોનું વ્યાપક અનુકરણ કરવાનો. મહાપુરુષો એમના ગુણો વડે મહાન બન્યા હોય છે.

સરદારના ગુણો હતા એમનિષ્ઠા-બકિનિઃ અવ્યભિચારિણી, સાદાઈ, સ્પષ્ટ ચતુર્તા ને ઈર્ષ્યાહિની. દેશમાં અજ પૂરતું નથી-તે આકૃતિ નથી, ઉપર લખ્યા તે ગુણો પૂરતા પ્રમાણમાં નથી તે જ આફત છે.

આ ગુણોને અભાવે જ દેશમાં અજ પૂરું પાકતું નથી-પાકે છે તે કાળાજામરમાં બળ્ય છે-કે યોગ્ય રીતે વહેંચાતું નથી.

આ ગુણોને અભાવે જ સરદાર ને પ્રજા, પ્રજા ને સેનિકા પરસ્પરને સાફ વાત મમજની શક્તિ નથી.

ને આ ગુણોને અભાવે જ આપણને આ ઝંઝાવાતમાં માર્ગ સ્પષ્ટતો નથી.

અન્નવધારામાંથી ગુણવધારાની વાત પર આવવું તે કદાચ હાસ્યાસ્પદ લાગે-પણ જીવનમાં ગુણવિકાસની દૃષ્ટિ એ ધણું મહત્ત્વનું અંગ છે; એ વાતનો પુનઃ સરદારનું જ જીવન છે.

એમની સહનશક્તિ નાનપણથી જ હતી, બાળલાઇ એમણે જા કે યુ' બોલ્યા વિના કપાવેલો. સામનો કરવાની વૃત્તિ નાનપણથી જ હતી. શાળામાં માસ્તરને કનડતા-ને 'સો પાડા' લખી આવેના તે એનું ઉદાહરણ છે.

પણ આ સામનાની શક્તિ કે મહનશક્તિ કે વહીવટી શક્તિ બીજામાં પણ હોય છે. વર્તમાન જમતના જે પ્રયંડ પુરુષો જ એવું ઉદાહરણ છે. ચર્ચિત્ત ને સ્ટેશીન. જાને દુર્ગમ સંકલ્પશક્તિ ને વિરાટ વ્યવસ્થાશક્તિના નમૂનાઓ છે, કોઈ એક એકથી બીજાં તેમ નથી. હિટલરનો વિનાશ એમાથી એકે વિના સંભવિત નહોતો. પણ એક હાડોહાડ સામ્રાજ્યવાદી છે ને બીજો છે હાડોહાડ સામ્યવાદી. મરદાર સાહેબ તે જ ધાતુના બનેલા હતા. આગાદ એ જ ધાતુના-રત્નમાત્ર ફેર નહિ. એ ત્રણેને ગાળીએ તો મૂળ ધાતુ મરખી જ નીકળે; પણ એક સામ્રાજ્યવાદી સેનાની, બીજો સામ્યવાદી સેનાની-ને ત્રીજો બન્યો શાંતિવાદી સેનાની. કારણ એકનો શુરુ હતો સૈનાપતિ માર્લબરો, બીજાનો મહાપ્રાણ સેનીન ને ત્રીજાનો ચિત્તવત્સલ ગાંધી.

તા. ૧૫ મી ડીસેમ્બર ને શુક્રવારે ગાંધીનું આ ૨૬૨૫ ગાંધીમાં વિલીન થયું. ધણું જીવો સરદાર !

(૩૩)

સેવાવ્રતધારીનું અવસાન

દેશના લોકોને હમણા હમણા મહાપુરુષોના અવમાનના ખમરો વારવાર સાબળતા પડે છે. અરબના અવમાનથી વિકળ થઇ ગયેના સૌક્રમત સ્વસ્થ થાય તે પહેલા ખમર આવે છે કે બાપા ગરા છે સરદાર ને ઠક ગા ॥ ૧ ॥ સરખામણી ન હોય, પણ એ વાત સમજી સેવા જેવી કે કે મનેની મહત્તા ઝરખી જ હતી ને મીચુ જનનું કામ એકમીજના કામને પૂરક હતુ લોકશાહીમાં રાજકારણીય નેતાની સફળતાનો આધાર નોકોમાં પાયા ॥ મદ્યુરો ફેટના પચ્યા છે તેના પર રહે છે ને આ ઇવન નિકામ માટેના મદ્યુરોની ખીનવટ પ્રજામાં ફેટની થશે તેનો આધાર ગાપાને ચીને ચાનનારા લોકો મેવ ॥ ફેટ્યા છે તેના પર રહેવાનો એ વાત મૌ જાણે છે કે બાપા રાજકીય માર્ગકર નફોના મહાનુભાવ ગોખનેએ સ્થાને હિંદ સેવક સમાજ ॥ તેઓ સખ્ય હતા ને તેમનું મુખ્ય કામ આ દેશના હરિજનોને આર્થિકસીઓની સેવા ને તેમના હિનોના રખેવાળ તરીકેનું હતુ એટલે કે બાપણા સમાજમાં જે નોંધી છે ને પગથિયે છે તેમના સાથે એ રૂપ થવાનું કામ તેઓએ ઇવનબર રૂપ

લોકશાહીનો સાચો મર્મ જ આ નીચેમાના નીચેના સાથે એક રૂપ થવામાં રહેતો છે જે સમાજમાં આ પર પરાને ચાતુ રાખનારા

ને તે જ દેશના ભાગવાનું કારણ છે. વિશ્વના કલહનું એક કારણ છે.

જગતના લુપ્તા, પામળા ને આધળાની સેવા કરનારા ખ્રિસ્તી સાધુ-સાધ્વીઓની ત્યાગવૃત્તિ પાસે આપણું માર્થું નમે છે પણ તેઓએ પણ પોતાની સેવાવૃત્તિ નિર્વ્યાજ ભાવે વહાલી નથી. સેવાના ફળરૂપે સૌને ખ્રિસ્તીધર્મના લાવડાની તેમની ગણતરી નાણીતી છે.

આજે આ જ સંકુચિતતા ધીમે ધીમે રાંડીના વાડાઓમા પેમતી જાય છે. તમે જો કામના હો કે યાઓ તો તમારે માટે ખડું કરવા તૈયાર છું. તમે જો કમ્યુનીસ્ટ યાઓ, તમે જો સોશ્યાલીસ્ટ યાઓ. તમે જો લોકશાહી મોરચામા ભગો, તમે જો નાગરિક પક્ષમા આવો. આવા જો ને તો—ના બારણા આપણી કરુણાર્તિ આડે ગળવાની પ્રથા પડતી જાય છે. તેના પ્રમાણમા આપણી મહાનુભૂતિ વરે ઘટે તેને આપણે વફાદારીના વખાણવા લાયક લક્ષણ તરીકે ગણતા થયા છીએ.

નિદારનો અધમૂખ્યો કિમાન, કે તામીવનાડની અર્ધવત્સાલી, ગમે તે ધર્મ કે વિચારના હોય, તેમને રંટિયો શીખવવામાં મને કાંઈ આડું આવતું નથી. આ વાત રચનાકાર્યના પાયામાં હતી—ને તેથી આવા કામો માંથીજો કેએમથી સ્વત્ર સંસ્થાઓ મારફત લીધા હતા કારણકે માનવકરુણાનાં નિર્મળ પાણી રાગકીય કે ધાર્મિક નળચકતી મારફત વહેવારમાં માણુમાધતું અપમાન લાગતું હતું.

બાપા આ વિનરાગકીય માનવસેવાના એક પ્રતિનિધિ હતા, આમામની ટેકરીઓમા રહેનારા જંગલીઓ, છોટાનાગપુરના સાંતાનો, નીલગિરિના મુંડા ને સમરો, ગુજરાતના બીનો ને હરિજનો સૌ એમના અવસાને રડ્યા હશે, કારણકે આ વિશાળ દેશના બધાજ ખૂણે ખૂણે પોતાનું હૃદય ફેલાવી બાપા આદિવાસીઓ સાથે એકરૂપ થયા હતા.

એ એકરૂપ થઇને એમણે વર્તમાન તેમજ ભાવિમા ઊભી થનારી

સેવકોં ડીક સંખ્યામાં હોય-ને મમાજમાં તેઓનો આદર થતો હોય તે મમાજ શબ્દોમાં ગમે તે બંધારણ પાળે તો પણ લોકશાહી મમાજ છે. પણ જ્યાં આ નીચેના લોકોની ભેર તાણનારા ઓછા હોય ત્યાં લોકશાહી ગામની જ રહેવાની.

આ ભેર તાણનારાઓની પહેલી લાયકાત પોતે જે રાંક લોકોની સેવા કરે છે તે એવા નિર્ધારિત ભાવે કરવાની વૃત્તિ છે. મન લેવા આ આ ગરીબો પાસે દુનિયામાં મો જાય છે; ને તેમને વચનો આપે છે. તેમની ખુશામત પણ કરાવે છે. આનાથી કોઈની ઉન્નતિ થતી નથી. કારણ ત્યાં ગરજ, દંભ ને હેતરપીડી હોય છે.

ઉન્નતિ તો થાય છે નિર્વ્યાજ સેવાથી. દુઃખી માણસનું દુઃખ તે એક જ એની પાસે જવાનું કારણ હોવું થટે તું. અમુક વિચાર સરખી ધરાવે છે કે ધરાવ. -તું અમુક રંગનો છે. તું અમુક જાતિ કે ધર્મનો છે, તું અમુક દેશના અમુક કટકાનો વતની છે તે માટે હું તારી સેવા કરવા આવ્યો છું એમ કહેવું તે નિર્વ્યાજ સેવા નથી. તે બધી શરતી સેવા છે. ને જ્યાં શરત મુકાય ત્યાં સેવામાંથી સુગંધ ચાલી જાય.

આંદા કે ખસથી મડી ગમેતો માણસ, પાંડુ કે ક્ષયથી પીડાતી સ્ત્રી કે નિરાધાર બનેલું બાળક તેમની અશક્તિને કારણે જ શક્તિમાનોની સહાનુભૂતિના અધિકારી છે. ને જો એ સહાનુભૂતિ ન અપાય તો માણસાદતો એક બારે મોટો અપરાધ થાય છે. આ વાત જનમમાજના મનમાં વસવા માટે આવા નિર્વ્યાજ સેવકોની ફાજ ખૂબ જરૂરી છે.

પોતાના ધર્મમાં ભેગવવા કે મૂંડવા માટે હજારો લાખો રૂપિયા વાપરવા તે તે ધર્મના લોકો તૈયાર હોય છે. પોતાના વાડાના લોકો માટે ધર્મશાળા, નિશાળો ને દવાખાનાં બંધાવનાર જોનો, હિંદુઓ ને હિંદુઓમાં પેટાગણતિઓ છે, ને આ બધી જગ્યાએ એ સિવાય સોએ અલગ રહેવાનું હોય છે. આને આપણે કામી માનસ કહીએ છીએ;

ને તે જ દેશના ભાગવાનું કારણ છે. વિશ્વના કલહનું એક કારણ છે.

જગતના લલા, પાગળા ને આધળાની સેવા કરનારા ખ્રિસ્તી સાધુ-સાધ્વીઓની ત્યાગવૃત્તિ પાસે આપણું માર્થું નમે છે. પણ તેઓએ પણ પોતાની સેવાવૃત્તિ નિર્વ્યાજ ભાવે વંદાવી નથી. સેવાના ફગરપે સૌને ખ્રિસ્તીધર્મના લાવવાની તેમની ગણતરી જાણીતી છે.

આજે આ જ સંકુચિતતા ધામે ધામે રાજકીય વાડાઓમાં પેમની જાય છે. તમે જો કોચના હો કે યાઓ તો તમારે માટે અધું કરવા તૈયાર છું. તમે જો કમ્યુનિસ્ટ યાઓ, તમે જો સોશ્યાલીસ્ટ યાઓ, તમે જો લોકશાહી મોરચામાં જો, તમે જો નાગરિક પક્ષમાં આવો આવો જો ને તો-ના આરણ્યાં આપણી કરુણાવૃત્તિ આડે રાખવાની પ્રયા પડતી જાય છે. તેના પ્રમાણમાં આપણી સહાનુભૂતિ વધે ઘટે તેને આપણે વફાદારીના વર્ણોણવા લાયક લક્ષણ તરીકે ગણતા થયા છીએ.

મિદારનો અધમૂખ્યો કિમાન, કે તામીયનાડની અર્ધવત્સા સ્ત્રી; ગમે તે ધર્મ કે વિચારનાં હોય, તેમને રેંઠિયો શીખવવામાં મને કાંઈ આહું આવતું નથી. આ વાત રચનાકાર્યના પાયામાં હતી-ને તેથી આવો કામેા ગાંધીજીએ કોચેમથી સ્વનંત્ર સંસ્થાઓ મારફત લીધાં હતા. કારણકે માનવકરુણાનાં નિર્મળ પાણી રાજકીય કે ધાર્મિક નજાયકથી મારફત વહેવારમાં માણુમાધનું અપમાન લાગતું હતું.

બાપા આ જિનરાજકીય માનવસેવાના શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ હતા, આમામની ટેકરીઓમાં રહેનારા જંગલીઓ, છોટાનાગપુરના સાંતાસો, નીલગિરિના મુંડા ને શજરો, ગુજરાતના બીનો ને હરિજનો સૌ એમના અવમાને રડ્યા હશે, કારણકે આ વિશાળ દેશના બધાજ ખૂણે ખૂણે પોતાનું હૃદય ફેલાવી બાપા આદિવાસીઓ સાથે એકરૂપ થયા હતા.

એ એકરૂપ થઈને એમણે વર્તમાન તેમજ ભાવિમા જિંદી ચનારી

લોભાદીની બારે સેવા કરી છે. આદિવાસીઓ પછાત છે; ક્યારેયના છે, એમને ઊગળા ને ઘડવણી લોકો લૂટે છે, ને આ ચાલુ રહે તો ઊગળા લોકો માટે લોકશાહી ખરી પણ એમને માટે તો કશું જ નહિ; એમણે તો ચાલુ રાજ્યતંત્રમાં પણ ઝગડવું રથું-તેના તરફ અવિશ્વાસ અનાદર ફેળવેલા જ રહ્યો. લોકશાહીમાં જ્યારે નીચેમાંના નીચેના સાથે એકરૂપ થનાર સેવકાની અખંડિત પરંપરા નથી હોતી ત્યારે નીચેનાના કાવતરાં કે બળવો અનિવાર્ય છે.

બાપાએ પોતાનું અમૃત આદિવાસીઓને પાછ એમનામાં નિગળા ને અવિશ્વાસ ન પેસે તેનો માર્ગ બનાવ્યો છે. આ માર્ગ લોકશાહીમાં ચાલુ રહે, સન્માન્ય થાય તો વૈર ને હિંસાનાં કાવતરાં કરમાતાં જાય ને સાચી સંસ્કૃતિ ઊભી થાય.

બાપા ગયા તે જોખમ નથી. બાપા ૮૨ વર્ષના થયા હતા. એમનું મન ઉત્પાદી હતું; પણ ઇંદ્રિયો મંદ થઇ હતી. સંદેશાની આપણે કરવાનું મુશ્કેલ બનતું જતું હતું; બહાર જગતની વાત ઇંદ્રિયો સારી રીતે કરે નહિ તેમજ કહેવાનું જરાજર લઇ જાય નહિ તો માત્ર દેહ ટકી રહે તેમાં કશો અર્થ નથી. આંખો પૂરું જુએ નહિ, કાન પૂરું સાંભળે નહિ, હાથપગ જરાજર ચાલે નહિ તેવા મૃતવત્ ઇવનની અમૃતલાલ દેકરને શી કિમ્મત હોય ?

૮૨ વર્ષ સુધી તેજ લગામે કામ કરનાર સ્વારને આવા જરાજર વાહનનો ત્યાગ કરી જવાની અધિરાઇ થાય તે સ્વાભાવિક છે; આત્માને વ્યક્ત થવા માટે દેહ સાધન છે. એ સાધન આત્માને ગૂંચળાવે ત્યારે એ હંસને મુક્ત આકાશમાં જવા દેવો તે જ સારું. બાપા જેવા કર્મ-યોગી આવું આવું હેલ્લા દિવસોમાં વિચારતા હશે-ને મૃત્યુને તેમણે મિત્ર ગણ્યું હશે. એટલે બાપાના અવમાનનો શોક કરવા જેવું નથી. તેમણે જે સ્ત્રીનો પાડ્યો તે ચાલુ ન રહે તો શોક કરવો ઘટે.

સામાન્ય રીતે આજની દુનિયામાં આવા નિર્વ્યાજ સેવકોનું બહુ ઉપજાતું દેખાતું નથી. દુનિયામાં પાંચ વર્ષ માટે પ્રમુખ છે, ને આઈનસ્ટીન વિશ્વના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ જન્મતી પ્રતિભાવાળો માનવપ્રેમી વૈજ્ઞાનિક છે, ને ચિરતન કાળ માટે મેરેનેશીયાના આદિવાસીથી માડીને તે ન્યુયોર્કના પંચાવનમાં મળતે રહેનારા સુધી સૌને ઉપયોગી થાય તેવી શોધો એણે નિર્વ્યાજ ભાવે કશાય બદનાની અપેક્ષા વિના કરી છે. છતાં અણબોજનો ઉપયોગ ન કરવા વિશ્વશાંતિ માટે અપીલ કરે તો અમેરિકા તેનો મૌન દ્વારાજ જવાજ આપે. આ મૂલ્યાંકનો પર મોટા ભાગની દુનિયા આવે છે.

આપણા દેશની આ વિશિષ્ટતા આપણા સમાજમાં કાયમ ચાલ્યા કરે તેમ મૌ વિચારે તે જ બાપાનું સાચું તર્પણ છે

